
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У КРАЇНСЬКА М О В А

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

3(51)
2014

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Василь НІМЧУК
Заступник головного редактора	Павло ГРИЦЕНКО
Відповідальний секретар	Олександр ЗАДОРЖНИЙ
	Петро БІЛОУСЕНКО
	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
	Василь ГРЕЩУК
	Андрій ДАНИЛЕНКО
	Анатолій ЗАГНІТКО
	Володимир КАЛАШНИК
	Євгенія КАРПЛІОВСЬКА
	Ніна КЛИМЕНКО
	Василь ЛУЧИК
	Віктор МОЙСІЄНКО
	Світлана СОКОЛОВА
	Микола СТЕПАНЕНКО
	Орест ТКАЧЕНКО
	Павло ЧУЧКА
	Микола ШТЕЦЬ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут Української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4
Електронна пошта: ukrmov@gmail.com
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу,
можна передавати через експедицію Президії НАН України

Редагування
Марії Сулими

Комп'ютерне верстання
Наталії Яременко

Підписано до друку 19.09.14. Формат 70 × 108/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Newton C. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,75. Обл.-вид.
арк. 14,38. Тираж 320 прим. Зам. 4007.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом «Академперіодика» НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка

УДК 811.161.2'374Шевченко

Павло Гриценко

м. Київ

ПРИЗАБУТА СТОРІНКА ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ШЕВЧЕНКІАНИ

Публікується віднайдена стаття О. Синявського «Словник Шевченкової мови» (1930 р.). Відновлено важливий етап лексикографічного опрацювання мови українських текстів Т. Шевченка, з'ясовано сутність засадничих вимог до авторського словника за концепцією О. Синявського.

Ключові слова: мова Шевченка, авторська лексикографія, О. Синявський.

В історіографії лінгвошевченкіани недостатньо дослідженими залишаються спроби створення словників мови Тараса Шевченка до появи відомої двотомної праці «Словник мови Шевченка» (1964 р.). Досі майже нічого не відомо про реалізацію в колах Наукового товариства Шевченка у Львові задуму укласти словник Шевченкової мови до 100-літнього ювілею поета; тривалий час замовчувано чи згадувано без докладного аналізу перші реалізовані словникарські проекти Н.М. Малечі 1916 і 1917 рр. [13; 14]; проскрибування постаті І.І. Огієнка та його творчого доробку унеможливило належне використання упродовж тривалого часу в науковому просторі України цінного багатьма спостереженнями, коментарями граматично-стилістичного словника мови Шевченка [11], який своєю структурою досі привертає увагу й посідає окреме місце серед жанрово різноманітних слов'янських авторських лексиконів. Відчутні обмеження, накладені політичною системою в СРСР, зокрема в УРСР, заборони на використання праць багатьох учених творили передумови недообізнаності з реальним станом лексикографічної інтерпретації мови Шевченка.

© П.Ю. ГРИЦЕНКО, 2014

Як наслідок — викривлена ретроспектива історії лексикографування мови Кобзаря: початки створення словників Шевченкової мови часто відносили до кінця 40-х років ХХ ст., пов'язуючи з укладеним В.С. Вашенком і П.О. Петровою словопоказчиком українськомовних поетичних текстів [1]. Зауважимо, що це був перший словничок Кобзарєвого ідіолекту, який не потрапив під жорстку офіційну критику, відтак — і заборону, а висловлені фахівцями критичні уваги не зашкодили його тривалому використанню як довідкового джерела (докладніше: [3]).

Політична цензура відбивалася на долі не тільки опублікованих чи підготовлених до видання мовознавчих праць, а нерідко поширювалася й на ті наукові проекти, що перебували на етапі опрацювання. Останнє стосується і словника мови Шевченка, над яким активно працювали в Київській філії Інституту Шевченка. Про цю лексикографічну спробу тривалий час інформація була відсутня, лише долинав глухий відгомін усних переказів. Тому відтворення (бодай часткове) історії підготовки Словника мови Шевченка в кінці 20-х рр. ХХ ст. важливе як свідчення того, що в колах українських лінгвістів у добу національного відродження глибоко усвідомлювали цінність мовного досвіду Шевченка для розбудови української літературної мови в нових соціокультурних умовах, тому намагалися репрезентувати в формі словника його мовні досягнення як окремого знакового носія мови та її активного співтворця. Провідні мовознавці закликали до багатопланового глибокого вивчення та реалістичних оцінок мови Шевченка, застерігали від романтично захопленого прийняття й перенесення до сучасного літературного стандарту усього розмаїття складної й варіативної мовної практики Кобзаря; таке застереження було актуальним і своєчасним, особливо з огляду на спроби сформулювати й запровадити чітко визначені норми української літературної мови. Зокрема, М. Сулима зауважував: «Вивчаючи Шевченкову мову, ми не маємо права робити з неї фетиша й покладатися на неї в усіх випадках свого [мовного. — П.Г.] життя» [20: 18].

Інформацію про роботу над словником мови Шевченка у Київській філії Інституту Шевченка зберегли насамперед малопрístupні для читачів інформаційні видання — короткі річні звіти про діяльність цієї установи [9; 10]¹. З цього джерела стало відомо, що спершу завдання вивчення мови Шевченка вбачали в тому, щоб «опрацювати: а) риму Шевченка; б) образівість Шевченкової мови (тропи й фігури мови Кобзаря); в) ритміку Шевченкової поезії; г) взаємовідносини народньо-поетичного і літературного елементів в стилі Шевченковому» [9: 19]; як окреме завдання створення спеціального словника для глибокого пояснення лексики Шевченкових текстів спершу не виокремлювали, натомість зосереджували увагу на укладанні *словника рим*, що було в той час поширеним у різних національних філологічних школах; у Київській філії ця робота провадилася успішно, на що вказує виготовлення на

¹ Ці звіти побіжно використано в: [12]; звіт [10] опубліковано накладом 30 примірників.

час звіту 3750 карток з виписаними матеріалами для словника та коментарями [Там само], а згодом — підготовка спеціальних наукових доповідей про удосконалення цієї роботи, зокрема, щодо змін структури словникової статті. У червні 1929 р. до роботи над словником рим запросили проф. О. Синявського, який «подав проект належного лінгвістичного тлумачення Шевченкової рими, а також узяв на себе виготовити й статтю на цю тему до словника рим» [Там само].

Десять раніше, у травні 1929 р., у Київській філії постала ще одна комісія — вивчення Шевченкової мови з визначальним завданням — «виготовлення матеріалу до словника Шевченкової мови»; очолив комісію О. Синявський [Там само]. Припускаємо, що імпульсами до утворення комісії з такими завданнями стали підготовка академічного видання творів Шевченка, необхідність глибокого вивчення Кобзарєвої поезики, образотворення, усвідомлення ключової ролі ідіолекту Шевченка в історії літературної мови. Уявлялося, що словник сприятиме розумінню художніх текстів Шевченка і водночас — зміцненню становища літературної мови у складних соціокультурних обставинах початку ХХ ст. Що таких проблем шевченкознавства — текстологічних і власне мовознавчих — на той час було чимало, засвідчують відомі свого часу студії М. Сулими, Т. Сікиринського, О. Синявського, С. Смаль-Стоцького та ін.; водночас в обґрунтуванні багатьох норм літературної мови лінгвісти часто шукали і знаходили опертя саме в мовній практиці Шевченка.

Залучення О. Синявського до підготовки словника мови Шевченка було закономірним і оптимальним за тогочасних умов, оскільки це був досвідчений знавець української літературної мови і народних говорів, ключова постать у реформуванні українського правопису². Важливо, що він усвідомлював наслідки вільного поводження багатьох видавців з текстами Шевченка, а тому серед джерел наукового пізнання поетової мови надавав особливого значення рукописам та першодрукам творів Кобзаря, і це підкреслював у своїх шевченкознавчих студіях (зокрема: [15; 16]).

У доволі короткому «Звіті Філії...» вміщено перелік завдань з підготовки бази словника мови Шевченка, крізь які проступають важливі засади створення цієї лексикографічної праці. Зокрема, зазначено, що для укладання словника «матеріал має бути вичерпливо повний, себто

² Показовими є оцінки постаті О. Синявського, дані зблизька та з відстані часу; зокрема, С. Єфремов після засідання правописної комісії записав у своєму щоденнику: «Правописна нарада таки одбулася. Харківці, розпочавши справу, поставилися до неї неуважливо, недбало і коли б не кияне, справа провалилася б. З серйозних робітників і знавців там один тільки Синявський; решта — охочі до команди, але не здатні до роботи» [6: 262]; Ю. Шевельов, через роки, осмислюючи шляхи розвитку літературної мови, зазначив: «Якщо ... спитати, хто, які індивідуальності особливо вирішально позначили своєю діяльністю дальший розвиток української літературної мови, то мабуть не буде перебільшенням назвати трое прізвищ: Тарас Шевченко, Борис Грінченко, Олекса Синявський» [23: 16].

він має охоплювати всі без винятку слова й уживання їх з усіх українських Шевченкових творів»; кожне слово повинно супроводжуватися ілюстраціями-цитатами із зазначенням їхнього «місця» вживання в тексті (карток мало б бути «з 100 000»); згодом усі слова передбачалося звірити з автографами й доповнити реєстр новими словами з варіантів текстів, і лише після цього «остаточно зредагувати словник, установивши всі значення й уживання їх» [9: 20]. Зазначено, що від травня до жовтня 1929 р. було виготовлено 16478 карток, а «за основний текст [для розписування. — П.Г.] взято «Поезію» Т. Шевченка I-II вид. Книгоспілки 1927 р.» [Там само] (йдеться про I і II томи зазначеного видання). Зауважимо, що це були роки активних розшуків рукописів Шевченка, їх студіювання: про кожну знахідку повідомляли в звітах, вказували місце її зберігання. Тому припускаємо, що ідеологема відновлення автентичності Шевченкової мови за рукописами мала під собою практичний ґрунт і підтримку в колах шевченкознавців.

Звіт за наступний рік [10] виявився інформаційно скупішим від цитованого вище; про діяльність комісії її керівник О. Синявський повідомив лише таке: «На наукових зборах інституту від комісії прочитано 13 / III — 30 р. доповідь «Словник Шевченкової мови», 13 / V — 30 р. «Деякі позначки народництва в літературній мові», в комісії вивчення Шевченкової творчості на декількох засіданнях «Принципи редагування мови й правопису Т. Шевченка» [10: 26]. Згодом О. Синявський опублікував «Принципи редагування...» [17], а також інструкцію для еditorів «Правописне оформлення творів Шевченка» [16]. Про перебіг роботи над укладанням картотеки чи й самого словника у звіті не повідомлялося; можна припустити, що тривали підготовка картотеки та пошуки структури майбутнього словника. Адже в той час авторська лексикографія ще не мала значних напрацювань, перебувала на етапі активного формування як в Україні, так і в інших мовознавчих школах [21]. Тому підготовка й виголошення О. Синявським доповіді про словник Шевченка заслуговує на особливу увагу.

В архіві українознавчого часопису «Україна», редагованого М. Грушевським, виявлено невеличку статтю (кваліфіковану як *допис*) «Словник Шевченкової мови», що, припускаємо, могла бути викладом основних положень згаданої доповіді О. Синявського. Про доповідь і статтю досі не було згадок у спеціальних студіях про О.Синявського (див: [4; 5; 7]), як не згадано цього важливого факту і в дослідженнях історії лексикографування мови Шевченка [22]. Цей допис М. Грушевський запланував до видання у 7-й книзі за 1930 р.; однак на останньому етапі, вже після прочитання коректури, видання часопису заборонили³. Збереглися машинопис статті О. Синявського (2 с.) і прочитана авто-

³ На підставі архівних свідчень О.Юркова реконструювала зміст цієї книги «України» [24: 329–330). Висловлюємо подяку О. Юрковій за допомогу в розшуках статті О. Синявського.

ром коректура (1 с.), на якій олівцем зазначено «Виправ.[*ити*] й друкув.[*ати*] 18. III. 1930» і скріплено підписом автора.

Ця невелика стаття О. Синявського (див. нижче) цінна як джерело інформації про те, що в 1929–1930 рр. в Академії наук було розпочато підготовку словника мови Шевченка, і ця робота була різноплановою й результативною, хоча картотеки чи чорнових укладених словникових статей в архівах не виявлено; водночас це важливе свідчення про характер майбутнього словника. Останнє є цінним доповненням до історії української авторської лексикографії, насамперед історії лексикографування Шевченкової мови. Найсуттєвішим у змісті статті є таке: а) підкреслено, що в словнику повинна бути відтворена *вся* лексика Шевченка, вибрана з канонічних текстів та варіантів, з урахуванням усіх словосполук; реєстр словника не допускав цільових обмежень у доборі лексики за визначеними параметрами (як, напр., у перекладному словничку Н. Малечі [14]); б) задекларовано необхідність пояснення значення лексем, тобто це мав бути авторський словник тлумачного типу; в) зазначено обов'язковість ілюстрування слововживань цитатами з текстів; г) стверджено необхідність подавати статистичні параметри слів — вказувати кількість слововживань кожної лексеми у текстах Шевченка.

Хоча засади майбутнього словника сформульовано ескізно, без докладних пояснень і наведення зразків словникових статей, усе ж їх сутність і факт проголошення необхідно брати до уваги з огляду на перспективу створення вичерпної історіографії словникового опрацювання мови окремої особи, зокрема Шевченка, формування параметрів опису лексики в авторських словниках.

Окреслені О. Синявським інформаційні домінанти словника мови Шевченка та настанови щодо добору текстів для створення картотеки з урахуванням їхньої мовної якості (= автентичності) виявилися класичним стандартом для авторських тлумачних словників. До виділення саме таких змістових складових у подібних словниках згодом прийшли й інші дослідники. Так, спільність / близькість з поглядами О. Синявського засвідчують російські лексикографи, які проектували «Словарь языка Пушкина» (1956–1961) та українські лінгвісти, які розробляли засади «Словника мови Шевченка» (1964). Зокрема, у проспекті словника мови О. Пушкіна Г. Винокур зосередив увагу на кількох важливіших, на його думку, моментах, що мали визначати якість словника: на повноті реєстру словника (з деякими вимушеними обмеженнями); на необхідності добору такого базового видання текстів, у якому авторові тексти найближче стояли б до вихідних, автентичних; на тлумаченні лексики. Дослідник запропонував здійснити «суцільну перевірку всього пушкінського тексту за всіма джерелами тексту — першодруками і рукописами»; заторкнув відомий дослідник також питання орфографії текстів Пушкіна у зв'язку з її змінами в пізніших виданнях [2]. Ідентичні (близькі) до визначених О. Синявським засади в кінці 50-х років було покладено в основу створюваного двотомного словника Шевченкової

мови⁴. Зокрема відомо, що в кінцевій версії словника охоплено (майже) всі (з незначними пропусками) слова з українськомовних текстів різних жанрів і стилів, долучено українську лексику з російськомовних текстів; зазначено семантику лексики (не всієї, а диференційовано); проілюстровано слововживання; подано стилістичні, граматичні та статистичні характеристики слововживання [19]. При цьому ні в передмові до словника, ні в багатьох спеціальних працях про теоретичні засади цього лексикону імені О. Синявського не згадано, відсутні бодай обтічні вказівки на теоретичні візії-осягнення цього вченого, що, пропускаємо, стало наслідком тривалого табування спадщини талановитого лінгвіста в радянському науковому просторі.

Припускаємо, що ідентичні чи близькі теоретичні засади укладання авторських словників, розроблені О. Синявським, згодом — Г. Винокуром та колективом укладачів «Словника мови Шевченка» (1964), були виформовані незалежно внаслідок прагнення до максималізації інформаційного потенціалу таких лексиконів — вичерпних довідників про лінгвальний ресурс, використаний мовною особистістю у текстах, які взято за основу суцільної вибірки-опрацювання; окремі параметри таких словників можуть зазнавати удокладнення, проте визначальні параметри залишаються незмінними їхніми ідеологемами.

Важливо, що О. Синявський чітко усвідомлював характер і завдання словника мови Шевченка, уявляв можливі сфери його використання, коло наукових завдань, у розв'язанні яких лексикон міг бути особливо цінним (це насамперед пізнання ідіолекту Кобзаря та дослідження історії української літературної мови). Відповідно до цих головних завдань він моделював структуру майбутнього словника.

Підготовку Словника мови Шевченка, з таким ентузіазмом розпочату 1929 р., не було завершено, ба більше — припорошено забуттям, табуйовано, а наукового керівника проекту — видатного українського мовознавця-віртуоза професора Олексу Наумовича Синявського — 24 листопада 1937 року влада знищила (докладніше: [4]).

* * *

Подаємо *допис* О.Н. Синявського до часопису «Україна» (за версткою)⁵; відмінності між машинописом і версткою поодинокі: у первісному тексті вказано кількість карток «50.000», а у верстці виправлено на «55.000».

Словник Шевченкової мови. У травні 1929 р. при Київській філії Інституту Т. Шевченка була організована комісія вивчення Шевченкової мови з найпершим завданням — підготувати повний словник мови ук-

⁴ Згодом ці засади використано й під час укладання «Словаря языка русских произведений Шевченко» [18].

⁵ Зберігається в Інституті рукопису НБУВ. — Фонд Х. — № 18557.

раїнських Шевченкових творів. Ставлячи перед собою таке завдання, комісія виходила з визнання, що центральному значінню Шевченка в історії нової української літератури відповідає таке ж значіння його мови в історії нової літературної нашої мови. А вже ж мова кожного письменника — це передусім лексика, лексика, звичайно, не тільки в значінні реєстру слів, а в значінні повного покажчика вживання їх. Отже словник Шевченкової мови має бути повним джерелом для студій не тільки суто-лексикографічного характеру (словотвір тощо), а й студій інших, як от морфології, синтакси, бо в ньому мають бути зареєстровані всі форми слів, всі словосполучення Шевченкові. Такий словник вимагає великої підготовчої праці. Насамперед треба виписати на картки всі слова з українських Шевченкових творів з відповідними цитатами, скільки б разів вони не повторялися, бо тільки так можна встановити всі значіння слів і вживання, а крім того в словнику маєтись подати точні статистичні дані щодо вживання кожного слова (принаймні в художніх творах). Цей перший етап виготовлення словника вже наближається до закінчення: виписано вже понад 55.000 карток (залишається виписати з 10.000). Увесь цей матеріал має бути звірений із автографами або першодруками (коли немає автографів) і поповнений новими картками з варіантів. Таким чином має бути встановлений повний і автентичний Шевченків реєстр слів і цитат. Аж після цієї всієї праці можна буде розкласти матеріал в алфавіт і зводити його, себто встановити всі значіння й уживання кожного слова, добирати ілюстрації й складати покажчики вживання слів.

Само собою розуміється, що такий словник не самоціль, а лише засіб до пізнання насамперед Шевченка.

Значіння словника повинно далеко виходити за межі фахівців-мовознавців. Поперше цей словник має стати в пригоді найширшим верствам робітників слова, найбільше учителям, що прагнуть краще зрозуміти Шевченка з одного боку і з другого розібратися в питаннях літературної мови (напр., є чи немає таке то слово або конструкція в Шевченка, чи часто їх уживає він, в яких значіннях знає те слово, тощо).

Далі такий словник знадобиться шевченкознавцям. Студіюючи, напр., Шевченка з соціально-історичного чи генетичного погляду, дослідник не раз може вдатися до словника його мови, виявляючи класовий елемент у словнику його, появу певних слів з певної доби або забуття інших. Зокрема такі галузі як поетика, психологія творчості щонайбільше спиратимуться на словник, бо в ньому ж має бути конкордаційний принцип, себто визначення не тільки реєстрових слів, а й тих, що з ними вони в'яжуться (напр., прикметники при іменниках, тощо).

Подібних словників немає в цілому слов'янському світі, але вони є до письменників античних і західньо-європейських (до Шекспіра, Данта, Мольєра, тощо) і то різних і різноманітних типів як до завдання, що ставили собі упорядники таких словників. Існують навіть енциклопедичні словники до окремих авторів (напр., до Данта, Шекспіра). Очевидна річ, не про це йдеться в комісії вивчення Шевченкової мови.

Остаточна форма словника Шевченкової мови, зразкові картки на окремі слова до нього — це одна з чергових задач комісії недалекого майбутнього. Звичайно, та форма буде зумовлена найперше потребами й вимогами нашої доби з її лаят-мотивом — наука й мистецтво в масі і масам. І не кабінетним способом буде вона остаточно вироблена, а під контролем широкої громадськості.

О. Синявський

Під текстом рукою автора: «Виправ. й друкув. 18. III. 1930» та підпис.

1. Ващенко В.С., Петрова П.О. Шевченкова лексика. Словопоказчик до поезій Т.Г. Шевченка. — К., 1951. — 106 с.
2. Винокур Г.О. Словарь языка Пушкина // Проект словаря языка Пушкина. — М.; Л., 1949. — С. 5–23.
3. Грищенко П. Авторська лексикографія: Тарас Шевченко // Тлумачна і перекладна лексикографія: теорія, практика, перспективи. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові. — К., 2012. — С. 40–69.
4. Грищенко А.П. О.Н. Синявський: місце в історії українського мовознавства // Українська мова, 2005, № 4. — С. 22–62.
5. Грищенко А.П. Пам'яті видатного мовознавця (до 80-річчя з дня народження О.Н. Синявського) // Мовознавство, 1967, № 6. — С. 23–29.
6. Єфремов С. Щоденники. 1923–1926. — К., 1997. — 843 с.
7. Жовтобрюх М.А. Визначний дослідник української мови (До 80-річчя з дня народження О.Н. Синявського) // Українська мова і література в школі. — 1967, № 12. — С. 18–25.
8. Жовтобрюх М.А. Синявський Олекса Наумович // Українська мова. Енциклопедія. Вид. 3. — К., 2004. — С. 598.
9. Звіт про науково-дослідчу роботу Київської Філії Інституту Т. Шевченка. За 1928 / 29 академічний рік (з 1 / X 28 до 1 / X 29 р.). — К., 1930. — 30 с.
10. Звіт про науково-дослідну роботу Київської Філії Інституту Т. Шевченка. За 1929 / 30 академічний рік (з 1 / X 29 до 1 / X 30 р.). — К., 1931. — 36 с.; наступних випусків бюлетеня не було.
11. Лларіон митрополит [Огієнко І.І.]. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. — Вінніпег, 1961 (передрук: К., 2013. — 257 с.).
12. Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (1926–2001). Сторінки історії. — К., 2003. — 589 с.
13. Літописець Нестор. Словничок Шевченкової мови. — Миколаїв, 1916. — 66 с.
14. Нест. Літ. [Нестор Літописець]. Україно-руський словничок до Кобзаря Т.Г. Шевченка. — Херсон, 1917. — 83 с.
15. Синявський О. Елементи Шевченкової мови, їх походження й значіння // Культура українського слова. Збірник I. / За ред. О.Н. Синявського — Х.; К., 1931. — С. 7–40.
16. Синявський О. Правописне оформлення творів Шевченка // Бюлетень комітету для видання творів Шевченка при II Відділі АН. — К., 1933. — № 1. — С. 12–13; наступних випусків бюлетеня не було.
17. Синявський О. Принципи редагування мови й правопису Т. Шевченка та конкретні зразки (пропозиції) // Культура українського слова. Збірник I. / За ред. О.Н. Синявського. — Х.; К., 1931. — С. 116–124.
18. Словарь языка русских произведений Шевченко: В 2 т. — К., 1985–1986.
19. Словник мови Шевченка: У 2 т. — Т. I. — К., 1964.
20. Сулима М. Про Шевченкову мову // Зоря. Літ.-наук. та політ.-громад. ілюстр. місячник. — Дніпропетр., 1928. — № 3 (39). — С. 15–18.
21. Фоякова О.И. Очерк развития писательской лексикографии в отечественном языкознании (1883–1990) // Русская авторская лексикография XIX–XX веков. — М., 2003. — С. 35–50.

22. *Черторизька Т.* Здобутки і завдання лексикографічного вивчення творчості Т.Г. Шевченка // Збірник праць двадцять сьомої наукової шевченківської конференції. — К., 1989. — С. 187–200.
23. *Шевельов Ю.* Покоління двадцятих років в українському мовознавстві // Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. — К., 2002. — С. 8–30.
24. *Юркова О.* «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу історичних наук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 16. — Ч. 2. — К., 2007. — С. 327–355.

Статтю отримано 12.07.2014.

Pavlo Hrytsenko

Kyiv

A FORGOTTEN PAGE IN LEXICOGRAPHIC SHEVCHENKIANA

The author republishes new-found article “Dictionary of Shevchenko’s language” by Olexa Syniavs’kuj (1930), restoring an important step in lexicographic treatment of Shevchenko’s Ukrainian texts and elucidating the concept of author language dictionary as seen by Syniavs’kuj.

Key words: the Shevchenko’s language, an author lexicography, O. Sinyavskiy.

Мовна мозаїка

СТАРШЕ В ПРИЧИСЛІВНИКОВІЙ ПОЗИЦІЇ

Зі значенням перевищення якогось віку, нерідко дозвільного для здійснення чого-небудь, багато хто вживає форму **старше**. Особливо вона поширена в інструкціях для медичного застосування ліків (пор.: *Серцеві краплі... призначають дорослим та дітям **старше** 12 років; Мікстуру призначають дітям **старше** 2 років*), у документах, де людей поділяють на вікові групи з певною метою (пор.: *30–40 років; 40–50 років; **старше** 50 років*), у різних приписах, розпорядженнях тощо (пор.: *Немає обмежень людям **старше** 40 років; На стаціонарне лікування не приймають хворих **старше** 75 років*). А чи можна так уживати? Ні, не можна, тому що в українській мові прикметник **старше** (форма середнього роду) використовують переважно для порівняння двох істот, одна з яких більша за віком від другої, має більше за другу років, пор.: *Моє дитя **старше** за твоє (від твого; ніж твоє); Їхнє малятко **старше** за наше (від нашого; ніж наше)*. Крім цього, прикметниками **старший, старша, старше** називають того, хто прожив більше років, ніж інший, пор.: *старший брат* (протилежне *молодший брат*), *старша сестра* (протилежне *молодша сестра*); *старше дитя* (протилежне *молодше дитя*).

В українській мові перевищення певного віку, установленого для здійснення чого-небудь, виражають прийменники **після, за, понад** у причислівниковій позиції, пор.: *Серцеві краплі... призначають дітям **після** 12 років; Мікстуру призначають дітям **після** 2 років; Немає обмежень кому **за** 40 років; На стаціонарне лікування не приймають хворих, яким **понад** 75 років.*

Початкову вікову межу для вживання чи виконання чого-небудь можна передати за допомогою прийменника **з**, пор.: *Серцеві краплі... призначають дітям **з** 12 років; Мікстуру призначають дітям **з** 2 років (з дворічного віку).*

Отже, замість **старше** зі значенням перевищення якогось віку в українській мові потрібно вживати прийменники **після, за, понад** у причислівниковій позиції.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2Шевченко Т.

Лариса Масенко

м. Київ

ЯВИЩЕ СЕМАНТИЧНОГО РОЗШИРЕННЯ ЛЕКСИКИ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (на матеріалі назв одягу *жупан* і *свита*)

*У статті подано аналіз художніх функцій назв одягу **жупан** і **свита** в поетичних текстах Т.Шевченка. Опозицію **жупан/свита** розглянуто в контексті метафоричного протиставлення персонажів за ознакою **багатий/бідний**. Висвітлено явище семантичного розширення, внаслідок якого традиційні назви народного одягу виражають багатий спектр глибинних художніх смислів.*

Ключові слова: *жупан, свита, козацтво, традиційний спосіб одягання, семантичне розширення.*

На початку нашої розвідки хочемо звернути увагу на таку особливість Шевченкового генія, як живописно-зоровий компонент у його художньому мисленні, що зауважив Григорій Клочек. Як зазначає літературознавець, «Шевченко був професійним живописцем і дивився на світ очима живописця. Найбільш виразно це відчувається у його словесних пейзажах. Усі вони можуть легко відтворюватися живописцями — у них своя композиція та колористика. Сказане стосується і побутових моментів, кожний з яких при його відтворенні в свідомості читача навіює певні художні смисли» [5: 220–221].

Виразною ілюстрацією Шевченкового дару словесної візуалізації є, зокрема, колоритні портрети козаків у його творах, наприклад у поемі «Чернець»:

В червоних штанях оксамитних
Матнею улицю мете.
Іде козак

[II: 50]¹.

¹ Тут і далі твори Т.Шевченка цитуємо за: Ш е в ч е н к о Т. Повне зібрання творів у 12 т. / Т. Шевченко. — К.: Наук. думка, 2003, зазначаючи у квадратних дужках том і сторінку.

Або в поемі «Титарівна»:

Завзятий
У синій шапці, у жупані,
В червоних, як калина, штанях,
Навприсядки вліта козак

[II: 90].

Яскраві кольори й динамічність характеризують візуальне зображення козацького війська у поемі «Гайдамаки»:

Базари, де військо, як море червоне
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний на воронім коні,
Блисне булавою — море закипить...

[I: 147].

Перед читачем постає колоритна завершена картина. Інтенсивність червоного кольору, підсилена дієсловом *горить*, доповнює асоціативний зв'язок із внутрішньою формою слова *ясновельможний*, перший компонент якого походить від прикметника *ясний*, а наступні дієслова *блисне* і *закипить* надають динамічності змальованій сцені.

Червоне ж море, що перебуває в центрі зображеної картини, метафорично відтворює козацьке військо у його святковому одязі — *червоних жупанах*.

Червоні жупани із метонімічним перенесенням назви верхнього одягу на її власників згадуються і в інших ранніх поезіях Шевченка, пройнятих ностальгією за добою панування в українських степах Запорозької Січі:

Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля?
Бунчуки? Гетьмани?

[«Тарасова ніч» I: 86].

Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани!
Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить...

[«До Основ'яненка» I: 120].

Україна в антропоморфному образі обідраної сироти, протиставленому колишній яскравій картині краю, покритого червоними жупанами, символізує трагічну зміну в історичній долі країни після ліквідації Запорозької Січі, коли народ втратив своїх захисників і лишився беззахисним перед лицем ворожого загарбницького визискування.

Назва верхнього одягу *жупан* має в поезії Шевченка досить високу частотність — її вжито 28 разів, 2 фіксації має похідне *жупанина* і 4 — зменшувальне *жупанок* [14: 231].

Одинадцятитомний СУМ подає таке значення слова *жупан* «старовинний верхній одяг, оздоблений хутром та позументом, що був поширений серед заможного козацтва та польської шляхти» [15 П: 547].

Слово вважається запозиченням з італійської мови, можливо, за посередництвом польської — від італ. *giubbone* (*giurpone*) «селянський каптан»; відоме також у білоруській, польській, чеській, словацькій і верхньолужицькій мовах [4 П: 209].

У діалектологічних і етнографічних дослідженнях зазначено, що, згідно з даними пам'яток, жупани у XVI—XVII ст. були поширені на всіх теренах України і різнилися за кольором — вони були блакитні, сині, зелені, чорні, червоні. Цікаво, що *жупанокъ аксамитний червоний* зафіксований у пам'ятці 1600 р. на території Чигирини [2: 283].

Як ознака матеріального достатку його власника *жупан* відомий і в українському фольклорі. Для прикладу можна навести козацьку пісню, складену після того, як Катерина Друга зруйнувала Січ:

Дарувала Катерина
Всі чотири та лимани...
«Ой, ловіть ви, хлопці, рибку
Та справляти хатину».

«Ми ж думали, милі братці,
Що ми справимо *жупани*,
Заробили ж, милі братці,
А на ніженьки кайдани...»

[17: 204].

У фольклорних текстах, історичних джерелах та художній літературі можна знайти чимало свідчень про те, що *жупан* був традиційним верхнім одягом козацтва. Це підтверджують й ілюстрації з поезії Шевченка. Крім наведених вище, варто звернути увагу й на опис спорядження молодого чоловіка, що вирушає на Січ, у поемі «Невольник»:

Вернулися од криниці,
І Степан сідлає
Коня, свого товариша,
Й *жупан* надіває.
А Ярина дає зброю,
На порозі стоя...

[П: 293–294].

У поезії «Ой крикнули сірії гуси» вдова, виряджаючи сина до війська, справляє йому дорогий *жупан*:

А коня йому купивши,
Сідельце сама
Самим шовком вишивала,
Златом окула,
Одягла його в *червоний*
В *жупан* дорогий,
Посадила на коника...

[П: 187].

В останньому творі увиразнено й таку ознаку козацького жупана, як належність верстві, що має високий соціальний статус, оскільки жупан належав до дорогого одягу. Особливо відзначався жупан, пошитий з *кармазину* — сукна малинового кольору [13 II: 222].

За спостереженнями етнографів, червоний колір в українському традиційному вбранні має святково-ритуальний характер. У вишитих сорочках, у жіночих плахах, запасках і спідницях він домінує на всіх теренах України [7: 146]. Показово, що з усіх 49 фіксацій прикметника *червоний* в поезії Шевченка найчастотнішою є група словосполучень його із назвами одягу [10: 661].

Що ж до *кармазину*, то високий соціальний статус тих, хто носив одяг, пошитий з нього, засвідчує, зокрема, зафіксоване в Словнику Б. Грінченка похідне утворення *кармазинник* «Той, хто носить кармазини, взагалі багатий чоловік» [13 II: 222]. Кармазинові жупани носили гетьмани, старшини, значні козаки. Свідчення цього знаходимо в історичних джерелах, наприклад, в описі подій, пов'язаних з обранням І. Брюховецького гетьманом на так званій Чорній раді, що відбулась під Ніжином 1663 року. Як відомо, Брюховецький спирався на підтримку народних низів і московського війська, на Чорній раді йому протистояла козацька старшина на чолі із Сомком. Ось як описує Микола Костомаров за історичними джерелами події, що відбулись після обрання І. Брюховецького гетьманом Лівобережної України: «На другой день князь Великогагин утвердил Брюховецкого гетманом. Три дня, с ведома Брюховецкого, продолжались насилия, безобразное пьянство, грабежи. Худо приходилось всякому, кто только носил *красный кармазиновый жупан*; многие только тем и спаслись, что оделись в сермяги» [8: 39].

Особливе багатство вбрання підкреслює в «Гайдамаках» сполучення слова *жупан* з прикметником *золотий*, що позначає святково-ритуальне вбрання гетьманів, про повернення яких мріє Ярема:

Козак оживе;
Оживуть гетьмани в *золотім жупані*;
Прокинеться доля, козак заспіва...

[1: 160].

Пишноту зовнішнього вигляду козацької верхівки відтворюють і рядки зі вступної частини до поеми:

А тим часом
Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами
І гетьмани — всі в золоті,
У мою хатину
Прийшли...

[1: 131].

Як бачимо, в «Гайдамаках» та інших творах, присвячених визвольній боротьбі українського народу, немає поділу на антагоністичні класи панів-нелюдів і простолюду, що його пани нещадно визискують.

Цей поділ домінує в тих творах, які відображають сучасний поетові колоніальний стан українського суспільства. Натомість в історичному ракурсі — зображенні героїчних сторінок визвольних змагань українська спільнота постає як цілісна солідарна громада, об'єднана спільною справою боротьби з поневолювачами.

Гетьмани в ранніх романтичних творах Шевченка змальовані як будівничі Української держави і в цьому контексті їхнє пишне вбрання, як і булава та бунчук, — це символи законної влади, права на панування («той Чигирин, що ви будували, де ви панували»). Як бачимо, у ранній період творчості поет не виявляв тієї зневаги до гетьманів, яка з'являється пізніше («Раби, подножки, грязь Москви, Варшавське сміття — ваші пани Ясновельможнії гетьмани»).

Зображення пишного вбрання як вияву належності до козацтва відоме і з творів сучасника Шевченка Пантелеймона Куліша. Можна навести, зокрема, портрет запорожця в його оповіданні «Січові гості (Спомини старого діда)»: «Дивлюсь, аж супроти мене їде здоровенний запорожець з такими усими, що я ще зроду не бачив: чорнії, чорнії, да довгії, да розкішні такі, що аж вилискуються. Жупан на йому шовковий червоний аж світиться як огонь; шапка червона схилиста, пояс золотий, за поясом пістолети, при боку шабля, кульбака і стремена, все те в ширім золоті, аж горить» [9].

Як зазначає етнолог Валентина Піскун у коментарі до наведеної цитати, «цей, підкреслено стильний, спосіб зодягання зберігся в українців і в подальшому, незважаючи на вияви моди і зміни складових одягу» [11: 33].

Стійкість зазначеної козацької традиції в національному стилі одягу підтверджують й інші дослідження: «убирання козаків та козацької старшини наклало свій відбиток на стрій української аристократії, який стійко утримувався в побутуванні протягом двох століть XVII—XVIII. Стрій відзначався багатошаровістю та постійним набором одиви. У чоловіків це грезетовий кунтуш, густої тканини *жупан* і підбита хутром кирея. Дорогі візерункові тканини та кольорові сукна були поширені у той час по всій Європі. Та українське вбрання з них виглядало своєрідним, неповторним завдяки збереженню давніх кроїв («сорочечного» та «свитного») і традиційних видів ноші...» [1: 44].

Треба сказати, що в XIX ст. царський уряд активізував боротьбу не лише з українською мовою, а й з виявами національної самобутності в побутовій культурі українців, зокрема і в манері одягатися. Наприклад, 1861 р. на основі положення Кабінету міністрів від 5 серпня створено тимчасові поліцейські суди. Згідно з правилами їхньої діяльності заборонялося брати участь у будь-яких виступах чи несхвальних діях проти чинного порядку, зокрема співати гімни, пісні, одягатися і з'являтися в публічних місцях з «условними отличительными знаками». Покарання становило арешт від трьох днів до двох тижнів і штрафування від 10 до 200 рублів [16: 627]. У зазначеному збірнику документів наведено до-

несення від 7 квітня 1862 р. Київського поліцмейстера про затримання дворянина Чернігівської губернії Михайла Вілігорського за те, що він був одягнений у «малоросійський костюм» [Там само: 38].

Цитоване джерело зберігає й свідчення про марність асиміляторських зусиль царського уряду. Попри всі заборони, український народ зберігав і свою мову, і пісні, і національну своєрідність в одязі. Цікавим у зв'язку з цим є документ, датований 17 березня 1914 р. — «Донесення начальника Полтавського губернського жандармського управління В.Е. Зейдліца губернаторові О.К.Багговуту про проведення вечора пам'яті Шевченка у Полтаві», в якому, крім іншого, зазначено: «Среди других исполнителей («Заповіта» Шевченка — Л.М.) выделялся состоявшийся на государственной службе чиновник Полтавского отделения Государственного банка Орел (фамилия по сцене Степняк), который позволил себе выйти на сцену в красном кафтане запорожских козаков и, отвесивши глубокий поклон бюсту Шевченко, прочел из произведений Шевченко три стихотворения с особенной интонацией и пафосом, причем особенно воодушевлялся и заметно старался передать это одушевление в тех местах, где говорили об утерянной свободе или необходимости свободы» [16: 529-530].

Показово, що полтавський чиновник одягнув козацький жупан на заході, присвяченому 100-річному ювілею Шевченка. Це підтверджує, що козацькі звичаї, зокрема і в стилі одягу, були нерозривно пов'язані в колективній народній пам'яті з «Кобзарем».

Збереження в історичній пам'яті етносу образу козака в жупані як лицаря — захисника Вітчизни підтверджує відродження жупана у військовій уніформі часів визвольних змагань 1917-1921 рр., коли після Берестейського миру з українських полонених, які перебували в таборях у Німеччині, було сформовано дві українські дивізії *синьожупанників*, що отримали назву від відповідної уніформи [3 VIII: 2820]².

На окрему увагу заслуговують і ті тексти з «Кобзаря», в яких розглядуване слово *жупан* вжито в опозиції до іншої назви одягу — *свита*, що за семантикою корелює з протиставленням за ознакою «заможність/бідність».

Одинадцятитомний СУМ фіксує лексему *свита* за писемними пам'ятками зі значенням «старовинний довгополий одяг, звичайно з домотканого грубого сукна», а також з переносним значенням «ознака приналежності до простих людей» [15 IX: 76]. Слово *свита* вжито у

² Цікавий приклад актуалізації лексеми *жупан*, але в негативному антиукраїнському контексті, знаходимо в памфлеті Йосипа Бродського «На незалежність України», в якому лауреат Нобелівської премії виявив шовіністичне ставлення до новоствореної Української держави: «Скатертью вам, хохлы, и рушником дорога. Ступайте от нас в *жупане*, не говоря — в мундире, По адресу на три буквы, на стороны все четыре» [Цит. за: Тараненко О.О. Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі: притягання і відштовхування. II. Текстуальні вкраплення, прецедентні тексти мовою оригіналу // Мовознавство. — 2010. — № 4–5. — С.32].

«Кобзарі» 13 разів, ще частотнішим є похідне *свитина* — 18 фіксацій, *свитка* вжито 4 рази і зменшувальні *свитиночка* і *свиточка* мають по одній фіксації [14 II: 229].

Вживання в поезії Шевченка лексем *жупан* і *свита* з антонімічним метафоричним значенням, що виражає протиставлення за ознакою «багатий/бідний», також закорінене в народній культурі. Зокрема, у Словнику Б.Грінченка до лексеми *жупан* із значенням «кафтан, верхня мужская одяжка» наведено такий приклад зі збірника прислів'їв і приказок Номиса: «Хоч і надів *жупан* — все не цурайся *свитки*» [13 I: 492].

Аналогічні приклади можна навести і з народнописаних текстів:

Доле ж моя, доле! Чом ти не така,
Ой, чом не така, як доля чужая?
Що люди не роблять, то в *жупанах* ходять,
А я роблю, дбаю і *свити* не маю...

[Цит. за: 12: 31].

Як майстерно використовує поет зазначене протиставлення, ілюструють рядки зі сповіді героя поеми «Сон («Гори мої високі...»):

Блукав я по світу чимало,
Носив і *свиту*, і *жупан*.

[II: 41].

За лаконічним текстом тут постає ціла панорама пережитих чоловіком життєвих колізій, в яких періоди достатку чергувались із бідністю.

Ключова роль у художній організації твору належить лексемі *свита* в поемі Шевченка «Титарівна». Центральним у творі є конфлікт на ґрунті соціальної нерівності, що має трагічні наслідки для однієї з дійових осіб. Заможна дочка титаря привселюдно насміялася з бідного парубка Микити. Затаївши глибоку образу, хлопець залишає село. Повернувшись за три роки заможним козаком, Микита жорстоко помстився титарівні, поглумившись з дівчини і втопивши у криниці їхню новонароджену дитину. Провина ж за злочин дітовбивства впала на титарівну, за що громада покарала її, поховавши заживо разом із дитиною.

На початку поеми, коли відбувається зав'язка сюжету — у неділю в сільській корчмі («оренді») Микита за останній шеляг замовляє музику і запрошує титарівну до танцю, але та з погордою відмовляє йому — в портреті Микити тричі підкреслено вбогість його одягу. Хлопець вбраний у *сіру свиту*:

Найкращий парубок Микита
Стоїть на лаві в *сірій свиті*,
Найкращий хлопець, та байстрик,
Байстрик собі, та ще й убогий...

[II: 88].

Горить!

Горить Микита в *сірій свиті*!

[II: 89].

Насміялась титарівна
З бідного Микити.
Насміялася при людях,
Що він в *сірій свиті!*

[II: 89].

Промовистим є тричі повторене в першій частині поеми слово *свита* у сполученні з прикметником *сіра* — *сіра свита*, що уособлює не лише убогість, а й упослідженість Микити. Згідно з сучасними дослідженнями психологів, *сірий колір* за семантичним диференціалом «має досить сильний статус заниженої оцінки, є досить пасивним і низько оцінюваним» [6: 168].

Але коли Микита повертається в село заможним козаком, яскраво вбраним у жупан, синю шапку й червоні штани, зміну у ставленні до нього титарівни поет художньо втілює у промовистій деталі. Під час зустрічі з Микитою дівчина згадує його колишню свиту, але в її спогаді вона втрачає свою головну прикмету *сірості*, а набуває іншої ознаки — *свити з вільотами*:

А титарівна зустрічає,
Приспівує, примовляє:

«Чи не той це Микита,
Що з *вільотами свита?*»

[II: 91].

Геніальна майстерність поета у створенні словесних картин-образів виявляється в асоціативній співвіднесеності назви *свити з вільотами*, тобто «з відкидними рукавами», із дієсловом *влітати*, що характеризує зміну в поведінці Микити у сцені його появи в корчмі після тривалої відсутності (у цитованому на початку статті фрагменті з поеми «навприсядки *вліта* козак»),

І в завершальних сценах поеми *свиту* вже носить титарівна, тоді як Микита вбраний у *жупан*. Цей «обмін» одягом символізує зміну ролей у стосунках двох головних персонажів:

Раз увечері зимою
У одній *свитині*
Іде боса титарівна
І несе дитину.

[II: 92].

Микита довершив помсту — колись заможна дівчина, що погордувала бідним парубком, тепер зганьблена й упосліджена.

Як зазначено у коментарях до поеми, образ Микити змальовано в душі фольклорних мотивів про грішника-мандрівника, дітовбивцю, «сатану-чоловіка» [18 II: 268].

Отже, назви традиційного народного одягу *жупан* і *свита*, як і інші ключові лексеми поезії Шевченка, зазнали семантичного розширення, виражаючи багатий спектр глибинних художніх смислів.

1. Білан М.С., Стельмащук Г.Г. Український стрій. — Л.: Фенікс, 2000 — 328 с.
2. Гриценко С.П. Історія походження та функціонування в українській мові назв одягу (кожух, каптан, жупан, свита, плащ) // Мовні і концептуальні картини світу. — Вип. 43, Ч. 1: ВПЦ «Київський університет», 2013. — С. 278–293.
3. Енциклопедія українознавства / Гол. ред. Володимир Кубійович. — Перевидання в Україні. — Т. 8. — Л.: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 2000 — 3200 с.
4. Етимологічний словник української мови: У семи томах / Ред. кол. О.С. Мельничук та ін. — К.: Наук. думка, 1982–2012.
5. Ключек Григорій. Енергія художнього слова. Збірник статей. — Кіровоград: Редакційно-видавничий відділ Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, 2007 — 448 с.
6. Ковтун Людмила. Психоментальні універсалії фарсу зодягання у стилістичній реконструкції Миколи Гоголя // Український *modus vestiendi* — спосіб зодягання: Монографія / За ред. М.І. Обушного. — К.: Видав. центр «Київський університет», 2008. — С. 158–172.
7. Косміна Оксана. Символіка українського традиційного вбрання // Український *modus vestiendi* — спосіб зодягання: Монографія / За ред. М.І. Обушного. — К.: Видав. центр «Київський університет», 2008. — С. 134–150.
8. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4 т. — М.: «РИПОЛ КЛАССИК», 1998. — Т. 3. — 576 с.
9. Куліш П.О. Січові гості (Спомини старого діда) // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упор. М.І. Бутич та ін. — Т. 2. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 17–24.
10. Парасін Н.Д. Конвенційність кольору як ознака прототипності в ідіолекті Т. Шевченка // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. — 2011, № 6. — С. 658–664.
11. Піскун Валентина. Береження традицій українського зодягання // Український *modus vestiendi* — спосіб зодягання: Монографія / За ред. М.І. Обушного. — К.: Видав. центр «Київський університет», 2008. — С. 26–42.
12. Ревуцький Д. Шевченко і народна пісня. — К.: Мистецтво, 1939. — 64 с.
13. Словарь української мови / упор. Борис Грінченко. — Т. I-IV. — К., 1907–1909.
14. Словник мови Шевченка: В 2 т. / Відп. ред. В.С. Вашенко. — К.: Наук. думка, 1964.
15. Словник української мови. В 11 т. / Ред. кол. І.К. Білодід та ін. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
16. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: Спроби державного регулювання (1817–1914): Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк — К.: Інститут історії України, 2013 — 810 с.
17. Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / Упор. М.М. Олійник-Шубравська. — К.: Музична Україна, 1990. — 453 с.
18. Шевченківський словник. У 2 т. / Ред. кол. Є.П. Кирилюк та ін. — К.: Голов. редакція УРЕ, 1978. — 410 с.

Статтю отримано 17.04.2014.

Larysa Masenko

Kyiv

“PHENOMENON OF LEXICAL SEMANTIC WIDENING IN TARAS SHEVCHENKO’S POETRY (on the Material of *Zhupan* and *Svyta* Clothing Names)”

In the article poetic functions of cloth names *zhupan* and *svyta* in Taras Shevchenko’s poetry are analyzed. Opposition *zhupan* / *svyta* has been researched in the context of metaphorical contrasting of the characters by poor / rich criteria. The phenomenon of semantic widening has been highlighted. As a result of this semantic process traditional folk cloth names express wide spectrum of deep poetic meanings.

Key words: zhupan, svyta, Cossacks, traditional clothing, semantic widening.

УДК 811.161.2'38

Галина Сюта

м. Київ

ФУНКЦІЇ ЦИТАТИ В ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ (I)

У статті здійснено спробу теоретичного обґрунтування та побудови практично-аналітичної моделі функціональності цитат у художньому дискурсі. Запропоновано загальну типологію та визначено домінуючі функції, актуальні для цитатних висловлень у сучасній українській поетичній мові. Охарактеризовано ідентифікаційну, діалогізаційну, прогностично-текстотвірну функції цитат.

Ключові слова: цитата, ідентифікаційна функція цитати, діалогізаційна функція цитати, прогностично-текстотвірна функція цитати.

Актуальність явища цитатності для художнього дискурсу засвідчує й підтверджує фактично вся історія сучасної української літератури — від Т. Шевченка до наших днів. Активізація цього феномена у поетичній мовотворчості ХХ ст. (надто ж у його другій половині) закономірно зумовила посилення до нього лінгвістичної уваги, однак питань, відкритих для дослідження у цій царині, досі залишається багато. Зокрема, недостатньо осмислена діалогічна, лінгвокогнітивна, аксіологічна, комунікативна природа поетичної цитати, не простежені докладно механізми цитування, не описані функції. Як наслідок, вживання цитати як «чужого слова», функціонально-стильового знака іншої культури, маркера присутності іншої мовної свідомості й мовної особистості в авторському тексті й досі часто сприймається як вторинне явище, локальний чи частковий прийом текстотворення. Тому повноаспектний, системний розгляд явища цитатності у його найширшому історико-стилістичному, лінгво-стилістичному, лінгвокогнітивному вимірах дасть змогу:

© Г. М. С ЮТА, 2014

а) розкрити загальні тенденції розвитку поетичної мови та мовно-поетичної свідомості у їх кореляції із соціокультурним тлом, б) простежити психолінгвальні механізми творення і сприймання, а також лінійного (в часі) й нелінійного (в універсумі національної і світової культури) побутування / розвитку поетичного тексту, в) вивчити механізми міжтекстових взаємодій у ракурсі інтердискурсивності, інтермедіальності — такому типові взаємодії, який, фіксуючи й осмислюючи наявні у сучасному поетичному тексті одиниці інших знакових систем, інших родів та видів мистецтв, засвідчує перехрещення різних сфер теоретичного знання і практичної діяльності людини, демонструє природний процес інтеграції людських знань, розсосереджених у різних медійних сферах (*media*, за І.П. Ільїним, — це різні знакові системи, у яких закодована певна інформація [1: 8]).

Безумовно, в межах однієї статті усі окреслені аспекти вичерпно з'ясувати не можна. Окреслюючи загальні перспективи їх вивчення, зосередимо увагу на одному з найменш представлених в українській лінгвістиці — питанні типологізації функцій цитат у поетичному тексті.

Насамперед відзначимо, що вивчення цитати здійснюється у двох взаємоскоординованих аспектах — *діахронійному* та *синхронійному*. *Діахронійний* аспект пов'язаний з аналізом семантики цитат залежно від історико-культурного контексту, із розглядом особливостей їх трактування в різні історичні періоди, адже відомо, що інтенсивність використання, характер та принципи інтерпретації цитатного матеріалу — величини дуже змінні, динамічні, залежні від багатьох соціокультурних, навіть соціополітичних чинників (пор., наприклад, семантико-аксіологічну динаміку Шевченкового висловлення *в сім'ї вольній новій*, яке мало різні ідеологічні трактування на різних етапах становлення української державності та української національної свідомості). Водночас синхронійний аспект передбачає визначення загальної типології цитат, простеження механізмів їхньої кристалізації як лінгвокогнітивних згустків, “метонімічних замісників” прототексту, з'ясування типів і способів трансформації цитатних висловлень, опис їхньої актуальної семантики й функцій у мові та в тексті. Попри те, що обидва аспекти тісно взаємопов'язані, для лінгвістичної інтерпретації функціональних параметрів цитати домінантним варто визнати саме *синхронійний аспект*: він утворює фундамент для історико-стилістичного дослідження феномена цитування.

Систематизація сформульованих на сьогодні в літературознавстві, у теорії естетики, в культурології, також у зарубіжному мовознавстві (меншою мірою в українському — з огляду на спорадичність осмислення) теоретико-практичних позицій щодо функціонального навантаження цитати в художньому дискурсі (М.М. Бахтін, М.Б. Ямпольський, К.О. Козицька, Т.О. Смирнова, Г.І. Лушникова) і накладання відповідних положень на конкретний український мовно-поетичний матеріал створює методологічну основу для з'ясування функціональних можливостей

різних видів поетичних цитат, розроблення актуальних щодо них класифікаційних схем та систематизованої типології. Адже відомо, що різновидів цитат багато і вони поліфункціональні, тому дослідницька робота з цим матеріалом дає змогу вибудувати об'ємну лінгвістичну модель функціонування цитати.

Підсумування теоретичних опрацювань розглядуваної проблеми засвідчує виділення двох універсальних типів функцій цитат у поетичному тексті — *загальні* та *спеціальні*.

Загальні функції зумовлені самою сутністю цитати як «чужого» слова, елемента іншого тексту і не залежать від того, в якій саме ситуації вживається цитата. Крім того, загальні функції пов'язані з репрезентацією позатекстової сфери, скоординованої з прототекстом. Ці позатекстові зв'язки можуть мати *поетичну* природу (репрезентують або конкретний твір, ідіостиль, або стиль епохи, наприклад, романтизм, класицизм) чи *непоетичну* природу (зближуючи одиниці різних знакових систем, різних родів і видів мистецтв, засвідчують інтердискурсивну, інтермедіальну взаємодію). Натомість *спеціальні* функції пов'язані з конкретним контекстом, в який інтегрується цитата, отже, детерміновані творчими інтенціями автора.

До загальних, актуальних для різних жанрових форматів художніх текстів, на думку Т.О. Смирнової [3], належать функції:

- *оцінна* (цитата виступає засобом самовираження автора, способом оприявлення його світоглядних і ціннісних орієнтирів);
- *розпізнавальна* (цитата розрахована на впізнання);
- *ігрова* (цитата привертає увагу, зацікавлює читача; актуалізується як одиниця ігрової поетики);
- *естетична* (цитата забезпечує прирощення естетичного потенціалу тексту);
- *референційна* (цитата відсилає до прототексту, розгерметизовує збережені в пам'яті читача знання про цитоване джерело — і текстові, й позатекстові, як-от відомості про час і місце написання твору, про його жанрову належність, особливості стилістики тощо);
- *знакова* (цитата є лінгвокогнітивним згустком, мовним знаком, метонімічним замісником прототексту, певної індивідуальної творчості, мовно-культурного контексту);
- *характерологічна* (вживання цитати увиразнює образ суб'єкта висловлення — автора чи ліричного героя);
- *експресивна* цитата (інтенсифікує експресивність тексту);
- *метатекстова* (наявність цитати в тексті засвідчує її значущість як самодостатньої одиниці мовного спів-буття. Для розуміння контекстної семантики і прагматики цього фрагмента необхідно фіксувати актуальний зв'язок із текстом-джерелом, тобто адекватне тлумачення ідентифікованого «чужого» слова за допомогою прототексту, власне, й визначає сутність метатекстової рефлексії);
- *змістотвірна* (цитата — компонент змістотворення);

- *текстотвірна* (цитата — актуальна для різних рівнів організації тексту одиниця текстотворення);

- *культуротвірна* (цитата — знак єдності з традицією, засвоєння та продукування вже відомого у художній мові).

Наведений перелік, на нашу думку, хвибує еkleктичністю і не засвідчує єдиної логічної основи класифікації, опертя на стрижневий чіткий критерій, а отже, потребує виструнчення. Наприклад, окремі наведені позиції (як-от розпізнавальну та ігрову, знакову й метатекстову, смислотвірну та характерологічну тощо) можна об'єднати за принципом гіперо-гіпонімічності, оскільки вони репрезентують різні рівні одного функціонального навантаження. Також урахування специфіки українського мовно-поетичного матеріалу визначає потребу лінгвістичного уточнення часткових функцій (актуалізації культурно-семіотичних орієнтирів, прагматичних умов творення; «пов'язування» двох чи кількох текстів; зацікавлення і розважання читача; відсилання до прототексту; прирощування естетичного потенціалу; підтримування традиції тощо), тим паче, що дублювання, перегук цих часткових функцій із визначеними вище загальними більш ніж виразний.

Також варто відзначити, що функціональність цитати в поетичному тексті можемо розглядати в різних ракурсах — з погляду рецептивної стилістики, лінгвостилістики, лінгвокогнітології. Наприклад, рецептивна стилістика, яка скорельовує авторський, читацький і дослідницький ракурси інтерпретації тексту, однією з домінантних функцій цитати в художньому дискурсі визнає *ідентифікаційну, розпізнавальну*. Адаже з погляду психології сприймання цитата — це передусім таке використання «чужого» слова, яке передбачає ідентифікацію цього «чужого». Ідентифікація може бути мінімальна (на рівні упізнання «казано не тут, не зараз, не цим автором») або відбувається адекватне, релевантне співвіднесення з конкретним твором і автором.

Текстові маркери, які полегшують розпізнання цитати як «чужого», інтегрованого в авторський вислів слова, — це:

а) графосемантичні метаоператори — лапки, шрифтові виділення тощо, які забезпечують контекстну автономність цитати і її миттєву впізнаваність уже на рівні візуального сприйняття: *Тоненька гілка з «дерева життя»./ Коли і хто нарід мене — людина?/ У стані вічності — краплина/ Мій час, який не має вороття* (Т. Коломієць); *Вийшов він на Савур-могили./ Думає, хоч куряву за братами побачить./ А їх уже й сліду нема!./ Ліг він на Савур-могили —/ «І на очі не гляне./ І на ноги не встане./ І головка на плач знемагала»* (Л. Костенко); *Сузір'я іскрясті візерунки./ Сяє «перша залізна ніч» — / О ієрогліфи вічності! Відлунки/ Світів, космосів, тисячоріч* (Є. Маланюк);

б) лексичні метаоператори — увідні слова та формули на зразок *як співається.., як сказано...[у пісні, у думі], як сказав поет...* тощо: Сахно Черняк: *А далі ж як той піший-пішаниця?/ Томиленко: Та як, ішов. Як сказано у думі: «І побило його в полі три недолі./ Одно — безвіддя./ Друге —*

безхліб'я, / Трете — бездоріжжя» (Л. Костенко). Пор. у прозі: *Одні будували, другі — руйнували. Як сказав поет: «Той мурує, той руйнує...»* У восьмому столітті імператор Лев Ісавр досить дбайливо винищує ікони, а що слово «ікона» означає будь-яке зображення, будь-який малюнок, то можна уявити, скільки шедеврів навіки втрачено для людства у тій «ідеологічній боротьбі» (П. Загребельний). Цей тип відтворення «чужого слова» репрезентує також діалоговальну функцію цитування у поетичному тексті, про яку йтиметься нижче.

Вузке тлумачення ідентифікаційної функції цитати пов'язане з її здатністю виступати маркером авторського ідіостилу. Найпоказовіше ця функція простежується у текстах поезій-присвят, віршів, написаних до роковин того чи того письменника. При цьому об'єктами лінгвоментальної гри здебільшого виступають цитати:

а) нетрансформовані / вжиті без лапок заголовки відомих творів чи збірок: *Сад божественних пісень... / в собі ношу* (І. Калинець); *Давно життя минуло старосвітське / І зник з землі Глитай, або ж Павук, / Та знов, мов крила, міліони рук / Стрічають плеском ім'я — Кропивницький.* / (М. Рильський); *Стопані перли, зів'ялі листки / Волали його перехресні стежки... / Зрадила доля мужицького сина!..* (М. Вороний); *Вітре з України! Де ж ті кларнети сонячні? / Де золотий твій гомін? Арфи і флейти де? / (І. Світличний); в криваво-чорний вік / Він славив дощ, і гречку, й медоноси, / Троянди й виноград (І. Світличний); Якщо твоя зігнеться спина / Під гранітовим тягарем, / Що піднімала жінка квола, Неси його в чужі світи — / Похилені у праці чола / Вогнем досвітнім освіти* (Д. Павличко);

б) відтворені у форматі точних і неточних, різноступенево трансформованих цитат висловлення, що стали афористичними, але у суспільній мовно-культурній свідомості зберігають зв'язок з іменем автора і його ідіостилем. Знаковим з цього погляду є референції до мовотворчості:

• Г. Сковороди: *Так жив мудрець, без лестощів і прав, / І грішний світ ловив, та не спіймав / його душі, повитої нуждою* (А. Малишко);

• П. Куліша: *Прокинувся. І перо виводить ядом спраги: / «Народе без пуття, без честі, без поваги»* (Є. Маланюк);

• М. Гоголя: *ви не знаєте української ночі!* (Ю. Тарнавський); *українське небо / (ви знаєте українське небо!) / зазира йому в очі* (Ю. Тарнавський); *А, може, й не Еллада Степова, Лиш відьма-сотниківна мертва й гарна, / Що чорним ядом серце напува / І опівночі вокресає марно. В безбожній церкві — шабаш, шум і шал. / Ковінька кнур. Хтось бреше песім писком. В живуче тіло мертва душа / Вступає знов. І ось — вона. Так близько, / Труна свистить, колючи, а Віій / Залізни вже розплющує зіниці. / Півнів не чує. І в мутній голові / Горить одне: що все це — ні — не сниться* (Є. Маланюк);

• Л. Українки: *Ти йшла проти бурі, / Мірялась силою з нею, / Проти надії надіялась ти, / Тож годиться й тебе, непоклінну, / Слово твоє, що міцніше за крицю, / Називать — Ломикамінь!* (М. Рильський);

• І. Франка: *Ні, я не буду плакати! Я родом / З тих, що лупають скелю кам'яну. / З моїм народом і з Твоїм народом / Я буду руйнувати ту стіну*

(Д. Павличко); *Тут буде все. І нині й присно, / Як вічний революціонер. Поезіє, в епоху грізну / Сміливо йди, як дотепер!* (С. Крижанівський); *Народі мій, коли тобі проститься / крик передсмертний і тяжка сльоза / розстріляних, замучених, забитих / по соловках, сибірах, магаданах* (В. Стус); *це небо ніби гиргалиця з рук / розлазиться в потріскані судини / а ми його збирали і садили / на полі брані свій порожній звук / не молотом не ломом не кайлом / не помелом на коло вітрогону / ми просто утекли від забобону / в останнє недоступне ремесло / ми голосно вдягнули самоту / шахтарських бруктом завтрашньої маски* (І. Андрусак);

• **В. Сосюри:** *Поете мій! Клятвою гордо клянусь слова ці знаменом нести до загиби, слова ці вишневі з запечених вуст: «Любіть Україну! Любіть Україну!..»* (І. Драч);

• **В. Винниченка:** *На полі крові, де росте закон, Ти — як ведмідь, закоханий в пантеру* (Н. Федорак);

• **О. Олеся:** *і радість, змішану з журбою, / н'є кожен, кожен н'є до дна* (П. Мовчан).

Така ідентифікаційна функція цитати у поетичному тексті співвідносна з функцією цитати у жанрі рецензії, зразках літературної критики тощо: *Коли Шевченко ридав, згадуючи діла незабуті дідів наших, ..Кулиш попросту плює на ті діла і на всю нашу минушість* (І. Франко); *В тих оповіданнях ви бачите самого Франка — Франка-борця, який не криє своїх симпатій і антипатій, борця, що часом перемагає в нім артиста. Бо «лиш боротись — значить жити!»* (М. Коцюбинський); *Тепер його [Шевченка] слово лунало між народами, і він сам, мученик і вічний революціонер, був схожий до Прометейя, який не віддав свого вогню в криваві царські лапи* (А. Малишко); *Таким він житиме, «доки сонце з неба сяє»* (М. Рильський); *Були попередження про «врем'я люте», було виняткове в світовій поезії пророцтво про те, як «в огні її окрадену збудять»* Дарма... (Є. Маланюк).

Підсумовуючи міркування про ідентифікаційну (розпізнавальну) функцію цитати в поетичному тексті, відзначимо, що саме вона найтісніше пов'язана з поняттям *мовно-культурного досвіду, інтертекстуальної компетенції* автора й читача, також — із поняттям *інтертекстуального тезаурусу* та актуалізованого *цитатного корпусу*. Тому ідентифікаційний аспект функціонування цитати інформативний, зокрема, для історичної стилістики і — ширше — історії мови, літератури та культури, оскільки за фрагментами творів, використовуваними в авторських текстах у ролі цитат, можна встановити, який пласт літератури та культури минулого й сучасності знав, естетично сприймав і певним чином популяризував той чи той автор. Прикметно, що це стосується усіх текстових форматів використання цитати — і точних, і неточних (різноступенево трансформованих) та семантичних.

Інші знакові з погляду стилістики поетичного тексту функції цитати — *діалогізаційна, прогностично-текстотвірна* та *експресивно-оцінна*.

Діалогізаційна функція цитати. Як відомо, з погляду інтертекстуальності *цитата* — це основний засіб актуалізації попередніх знань і

реалізації такої концептуальної комунікативної ознаки художнього тексту, як *діалогічність*. Репрезентація діалогічності через цитату у поетичному тексті відбувається у двох аспектах — *власне діалогічність* (моделювання діалогів, мовних партій ліричних героїв із залученням «чужого слова») й *інтертекстуальна діалогічність* (встановлення рекурсивних відношень тексту з універсумом вербальної та невербальної культури).

Власне діалогізаційну функцію найвиразніше простежуємо у ліричних діалогах, у яких точні графічно виділені й невиділені цитати є компонентами висловлень ліричних героїв або ж складниками діалогізованих ліричних ситуацій. Синтаксично це конструкції прямої мови. Пор.: *А в пивниці — дим куриться!./ Ходить ходором пивниця./ Пропивають Божі діти/ сіряки, шапки і свити:/ «Я на бабу гріш не трачу./ Продам бабу — куплю клячу./ Кляча здохне, шкуру злуплю./ А за шкуру — дівку куплю!»* (І. Жиленко); *Слабли могутніх сили. Декого вже скосило./ Того — перекосило, той догоряв красиво./ «Що нам той градус, братики?!/ Борько! Володько! Мусенько!/ Не поганьбімо матері/ землі Руської!»/ Ревом відважне слово зустріло земляцтво* (І. Жиленко).

Також інтеграцію цитат у мову ліричних героїв здійснюють лексеми, пов'язані з називанням, відтворенням процесу говоріння, висловлення, тобто ті, які маркують різноманітні ситуації спілкування і пов'язані з моделюванням поетичних діалогів, контекстів особистого чи риторичного звертання тощо. Зокрема це:

- дієслова *казати, проказати, мовити, просити, вигукувати, повторювати, молитися*, пор.: *Хитнулась квітка. Бджілка сполошилась./ І хтось спокійно проказав: «Звершилось!»/ Я здивувалась. Як же це? Без грому?/ ../ Був Суд Страшний — закритим, тихим, скромним./ Ніхто не знав. Хіба одні сичі.* (І. Жиленко); *той подорожній не приїхав/ на балагулі/ у запарошених сандалях/ при цямрині сидів/ і попрохав води —/ я його скоро позбулася/ він — чужинець/ прийняв мою відмову/ тільки мовив/ якби ти знала.../ я тепер канею/ по білім світі скиглячи шукаю/ живущої-цілющої води/ яка навіки гасить спрагу* (В. Вовк); *А люди/ Із теплим серцем, без огуди./ Якщо заслужиш ти сама,/ То понесуть тебе до бою/ І скажуть чесно:/ В ній нема зерна неправди за собою* (А. Малишко); *Ох, я не Фауст. Я тільки жінка./ Я не скажу: «Хвилино, спинись!»/ Хвилино, будь! Лише не хвилиною,/ а цілим життям — хвилею і тривожж./ Аж поки мене понесуть із калиною/ туди... ну, звідки... Тоді вже що ж..* (Л. Костенко); *Та золота ніхто не помічав./ Ніхто не гріб. І не клювали кури./ Хлоп'я жбурляло золотом в ката./ «Життя не варте свіч!» — кричав понуро/ услід мені старий іржавий птах* (І. Жиленко); *душа які ще бурі виявить,/ Коли повторює весь час:/ — Не люблю жити мені у Києві,/ Не обновляючи меча* (Є. Маланюк); *І моляться: «Прости їм, Боже,/ Не відають-бо, що творять,/ мої нащадки вже не схожі/ ні на людей, ні на звірят* (І. Жиленко);

- іменники *голос, слова, клич, девіз, напис*: *Та над століття, над повінь лиха,/ Могутній голос говорить стиха:/ — Нічого, брате, я не звика-*

юсь./ **Караюсь**,/ **Мучуся**.../ **Але не каюсь!** (А. Малишко); *Це вже було колись. Горіли/ фіранки, палахтіла синь./ І голос: «Радуйся, Маріє!/ Гряде в віках твій гарний син!»* (І. Жиленко); Інквізитор: *То лиш слова, Джордано:/ «Спочатку було Слово!»/ Воно безсмертне...* (О. Бердник); *Херсонські прерії — мов Січ/ А кобзарем — Херсонський вітер,/ І рідний був одразу клич:/ **Вставайте! Кайдани порвіте!*** (Є. Маланюк); *Жерці Аполлона Прокрустам творять девізи й стяги: «Ламаємо людям горби,/ Щоб вирівнять хребти!»* (І. Світличний).

У контекстному зв'язку з дієсловами на позначення розумово-інтелектуальної діяльності (*уявляти, згадувати, пригадувати, читати, вичитувати*) цитата входить в авторське висловлення як вербалізований фрагмент знання, культурного досвіду. Пор.: *Моя весна. Моя, моя Земля. — / Яке ж залізне серце муку стерпить:/ Отут, в недужих мріях уявлять,/ Як «в кінці греблі шумлять верби»* (Є. Маланюк); *Вечір вишитий зірками./ Сидимо під рушниками./ Квітне вишня-подолянка./ Тітоньки у вишиванках./ Я між ними вичитую:/ «Зоре моя вечірняя...»/ Над моєю душою,/ над листком «Кобзаря»/ захід сяє вишнево./ Тиша. Вечір. Зоря.* (П. Перебийніс), *пригадує:/ «Вербо рясна, відчинися, Ганна-панна йде?»/ Відчиняється — / і входиш у казку* (І. Калинець). Особливість таких контекстів визначає те, що цитата, як правило, узгоджена із заголовком або епіграфом, у якому є пряма чи опосередкована вказівка на джерело цитування, автора тощо.

Ширше трактування діалогічності в аспекті осмислення багатовимірних і здебільшого нелінійних відносин між текстами як феноменами культури логічно зумовлює і розширене розуміння діалогізаційної функції цитати — як вербалізатора попереднього мовно-літературного досвіду, засобу діалогування авторського тексту з універсумом вербальної і невербальної культури, маркера звернення до традиції та збереження її тяглості на всіх етапах становлення й розвитку національної поетичної мови у її часопросторових і жанрових різновидах. Із цього погляду знаковим є використання цитат у контексті:

а) відтворення прецедентної ситуації. Цитата «підключає» увагу до вічних тем, устійнених у національній чи світовій культурній традиції та пов'язаних із ними асоціацій, наприклад, «Каїн — братовбивство». Так, фрагмент біблійного знання «Де Авель, твій брат? А той відказує: «Не знаю. Чи я сторож брата свого?» (4: 9) у сучасних поетичних текстах реактуалізується в таких образно-естетичних модифікаціях: — *Завіт/ «Я не сторож/ брату своєму...»./ Дарма.* (В. Простопчук); *Відрине кров і грозовий розряд/ отерпне в ділі, як в дерево./ Каїне, Каїне, де твій брат? / (Справді, а де бо він?..)/ Хтось фіолетовий морок простер/ на світ — аж ступити незмога.../ Каїне, Каїне, хто ж ти тепер — без Авеля, брата свого* (О. Забужко).

б) відтворення прецедентного тексту у ментально співвідносних умовах: *Слабля могутніх сили. Мова йтиме про Митусу/ але чому б не згадати/ Голобородька чи Воробійова/ моїх ровесників/ «отже/ словутній*

півець Митуса/ джревле за гордость не/ восхотиша служити князю/ Данилу роздраного аки/ зв'язаного приведоша»/ Але чому б тоді/ не підсумувати своє мовчання (І. Калинець); Над світку ти наш, верховиною,/ як танки, хмари у танку./ У цій війні ми вже загинули./ Ку-ку, зозуленько, ку-ку (Н. Федорак).

Прогностично-текстовірна функція цитатних висловлень пов'язана з їх уживанням в епітекстовій позиції (заголовок або епіграф). Зв'язок таких цитат з основним текстом твору — різновимірний:

- семантичний (заголовок та епіграф сконденсують основну ідею поетичного твору і налаштовують на певний тип сприймання, оцінювання тощо). Наприклад, назва вірша Л. Костенко «Перш, ніж півень запіє...» — дослівна цитатія пророцтва Ісуса Христа про відречення апостола Петра. Виведений у позицію заголовка і згодом повторений у метатексті, біблійний вислів виформовує інтертекстуальне поле, «скеровуючи» апперцептивні механізми до конкретних фрагментів прецедентного тексту Нового Завіту (*Петро відрікається Ісуса*, Іван, 18:15–18; *Петро вдруге і втретє відрікається Ісуса*, Іван, 18:25–27);

- композиційний — уперше вжита в заголовку чи епіграфі цитата кількаразово повторюється у тексті як наскрізне лейтмотивне висловлення — у такий спосіб реалізується лейтмотивна цитатність. Наприклад, узятя із поеми Т. Шевченка «Марія» цитата *Все упованіє моє/ На тебе, мій пресвітлий раю..*, у дослівному відтворенні шестикратно повторюється рефреном у поемі І. Калинця «Акафіст до Богородиці із Красова». Таке цитування «з одного боку, підкреслює циклічний характер [...] дії, і, з другого боку, як позачасове за суттю явище, [...] виконує функцію сюжетного і часового «поеднувача»» [2: 88].

Також зафіксовано окремі приклади, коли та сама цитата, вжита спочатку в заголовку чи в епіграфі, а згодом у завершальній строфі, вибудовує своєрідну рамкову структуру вірша. Зокрема, це індивідуальна норма мовотворчості Є. Маланюка. У його творах за рахунок точних і мінімально трансформованих цитат корелюють заголовок і текст (*Конем татарським рветься вітер — / Схопитись гриви! Стиснуть спис! / ...А жито копитами збито/ У чистім полі, як колись* («Ой у полі жито — копитами збито»); епіграф і текст (*Змінялися тупі сатрапи, Котився Ваг під спів століть,/ І лиш на скелі римський напис/ Стояв навіки, як стоїть:/ «Звитязтвом зморені колони/ Тут спочивали в сяйві слав./ Constans legatus legionis/ Сей напис вибити казав»* («Паннонські етуди»).

У такій подвійній композиційно-структурній функції цитати (як засобу організації метатексту і водночас засобу його кореляції з прототекстом) зафіксовано й численні іншомовні цитати — латинськомовні, німецькомовні, англomовні, польськомовні. Пор., як висловлення відомого у свій час діяча Я. Івашкевича *I bodiaki w niej pachną, I дума w niej dzwoni,/ I mlodość, i szerokość, dola I wola*, використане у статусі епіграфа до поезії Є. Маланюка, згодом двічі актуалізується у тексті як основа для естетично-світоглядної дискусії з прототекстом: *І мудрість, і сказ/*

Злучились в моєму народі./ «І доля, і воля»... Гай-гай!/ Ні, — воля без долі і волі:/ Свистить ураганом безкрай/ На хижім, на дикім роздоллі.

Аналогічна функція німецькомовної цитати в іншому творі цього поета. Пор. в епіграфі: *Kein Lotos und kein Lorbeerblat (Sir Galalu)* та в авторському тексті: *«Ні лотоса, ні лавра» — позем! —/ Ні натяку на вертикаль. І лиш тяжким тупим морозом/ На півроку закута даль* (Є. Маланюк).

В обох фрагментах цитатність підкреслена графосемантично (лапками), відтворена дослівно і використана як засіб дикусійно, антитектично маркованого смислотворення. Перетворення прототекстової синтаксичної в авторську антисинтаксичну зумовлює критичну оцінку ситуації і, як наслідок, зрощення різнонаправлених смислів і конотацій: віддалені в часовому, просторовому й естетичному вимірах вірші зближуються, хоч і засвідчують різні авторські позиції, виражені в архісемах-цитатах. Крім того, такі іншомовні цитати мають додаткову функцію інтелектуалізації, збагачення українського мовно-поетичного простору, цитатного тезаурусу мовними знаками іншонаціональної культури.

1. Ильин И.П. Некоторые концепции искусства постмодернизма в современных зарубежных исследованиях / И.П.Ильин. — М., 1998. — 240 с.
2. Пустыгина Н. Цитатность в романе Андрея Белого «Петербург» / Н. Пустыгина // Труды по русской и славянской филологии // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. Т. XXVIII: Литературоведение. — Тарту, 1977.
3. Смирнова Т.А. Типология и функции цитаты в художественном тексте (на материале романов А. Битова «Пушкинский дом», В. Маканина «Андеграунд, или Герой нашего времени»): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.08 — «Теория литературы. Текстология» / Т.А. Смирнова. — М., 2005. — 20 с.
4. Сорокин Ю.А. Цитаты как знаки прецедентных текстов // Ю.А. Сорокин / Язык. Сознание. Коммуникация / Ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. — М.: Филология, 1997. — Вып. 2. — 124 с.
5. Фоменко И.В. Цитата / И.В. Фоменко // Введение в литературоведение: Литературное произведение: основные понятия и термины. — М.: Высш. шк., 1999. — С. 496–506.

Статтю отримано 17.04.2014.

Halyna Siuta

Kyiv

FEATURES QUOTES IN THE POETIC TEXT: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS (I)

The article attempts theoretical substantiation and building of almost-analytical model of the functions of the quotes in the artistic discourse. The proposed General typology and defined dominant functions relevant to quotes recorded in modern Ukrainian poetic language.

Key words: quote, identificational function of quote, dialogical function of quote, prognostic-and-compositional function of quote.

УДК 811.161.2'367

Раїса Христіанінова
м. Бердянськ

ВІДОБРАЖЕННЯ ТА ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ОБ'ЄКТИВНИХ ЗМІСТІВ У СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ

У статті здійснено спробу простежити співвідношення головної й підрядної предикативних частин складнопідрядних речень із позиції відображення та способів вербалізації в них об'єктивних змістів. Акцентовано увагу на двох типах співвіднесеності змістів предикативних частин у складнопідрядних реченнях — диктумно-диктумній та модусно-диктумній.

Ключові слова: об'єктивний зміст, денотативна ситуація, пропозиція, диктумно-диктумна співвіднесеність, модусно-диктумна співвіднесеність.

Дотепер в описах семантики складних речень дослідники зосереджували увагу переважно на семантико-синтаксичних відношеннях між предикативними частинами, які й визначають семантико-синтаксичні типи складних речень. Проте семантика складного речення загалом складна й багатовимірною, не обмежена лише семантико-синтаксичними відношеннями. Вона є тією ланкою, що пов'язує мову й позамовну реальність. Вибудовуючись на основі формально-граматичної моделі, властивої конкретній мові, речення відображає ситуації об'єктивної дійсності, що є однаково спостережуваними людьми, незалежно від того, якою мовою вони спілкуються. Наразі постає потреба досліджувати семантику речення багатоаспектно, зокрема і за співвідношенням змістів предикативних частин.

В україністиці побіжно це питання розглядали В.Д. Шинкарук [12; 13; 14], Р.О. Христіанінова [11], О.Л. Доценко [6]. У російському мовознавстві змістовим відношенням

© Р.О. ХРИСТІАНОВА, 2014

мiж частинами складного речення й способам їхнього вираження присвячена дисертацiйна праця С.О. Шувалової [15]. За спостереженнями дослідниці, щодо вербалiзацiї об'єктивних змiстiв складнi речення (маємо на увазi базовi складнi речення, тобто такi, що мають двi предикативнi частини) репрезентованi двома класами: конструкцiями, денотатом яких постають двi ситуацiї об'єктивної дiйсностi (перший клас), та структурами, у яких автор передає одну ситуацiю, але для її зображення використовує опис двох ситуацiй, тобто вiдтворюваною постає одна ситуацiя, а вербалiзованими — двi (другий клас). Промiжне мiсце мiж цими двома класами посiдає група складних речень iз вiдношеннями «пiдстава — логiчний висновок», «обґрунтування», «теза — обґрунтування тези». Подвiйний характер названих змiстiв С.О. Шувалова пояснює так: вони виникають на основi опису двох ситуацiй об'єктивної дiйсностi, що зближує їх з першим класом, але як об'єкт спостереження постає лише одна ситуацiя, а друга — породження мовця, наслiдок його ментальної дiяльностi, основою для якої слугують, по-перше, спостереження за певною об'єктивною ситуацiєю (першою) i, по-друге, пресупозитивнi знання, що зближує аналізованi змiсти з другим класом [15: 7]. Аналіз вербалiзацiї змiстiв у складнопiдрядних реченнях сучасної української мови дає пiдстави погодитися з висновками С.О. Шувалової про наявнiсть названих вище класiв конструкцiй. Проте зробимо певнi уточнення щодо основ виокремлення цих класiв. Згiдно iз засадничими принципами функцiйно-категорiйної граматики, iз позицiй якої висвітлюватимемо порушену проблему, предикативнi частини складного речення бувають семантично елементарними, якщо вони передають одну ситуацiю, та семантично неелементарними за вiдображення кiлькох ситуацiй: *Як рiка не вертає до витоку, Не повернеться перша любов* (М. Лукiв) ← *Як рiка не вертає до витоку, [Не повернеться любов + Любов була першою]* — пiдрядна частина семантично елементарна, а головна — семантично неелементарна, бо вiдображає двi ситуацiї. Отже, до речень першого класу будемо зараховувати тi, у яких обидвi предикативнi частини вiдображають i вербалiзують денотативнi ситуацiї, до другого класу — тi, що в них одна предикативна частина вiдображає й вербалiзує спостережувану ситуацiю (ситуацiї) об'єктивної реальностi, а друга — вербалiзує уявлювану, створювану мисленневою дiяльнiстю суб'єкта ситуацiю (ситуацiї). Крім того, за нашими спостереженнями, варто виокремити ще й третiй клас — складнопiдряднi речення, у котрих лише одна предикативна частина вiдтворює й вербалiзує денотативну ситуацiю (ситуацiї).

Як уже було вiдзначено вище, у складнопiдрядних реченнях **першого класу** кожна з предикативних частин вiдображає й вербалiзує спостережуванi ситуацiї об'єктивної дiйсностi. За характером вiдтворюваних ситуацiй виокремлюємо конструкцiї з диктумно-диктумною та модусно-диктумною спiввiднесенiстю змiстiв предикативних частин.

У конструкцiях iз **диктумно-диктумною спiввiднесенiстю** змiстiв обидвi предикативнi частини вiдображають об'єктивнi ситуацiї, що спiвiс-

нують, тобто перебувають у відношеннях кон'юнкції: *Коли повітря загоготало громом, всі в залі потягнулися до вікон* (О. Гончар); *Я спостерігав, як на одному з контрольних екранів-пультів спалахнули вогники...* (І. Росохватський); *Він сам знайшов мене після того, як моя дисертація стала притчею во язицех серед телевізійників* (І. Роздобудько).

Об'єктивні ситуації, передавані головною й підрядною частинами, можуть перебувати в різних відношеннях одна з одною — незалежного співіснування або детермінованого співіснування, тобто породження, каузативу. У першому випадку ці ситуації ніяк не впливають одна на одну та пов'язані між собою тільки часовими відношеннями, що, як відомо, є універсальними, тобто ситуації можуть збігатися (повністю чи частково) або не збігатися в часі: *Коли ми йшли удвох з тобою вузькою стежкою по полю, я гладив золоте колосся* (Д. Павличко); *Після того, як пронеслась, як уже покушпелила п'ятитонка на Вовчуги, відчула себе Єлька ніби аж полещеною цими провідинами* (О. Гончар); *...перед тим як вийти за свого вагаря, вона деякий час секретарювала в сільраді...* (О. Гончар). У другому — ситуації предикативних частин тісно пов'язані між собою: ситуація (ситуації) однієї частини не може бути реалізована без ситуації (ситуацій) іншої частини, тобто ситуація (ситуації) однієї частини спричинює, породжує ситуацію (ситуації) іншої частини: *Тому що він був ще малий тягати воду, дід віддав його до ковбасника по три карбованці на місяць* (П. Панч); *Якщо в учительки вистачало терпіння, Зябликові вдавалось-таки згадати весь вірш до кінця* (Є. Гуцало); *Я обламаю хвилиною пальці, щоб не сплітались в печаль годин* (Л. Костенко).

Коли мовець утворює складнопідрядне речення, він поєднує відображувані свідомістю ситуації (пропозиції) в одну конструкцію. Поєднання пропозицій у складнопідрядному реченні може бути репрезентоване кількома способами:

1) пропозиції, передавані головною й підрядною предикативними частинами, не накладаються. Змісти головної й підрядної предикативних частин у таких реченнях не пересікаються, семантико-синтаксичні відношення виникають між частинами. Так формуються складнопідрядні речення з приреченневими підрядними частинами часу: *Коли вона зовсім уже зібралась було, схвильована тяжкими спогадами, він обійняв її й пригорнув до грудей* (О. Довженко); місця: *Де зоря упала на коліна, край донецький сниться все мені* (В. Сосюра); власне-причини: *Ліс сьогодні був веселий та привітний, бо він напився удосталь щедрого літнього сонця...* (А. Дімаров); *Гриби не спали, бо росли* (І. Жиленко); мети: *Командир полку послав кінну розвідку далеко ліворуч і праворуч від дороги, щоб з'ясувати там характер ворожого оборони і вогневу систему* (О. Гончар); потенційної умови: *Коли прапор буде на плацдармі, сила, впевненість кожного бійця виросте в сто крат* (О. Гончар); допусту: *...трагедію часів окупації, пов'язану з Чорним яром, він знав досконально, хоча сам під час тих подій ще був хлопчиськом* (О. Гончар); відповідності: *Що вище я піднімалася, пронизуючи густе переплетіння віт, то більше згущувалося світло...* (І. Роздобудько);

2) пропозиція (пропозиції) однієї частини втягнута до змісту іншої частини, є її сегментом. У цьому разі здебільшого зміст підрядної частини постає складником змісту головної частини. За таким принципом побудовано складнопідрядні речення з прислівними: а) валентно зумовленими підрядними (підрядна частина в змістовому плані стає обов'язковим складником головної, без неї головна частина постає інформативно неповноцінною, семантично незавершеною): *Андрійко охоче розповідає, як він робить сопліки* (О. Савчук); *Про що говорили дід і баба за узваром, я не чув* (О. Довженко); *Краще б мені було загинути, ніж тепер бути іграшкою в руках ненависного ворога* (В. Малик); *Понеси мене на крилах, радосте моя, Де на пагорбах і схилах сонця течія* (В. Симоненко); б) валентно не зумовленими підрядними (підрядна частина постає необов'язковим складником головної, яка семантично повноцінна, може функціювати як просте речення): *Вулиця, що нею простуємо, довга-предовга* (А. Дімаров); *Султанські еміни, яким звелено було забрати майно колишнього великого візира до державної скарбниці, зацікавилися тільки коштовними оправами* (П. Загребельний);

3) пропозицію (пропозиції) підрядної частини втягнуто в зміст головної частини через ототожнення зі співвідносним словом. За такою схемою формовані катафоричні (за іншою термінологією — займенниково-співвідносні) складнопідрядні речення, у яких зміст підрядної частини конкретизує семантику займенникового співвідносного слова в головній частині: *Щасливий той, хто бачив мрію, Але не доторкнувсь її* (Д. Павличко); *І сумно, сумно заголосить вітер Над тим, що нам навіки відбуло* (Г. Чубач); *Лінія фронту десь там, де з вечора й до рання поблискують по обрії між зірками величезні освітлювальні ракети...* (О. Гончар); *Тоді закінчиться життя, коли помре моя любов* (Г. Чубач); *І з гордістю сина кажу я про те, Що мати мені Україна* (М. Луків). У таких реченнях головні частини постають семантично незавершеними, інформативно неповноцінними;

4) пропозицію (пропозиції) головної частини втягнуто в зміст підрядної частини через ототожнення зі сполучним словом. Так утворено приєднувальні складнопідрядні речення, у яких сполучне слово переносить зміст головної частини в підрядну: *За словами начальника районного відділу культури Едуарда Чавдара, навіть один із кутів будинку «відійшов», що загрожує обвалом стін...* (Україна молода, 2–3.03.2012); *Потім вони [узагальнення] у свідомості синтезуються, внаслідок чого й постає загальна ідея твору* (П. Селігей).

У реченнях із **модусно-диктумною співвіднесеністю** одна з предикативних частин передає об'єктивну ситуацію (ситуації), а друга — її кваліфікацію мовцем щодо достовірності, вірогідності з різними ступенями припущення — високої, середньої, невисокої (низької) ймовірності, водночас ця кваліфікація також постає як ситуація, але модусна. Крім того, модусні ситуації можуть бути пов'язані з переповідністю, питальністю, воліттивністю, логічністю, раціональною (добре / погано) або емо-

ційною оцінкою тощо. Семантичним центром таких речень є пропозиція диктумної частини, модусна частина виражає суб'єктивну настанову мовця, тобто має виразне суб'єктивне спрямування. Експлікатори модальних значень — предикати та сполучники. Предикати в модусних частинах семантично обмежені. Це дієслова та предикативи зі значенням інтелектуальної, психічної, мовленнєвої та сприйнятєвої діяльності. У разі приєднання до них підрядної частини за допомогою семантично нейтралізованих сполучників ці предикати зазнають модальної модифікації [1: 56–70; 4: 265], унаслідок чого позначають не процес перебігу думки, сприймання, а модальну настанову щодо пропозиції, вираженої в підрядній частині. Модусно-диктумне співвіднесення предикативних частин типове для складнопідрядних речень із прислівними валентно зумовленими підрядними частинами. Головні частини в цих реченнях експлікують модальність достовірності, вірогідності, переповідності, питальності, волітливості, логічності та емоційно-оцінну.

«Значеннєву основу грамеми **достовірної модальності** становить ука-зівка на впевненість мовця в правдивості, достовірності повідомлюваної інформації» [8: 130]. Достовірну модальність виражають головні частини з предикатами інтелектуальної діяльності (*знати, дізнатися, переконатися, упевнитися, усвідомити, з'ясувати, згадати, пам'ятати* тощо): *Я знаю, що Ви є* (Л. Костенко); *Глянувши на Брянського, Черниш остаточно переконався, що сьогодні буде щось особливе* (О. Гончар); *Він перетнув проспект Гагаріна — усвідомив, що йде на завод* (Р. Полонський); *Спільна прикордонно-митна оглядова група з'ясувала, що всередині плит ДСП прорізани отвори* (Запорізька правда, 7.04.2009); *Згадала Марія, що має десь хресних батьків* (У. Самчук); *Чомусь пам'ятаю, що річка звалась Лилич* (Л. Костенко).

Вірогідна модальність пов'язана з семантикою припущення з різним ступенем ймовірності. Значення **високої ймовірності** реалізації пропозиції (пропозицій) підрядної частини експлікують головні частини з дієслівними предикатами мовленнєвої діяльності (*твердити, стверджувати, констатувати, підкреслювати, наголошувати, відзначати, зазначати, запевнювати, заявляти* та ін.), предикативами з семою 'упевненість' (*певен, упевнений, переконаний* і под.), підрядну частину приєднує сполучник **що**: *Деякі фахівці твердять, що внаслідок поліпшення умов життя відбувся неолітичний «демографічний вибух» і населення земної кулі зросло з 5 до 80 млн осіб* (О. Бойко); *А спокійний його розум констатував, що все ж таки він гине, йде тонюсінькою гривкою, як лезом меча, межі життям і небуттям* (І. Багрянний); *Посол РП в Україні Яцек Ключковський запевнив, що його країна готова до переговорів уже в цьому місяці* (Україна молода, 18.01.2008); *Я певен, що вам сподобається наша сім'я* (О. Гончар).

Структури зі значенням **середньої ймовірності** характеризуються нижчим, ніж у розглянутих вище конструкціях, ступенем переконаності суб'єкта в істинності повідомлюваного в підрядній частині. Модусні предикати в таких складнопідрядних реченнях виражені лек-

семами з домінувальними семемами ‘передбачення’, ‘віра’ (думати, мислити, гадати, передбачати, здогадуватися, передчувати, відчувати, сподіватися, надіятися, чекати, ждати, видно, чути, помітно та ін.), підрядна частина приєднана сполучником *що*: *Дунав я, що в кожному серці є сьогодні, вчора, завтра* (Б. Олійник); *Дем’яно працював у підпіллі, а батьки гадали, що він працює на Сході* (Ю. Яновський); *Кожна дівчина, виглядаючи своє кохання, сподівається, що воно в неї буде найкращим, найсвітлішим* (М. Стельмах); *Довго дивився Щорс услід поїзду, наче передчуваючи, що вже не бачитись йому з Боженком ніколи* (О. Довженко); *Вона відчувала, що ця жахлива дійсність не може тривати довго* (О. Довженко). Крім названих, у функції предикатів модусу в означених складнопідрядних реченнях, за твердженням О.І. Бондаря, можливі дієслова з семантикою сприймання: *бачити, зауважити, помітити, почувти, чути* та ін. [3: 61]. Річ у тім, що в цих дієсловах нівельована сема ‘сприймання органами слуху, зору, дотику, нюху’, натомість актуалізована сема ‘відчуття’. Це буває тоді, коли пропозиції пов’язані з модальними ситуаціями вірогідності: *Брянський бачив, що сьогодні бійці стали певнішими в собі, що декотрі навіть з нетерпінням чекають бою* (О. Гончар); *Я зразу побачив, що ти мерзотник* (О. Довженко); *Андрій помітив, що люди ставляться до нього з певним співчуттям* (І. Багрянний); *Чує її серце, що це не Максим і що матірнього образу той з хати не вижне* (У. Самчук). Референційні ситуації в наведених вище реченнях ідентичні до ситуацій: *Брянський відчував, що сьогодні бійці стали певнішими в собі, що декотрі навіть з нетерпінням чекають бою; Я зразу відчув, що ти мерзотник; Андрій відчув, що люди ставляться до нього з певним співчуттям; Відчуває її серце, що це не Максим і що матірнього образу той з хати не вижне*. Якщо ж зміст висловлюваного повністю відповідає реальному стану речей (ймовірність становить 100%), дієслова сприймання мають своє основне значення “сприймання органами слуху, зору, дотику, нюху” і функціують як предикати дії. Відповідно в таких конструкціях реалізована диктумно-диктумна співвіднесеність предикативних частин: *Одного ранку люди бачать, що баня церковна горить золотом* (У. Самчук); *Через якусь мить Марко з подивом почув, що десь угорі ображено загуділи бджоли* (М. Стельмах).

Значення **невисокої (низької) ймовірності** передають складнопідрядні речення з опорними модусними предикатами, вираженими лексемами з домінувальною семою ‘невпевненість’, зазвичай це дієслова інтелектуальної діяльності, сподівання, віри із заперечною часткою **не** та окремі дієслова без заперечної частки (*не знати, не думати, не гадати, не здогадуватися, не надіятися, не сподіватися, не чекати, не ждати, не вірити, припускати, сумніватися* та ін.). У ролі модусних предикатів у таких реченнях можуть бути також фразеологічні сполуки *віри не йняти, у думці не мати, гадки не мати, у гадиці не мати, не спадати на думку, у голову не спадати* та ін.: *Жоден із них зроду не гадав і не думав, що йому доведеться називатись міністром* (О. Довженко); *...ніхто не здогадається,*

що там хтось є (Л. Забашта); *Мабуть, мама не сподівалася, що їх, тринадцятилітніх, повезуть у неволю* (Л. Забашта); *Він не вірив, що війна скоро скінчиться...* (Л. Забашта); *Тоді вона і в думці не мала, що віддасться за Лавріна* (М. Стельмах); *Ганна Адамівна, щиро лякаючись, віри не йме, що господарі можуть вдатись до такої підступності щодо гостей* (О. Гончар). Інколи підрядну частину в таких конструкціях приєднує до головної сполучник *щоб*, який є типовим для конструкцій із волітивним значенням: *А я ніколи не бачила, щоб хто заходив до двору, щоб хто спинив серед вулиці або до хати провів* (Л. Костенко). Здебільшого розглядані речення репрезентують судження, що не підлягають верифікації (не можуть бути перевірені) [2: 123].

Значення **переповідної та питальної модальності** суголосні зі значенням модальності вірогідності, тому деякі дослідники їх окремо не розглядають, хоч цілком справедливо відзначають, що у висловленнях, які їх репрезентують, на синтаксичному рівні виражений лише комунікативний модус, а суб'єктивно-модальний — еліміновано [6: 178–179]. Зважаючи на цю особливість, видається умотивованішою позиція тих учених, котрі виокремлюють переповідну та питальну модальності [3: 61; 5: 45 та ін.]. У реченнях із експлікованою переповідною модальністю мовець акцентує увагу на тому, що сказане в підрядній частині він почув від інших і лише переповідає. Такі складнопідрядні речення структурують дієслова *розповідати, переповідати, оповідати, доповідати, повідомити, говорити, казати, писати, описувати* тощо, підрядні частини приєднані сполучниками **що, ніби, нібито, мовби, мовбито**: *Мій покійний дід розказував, що одного разу заїхали до нього цигани ночувати* (Г. Тютюнник); *Хтось вернувся з фронту і оповідав, що бачив на власні очі, як під Варшавою німці захопили руську батарею* (У. Самчук); *Український чиновник разом із головою правління російського газового монополіста узгодили схему погашення боргу та бадьоро доповіли, що вчора вони готові були підписати відповідні документи* (Україна молода, 10.10.2007); *Кравчина повідомив, що снарядів уже зовсім обмаль* (О. Довженко); *Дід говорить, що так співають лебедіні крила* (М. Стельмах). Значення питальної модальності репрезентоване в конструкціях із опорними дієсловами з домінантною семою 'запитувати' та сполучником **чи**: *Султан коротко спитав, чи то справді вона допустилася насильства над беззахисною Хуррем* (П. Загребельний); *Султан мовчки вислухав головного євнуха, перепитав, чи справді Хуррем завдано великої шкоди й ущербку* (П. Загребельний); *Я ходив поміж ними, розпитував, чи немає кого з Ковалівки* (Ю. Збанацький).

Конструкції з експлікованою **волітивною модальністю** пов'язані з ситуаціями оптативності (бажальності) та спонукальності. Предикати бажальності та спонукальності виражають модальне значення лексично, тому в межах складнопідрядних речень не зазнають семантичної модифікації. Оскільки волітивність завжди пов'язана з гіпотетичністю, підрядні частини до таких опорних предикатів приєднані за допомогою сполучників **щоб, аби, хай**: *Будемо благати Бога, щоб він оборонив*

нас од усякої напасті та від поганого ока (В. Земляк); *Попросив цей горлоріз, аби його трохи підвезли* (М. Стельмах); *Хочу просити його, хай втлумачить своїм колегам, що Завадки не вміють жартувати там, де йдеться про честь роду* (Ірина Вільде).

Складнопідрядні речення з експлікованим оптативним (бажальним) значенням структурують предикати *хотіти, бажати, воліти, прагнути* тощо. Вони виражають бажання або небажання суб'єкта щодо виконання дії, поданої в підрядній частині. Причому бажані стани речей, виражені у змісті підрядної частини, можуть бути, за класифікацією характеру оптативних ситуацій О. В. Кокової [7], контрольованими, тобто такими, на реалізацію яких суб'єкт може якось вплинути, і неконтрольованими, здійснення яких зовсім не залежить від суб'єкта. Пор.: *Мій султани, я хочу, щоб ми з вами зійшли на цю вершину* (П. Загребельний); *Вона не хотіла, щоб чоловік щось робив для неї, навіть відчиняв двері* (А. Дімаров); *Давидові за все подружнє життя ні разу не забажалося, щоб її голова припала до його грудей* (М. Стельмах); *Опинившись у ліфті, вона замість кнопки "даун" (вниз) намагається натиснути "ап" (вгору), бо, бачте, воліє, щоб її понесло звідси в самісінькі небеса...* (О. Гончар) — контрольовані бажані ситуації; *Сидячи на стріхах з неосвяченими пасками серед потопленої худоби, віруючі, очевидно, хотіли, щоб Бог був трохи більш уважним до створеного ним світу* (О. Довженко); *Бажаю, щоб вам поталанило у розшуках* (Ю. Дольд-Михайлик) — неконтрольовані бажані ситуації. Зрідка оптативне значення фіксуємо в складнопідрядних реченнях із предикатами мовлення: *Донечко моя, дівчинко, до останнього подиху свого молитимусь я зорями вечірніми й ранішніми, щоб обминуло тебе горе і лихая поруга* (О. Довженко).

Дієслова *наказувати, веліти, вимагати, домагатися, зобов'язувати, заповідати, указувати, доручати, дозволяти, забороняти, розпорядитися, просити, благати, порадити* тощо формують конструкції з експлікованим спонукальним значенням. У морфології волевиявлення мовця виражають дві дієслівні форми — форма наказового способу та форма спонукального способу, які відрізняються ознакою обов'язковості / не обов'язковості виконання бажаної для мовця дії, пор.: *Сину, принеси води і Сину, приніс би ти води*. На синтаксичному рівні таке розрізнення здійснюють на основі лексичного значення модального предиката. Дієслова з домінувальною семою 'наказ' та предикативи зі значенням необхідності передбачають обов'язкове виконання бажаної для модального суб'єкта дії: *Це наш хлопець, я наказав, щоб не стояв на видноті* (С. Маликов); *Пол'яки вимагали, щоби в наших школах викладали деякі предмети польською мовою* (Л. Палій); *Олесь Гончар домагався, щоб у Києві на Подолі було споруджено пам'ятну стелу на честь Шевченка* (М. Степаненко). Модусні предикати з домінувальною семою 'прохання', 'порада' експлікують спонукування до такої бажаної дії, яка може відбутися лише з доброї волі особи, котру закликають до виконання дії: *Зося ...попросила Рубана, щоб той заколихав Боніфація...* (В. Земляк); *Олексій порадив, щоб я довше затри-*

мався у тій бригаді (Є. Куртяк); *Хочу порадити, щоб люди не боялися звертатися до Олександра Мокроснопа зі своїми хворобами* (Запорізька правда, 7.04.2009). Спонукального значення можуть набувати також дієслова мовлення та окремі дієслова фізичної дії, про що сигналізує вживання в підрядній частині сполучника **щоб**: *...вона, нарешті, накричала на невістку, щоб та перестала плакати, а робила свою справу...* (Г. Тютюнник); *Парфена застерегла, щоб парубійко не спалив стайню* (В. Земляк); *Роуз вместилася в кутку велетенського шкіряного дивана, мляво махнула Лукасу, щоб він сів поряд...* (П. Загребельний); *Тоді Санька підбігла до Кузя, тягла його за рукав і аж клекотіла від злости, показуючи йому на мигах, щоб висипав махорку назад* (Г. Тютюнник).

Логічну модальність експлікують головні частини з предикатами *зробити висновок, зробити підсумок* тощо, підрядна частина в них репрезентує висновок, який впливає зі змісту попередніх думок: *Хлопець зробив висновок, що не тільки на небі є чудеса, а й на землі* (Н. Костусьяк).

Конструкції з експлікованою **оцінною (аксіологічною) модальністю** відображають визнання / невизнання цінності факту, ситуації з погляду відповідності / невідповідності вимогам, інтересам і смакам суб'єкта [10: 15]. Залежно від способу відображення оцінюваного, розрізняють раціональну й емоційну оцінку [10: 15; 6: 193–203]. Раціональна оцінка виявляється в позитивному, негативному чи нейтральному ставленні мовця до змісту пропозиції. Емоційна оцінка становить вербалізацію осмислених емоцій задоволення, схвалення, несхвалення, засудження, здивування, побоювання тощо [9: 32–33].

Складнопідрядні речення з експлікованою модальністю **раціональної оцінки** формують окремі модусні предикати: *Корсунь спав, байдужий, що десь сьогодні, вчора чи торік умер проїздом, сивий і недужий, якийсь старий самотній чоловік* (Л. Костенко).

Складнопідрядні речення, у яких експліковану модальність **емоційної оцінки** структурують модусні предикати *жаль, шкода, зацікавлений, винен, вдячний, боятися, страхатися, соромитися, подобатися, любити* тощо: *Йому навіть чогось шкода стало, що рана почала швидко гоїтися* (М. Стельмах); — *Отже, як батько сім'ї особисто я був би навіть зацікавлений, щоб дати тобі вічну командировку...* (О. Гончар); *Дядьки посилали Дениса за рушницею, щоб вислідив та підстрелив, але він не пішов, боячись, щоб Гнат не відібрав дробовика* (Г. Тютюнник); *Їй робилося затишно на душі, впокійливо, вона ніби оновлювалась і вкотре, ледь страхаючись, щоб не зурочити тим помислом своєї заповітної думки, дякувала долі, що дарувала їй цю людину* (І. Маценко); *Це одразу діє на Миколку, бо він ніколи не був ревою і не любить, як від нього відвертається Володимир* (М. Стельмах); *Він про всяк випадок не любив, щоб інші хлопці, хай і двоюрідні брати, при ньому цікавилися дівчатами* (М. Малиновська); *Він соромився, що йде повз них рум'яний і здоровий* (О. Гончар).

Крім названих, модусно-диктумна співвіднесеність змістів предикативних частин характерна для приєднувальних складнопідрядних

речень, але в них головна частина вiдображає диктумну, а пiдрядна — модусну ситуацiю: *Петро Федорович погодився без вагань, вiд чого Дениско, пiдплигуючи, дуже зрадiв...* (І. Маценко); *Автобус прийшов з великим запiзненням, що Ольгу прикро вразило.*

До **другого класу** належать складнопiдряднi речення, у яких мовець передає спостережувану ситуацiю (ситуацiї), але для її (їх) зображення використовує опис iнших, у момент мовлення не спостережуваних ситуацiй [15: 24]. Такими є насамперед конструкцiї з пiдрядними порiвняльними. Їхня головна частина мiстить пропозицiю, що вiдповiдає спостережуванiй реальнiй ситуацiї. Пiдрядна ж частина слугує для увиразнення зображуваної ситуацiї, вона має опертя на життєвий досвiд мовця i слухача або ментальнi уявлення, сформованi протягом тривалого часу, тобто мовець, намагаючись якнайповнiше i якнайточнiше вiдобразити конкретну денотативну ситуацiю, використовує асоцiативно-образнi зв'язки зi стандартними або створеними уявою й закрiпленими в метальнiй свiдомостi людей ситуацiями: *Марко кинувся запрягати до плуга бикiв, заохкав, як бублейниця на ярмарку* (Г. Тютюнник); *На мене осiнь хлинула, як повiдь На луг низький...* (Д. Павличко); *...прокинулася бадьорою, свiжою, наче оце виийшла з лiтепла днiпровської хвилi* (І. Маценко); *На сталевих лапах, з вогненним черевом, з залiзною пащею тахкотiв вiн, немов щойно вилетiв з пекла* (І. Багрянiй). Змiсти предикативних частин у цих реченнях спiввiднесенi як диктум-диктум.

Промiжну ланку мiж першим i другим класами утворюють складнопiдряднi речення, у яких пiдрядна частина вiдображає денотативну ситуацiю, що постає пiдставою для певних логiчних висновкiв, припущень, експлiкованих головною частиною. Таке спiввiдношення змiстiв характерне для деяких конструкцiй з пiдрядними причини, умови: *У Родима був бог найдужчий, бо дiд нiкого не боявся* (П. Загребельний); *Так само нiколи вуйко Ладик не мiг одягати Оленi синi панчохи, бо завжди носила бiлi або чорнi* (Ірина Вiльде); *Раз була розвiдка, то рано чи пiзно i вся орда прийде сюди* (В. Малик); *...раз моє iм'я списано в отiй Мар'янівцi на обелiску, значить, вони й мене поминали* (Є. Гуцало); *Якщо згадала, якщо дорiкнула, — значить, важко їй* (Є. Гуцало). У зв'язку з вiдсутнiстю об'єктивної iнформацiї ступiнь збiгу створеної мовцем ситуацiї з денотативною постає невизначеним, оскiльки немає змоги їх спiввiднести [15: 7], тому такi висновки можуть пiддавати певному сумнiву: *...мабуть-таки, по норову прийшлася їй ця робота, бо до табору повертається в пiднесеному настрої i нiби зовсiм не втомлена* (О. Гончар); *Коли наша любов не зацвiтає кiткою-дитинкою, то, може, годилося б у притулку попросити* (Є. Гуцало).

До **третього класу** зараховуємо складнопiдряднi речення з модусно-диктумною спiввiднесенiстю предикативних частин. На противагу конструкцiям першого класу з такою самою змiстовою спiввiднесенiстю у розгляданих модусна частина не вiдображає ситуацiї, а лише експлiкує модальне значення. Зазвичай модусною є головна частина. Вона здебiльшого виражає такi самi модальнi значення, що й розглянутi вище

модусно-диктумні конструкції першого класу, зокрема високу, середню, невисоку впевненість мовця щодо ймовірності повідомлюваного в підрядній частині: *Бути не може, щоб ваше лихо сталося без чиеїсь злої руки* (О. Довженко); *Не можна сказати, щоб аж надто подобалось дівчині тут цілоденно ковтати підняту бульдозерами куряву та обпалювати на сухих вітрах своє біле личко...* (О. Гончар); *Видно було, що ніхто не докладав тут ні енергії, ні рук* (Ю. Збанацький). Головна частина також може передавати й інші модальності: 1) переповідну (*кажуть, подекують, повідомляють* тощо): *Казали, що Захаркового запаху боялась навіть риба і тому погано клювала* (О. Довженко); *...подекують, що катастроф і стихійних лих стає все більше, що вони викликані мало не містичними причинами* (Запорізька правда, 7.04.2009); 2) оптативну (*дай Боже* та ін.): *Дай Боже, щоб дитина росла здоровою*; 3) раціональної оцінки (*спасибі, дяка Богові, слава Богу, дяка долі, от і гаразд* та ін. — позитивна оцінка; *нічого, дарма, байдужий, байдуже* тощо — нейтральна оцінка): *Спасибі, що росте трава і що душа жива, і що біліє голова, і кільчиться трава* (В. Стус); *Дяка богові, що її уста закривав яшмак...* (П. Загребельний); *От і гаразд, що не примусила себе ждати* (І. Маценко); *Нічого, що живеш уплав серед заграв, неслав, облав* (І. Жиленко); *Дарма, що вечір* (І. Жиленко); *То байдуже, що літа промчали...* (М. Луків); 4) емоційної оцінки (*жаль, шкода, де ж то видано, як це так* тощо): *Жаль, що наш друг-ідеаліст буде позбавлений можливості пересвідчитись, якою буденною прозою в наш час закінчуються його найчистіші поеми...* (О. Гончар); *Шкода, що сам ротмістр не може поїхати на батьківщину* (Н. Рибак); *Де ж то видано, щоб у поганському храмі возводити хвалу християнському богові* (Р. Іванчук); *...як це так, щоб діти не слухалися батьків!* (В. Малик); 5) ілокутивну (*погодьтесь, припустімо, даруйте, вибачте, пробачте* тощо): *Погодьтесь, що так буде краще; Припустімо, що Вам дадуть необхідну суму; Даруйте, що перебиваю Вас*; 6) необхідності (*треба, потрібно, необхідно* та ін.): *Не треба, щоб твою тугу, твої біль бачили люди* (І. Маценко); *Треба, щоб ви прийшли на заняття*.

До розгляданого класу належать і приєднувальні складнопідрядні речення, у яких підрядна частина виражає суто модальне значення: *Бригадир віддав Єльці рекордистку Княгиню, що було неабиякою честю* (О. Гончар).

Крім названих, денотативну ситуацію (ситуації) відображає лише підрядна частина в складнопідрядних реченнях, головна частина яких виражена типізованими сполуками на взірць *річ у тім (у тому), проблема в тім (в тому), питання в тім (в тому), ясна річ, певна річ: Річ у тім, що підхід Наталі Кузякіної до культури був виразно націоналцентричний* (Дивослово. — 2008. — № 9); *Певна річ, що таке враження складається під впливом перекладних, орфографічних, тлумачних та інших різнотипних словників національної мови* (Українська мова. — 2010. — № 2); *Ясна річ, що Україна теж перебуває в зоні ризику* (Сільські вісті, 6.01.2011). Такі головні частини семантично спустошені, не мають ні

диктумного, ні модусного змісту, вони слугують лише для комунікативного увиразнення повідомлення.

Отже, базові складнопідрядні речення щодо вербалізації об'єктивних змістів розпадаються на три класи: 1) конструкції, обидві предикативні частини яких відображають і вербалізують ситуації об'єктивної дійсності; 2) структури, у котрих відображуваною постає ситуація (ситуації) однієї предикативної частини, а вербалізованими — ситуації обох предикативних частин; 3) побудови, що в них лише одна предикативна частина відтворює й вербалізує денотативну ситуацію (ситуації). У реченнях першого класу можливі два типи співвіднесеності змістів головної й підрядної частин — диктумно-диктумна та модусно-диктумна. Конструкціям другого класу притаманна тільки диктумно-диктумна, а структурам третього класу — модусно-диктумна співвіднесеність змістів предикативних частин.

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл : логико-семантические проблемы : [монография] / Н.Д. Арутюнова. — М. : Наука, 1976. — 383 с.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт : [монография] / Н.Д. Арутюнова. — М. : Наука, 1988. — 340 с.
3. Бондар О. Предикати модусу в українській мові / О. Бондар // Науковий вісник Чернівецького національного університету : [зб. наук. праць / наук. ред. Б.І. Бунчук та ін.]. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. — Вип. 475–477 : Слов'янська філологія. — С. 59–63.
4. Гладров В. Функциональный анализ сложноподчиненных предложений / В. Гладров // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста : [сб. статей, посвященных юбилею Г.А. Золотовой]. — М. : Эдиториал УРСС, 2002. — С. 254–267.
5. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць : [монографія] / К.Г. Городенська. — К. : Наук. думка, 1991. — 192 с.
6. Доценко О.Л. Семантико-прагматичний синтаксис : особливості вираження модальності : [монографія] / О.Л. Доценко. — К. : Міленіум, 2006. — 226 с.
7. Кокова А.В. Лексико-грамматическое поле средств оптативной модальности в немецком языке : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 "Германские языки" / А.В. Кокова. — М., 1985. — 16 с.
8. Костусяк Н. Грамемна структура категорії лексико-граматичної модальності / Н. Костусяк // Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн. / [редкол. : Н.М. Костусяк (гол. ред.) та ін.]. — Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. — № 1. — С. 127–139.
9. Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текст : К типологии внутререкстовых отношений / М.В. Ляпон. — М. : Наука, 1986. — 200 с.
10. Сергеева Л.А. Семантическая категория оценки в современном русском языке / Л.А. Сергеева // Исследования по семантике. Семантика языка и речи. — Уфа : БГУ, 1995. — С. 9–22.
11. Христіанінова Р.О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / Р.О. Христіанінова. — К. : Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. — 368 с.
12. Шинкарук В.Д. Співвідношення диктуму і модусу в семантико-синтаксичній структурі складнопідрядного речення / В.Д. Шинкарук // Актуальні проблеми синтаксису : [матеріали всеукр. наук. конф., присвяченої 85-річчю проф. І.І. Слинська / відп. ред. Н.В. Гуйванюк та ін.]. — Чернівці : ЧДУ, 1997. — С. 133–134.
13. Шинкарук В.Д. Модус і диктум у структурі речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В.Д. Шинкарук. — К., 2003. — 36 с.

14. Шинкарук В. Модусно-диктумна співвіднесеність у реченнєвій структурі / Василь Шинкарук // Наук. вісник Чернівецького нац. ун-ту : [зб. наук. праць / наук. ред. Бунчук Б.І. та ін.]. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. — Вип. 475–477 : Слов'янська філологія. — С. 51–58.
15. Шувалова С.А. Смысловые отношения между частями сложного предложения и способы их выражения : автореф. дисс. ... доктора филол. наук : спец. 10.02.01 — «Русский язык». — М., 1990. — 37 с.

Статтю отримано 18.04.2014.

Raisa Khristianinova

Berdyansk

REFLECTION AND VERBALIZATION OF OBJECTIVE MEANINGS IN COMPLEX SENTENCES

The article is an attempt to trace the correlation of meanings of the principal clause and subordinate clause in the complex sentences from the point of the ways of verbalization of the objective meanings in it. Attention is focused on two types of correlation meanings of predicative parts in complex sentences — dictum-dictum and modus-dictum.

Keywords: objective meaning, denotative situation, proposition, dictum-dictum correlation, modus-dictum correlation.

Мовна мозаїка

ЧОМУ БАТАЛЬЙОН ДОБРОВОЛЬЧИЙ?

Батальйон **добровольчий**, тому що він сформований із **добровольців**, тобто тих, хто вступив до нього з власного бажання, добровільно. Якщо назвати батальйон **добровільним**, то він матиме інше значення — 'який діє з доброї волі, власного бажання бійців, без чийогось насилля, примусу'. Саме тому батальйон означено прикметником **добровольчий**, який утворено від іменника **доброволець**, кінцевий м'який звук /ц'/ якого перед суфіксом-закінченням **-ий** змінився на /ч/, а також випав голосний **е** суфікса **-ець**.

Отже, батальйон правильно називати **добровольчим**, а не **добровільним**.

Катерина Городенська

УДК 81'366.54

Тетяна Коць

м. Київ

ВІДМІНКОВА ПАРАДИГМА ІМЕННИКІВ У МОВІ ПРЕСИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ І СТАНОВЛЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ

У статті проаналізовано відмінкову парадигму іменників у мові преси початку ХХ ст. у зв'язку з тенденціями динаміки літературної норми. Особливу увагу звернено на функціонування варіантів, узагальнено основні напрями розвитку морфологічної системи української мови.

Ключові слова: морфологічна система, варіант, відмінкова форма, мовна норма, мова публіцистичного стилю.

Морфологічна система української мови на кінець ХІХ — початок ХХ ст. була цілком упорядкованою і відносно сталою, проте для вираження деяких граматичних категорій ще існували варіантні форми. Мовна практика відбивала різноманітні діалектні особливості, а також була позначена впливом східноукраїнської та західноукраїнської традицій, які історично склалися в другій половині ХІХ ст. Це ускладнювало пошуки нормативних зразків, адже регіональні періодичні видання намагалися писати максимально зрозумілою для читачів мовою. Неусталеність, варіантність іменникової словозміни були властивими також і граматиці початку ХХ ст. Проте всі мовознавці, письменники, громадські діячі, редактори газет працювали на вироблення єдиних, об'єднувальних для всього українського простору нормативних зразків. Варіантність морфологічних форм, на думку М.А. Жовтобрюха, була шляхом формування нової граматичної якості, етапом пошуку компромісів та окреслення визначальних тенденцій розвитку української літературної мови [1: 92].

© Т. А. КОЦЬ, 2014

Публіцистичний стиль початку ХХ ст. відбивав неунормованість флексій іменників **I відміни** жіночого роду в родовому та орудному відмінках множини. У родовому відмінку множини мова преси засвідчувала закінчення **-ів/-їв** (*мовів, динів, душів*), **-ов** (*голов*) та нульову флексію (*мов, динь, душ*): *Дбайте ж за те, щоб світло наших душів було завжди ясним і нічим не потьмареним* (У, 13.08.1919); *Своєю радістю, правдивим, щирим сміхом, терпеливою покірністю долі, щирістю душ село відроджувало до життя всіх пригнічених та страждущих* (ВГ, 18.09.1918); *Нагорі Межліверх здобули наші війська одно вороже висунене становище і відперли кілька сотень голов неприятеля* (Б, 18.03.1918).

Іменники в орудному відмінку мали форми **-ою** після приголосного твердої основи і **-ею** після приголосних м'якої основи: *працею, рукою, землею, виставкою*. Не зафіксовано в мові преси варіантні закінчення **-ов, -ев**, які пропонували граматики В. Коцовського, С. Смаль-Стоцького, Ф. Гартнера [3: 12; 9: 74] і які були поширені в художніх творах західноукраїнських письменників, пор. в І. Франка: *Чужий на світі, шарпаний розпуків, / Ти кляв себе і світ увесь не раз / Давніші муки ти новою муков / Глушив і глибше, чимраз гряз*.

В орудному відмінку однини зрідка вживалися не властиві для сучасної літературної мови *функціей, зброєй, статуєй* та ін., напр.: *От тепер ми сидимо і ждемо, чи скоро Генеральний секретаріат стане не функціей, а чимсь дійсним, і певности у нас немає* (ВС, 09.08.1917); *Мова була культурной зброєй в сій боротьбі, але її треба було водночас і витворити* (У, 28.06.1917).

У родовому відмінку множини іменники традиційно мали чисту основу, як і в сучасній літературній мові: *учасниць, подій, праць, статей*. Під впливом відповідних іменників чоловічого роду поширювалися форми на **-ів**: *тисячів, статтів, верствів* — *Багато тисячів батьків побиваються за своїми синами, а то й за своїми маленькими дітьми, життя яких ви теж убивали — бо вони були українці* (У, 26.08.1919). Зауважимо, що, попри усталеність таких відмінкових форм в українській літературній мові, сучасна мовна практика теж не позбавлена огріхів, пор.: *Не написано ще багато статтів і розвідок, не досягнуто ще чимало таємниць природи* (ЧК, 14.09.2011).

У місцевому відмінку множини зазвичай були поширені закінчення **-ах/-ях**, проте зрідка вживалися варіантні форми на **-ам**. О. Курило та О. Синявський зазначали, що закінчення **-ам** — це давні, застарілі зразки. Їхнє вживання в мові кінця ХІХ — початку ХХ ст. пов'язували з впливом російської мови [5: 40; 8: 42], напр.: *Дисципліни кожного факультету розподіляються по восьми катедрам, котрі проходяться на протязі двох років* (У, 02.09.1919); *Усім нам треба пройти по своїм Палестинам* (ВС, 14.09.1919).

Відмінкові форми іменників **II відміни** на початку ХХ ст. мали більше відмінкових форм, ніж іменники **I відміни**. У називному відмінку однини іменники середнього роду, основа яких закінчується на [j] або

м'який приголосний, що його асимілював, мали кілька морфологічних варіантів. У мові східноукраїнської преси найпоширенішим було закінчення **-а** з подовженим м'яким приголосним перед ним або [j], що зберігся після твердого приголосного: *здоров'я, знання, питання, почуття, прагнення, визволення*, напр.: *Весь світ бачить наше **прагнення** до **визволення**, те, як ми розпочинаємо кувати своє власне щастя, що ми не хочемо ані краплі людської крові, ані клаттика чужої землі, і нехай же він ганьбою ослабить ославлених себе царських зажерливих служак* (У, 06.09.1919). Іноді в цих виданнях вживалися форми на **-е**, які здебільшого були притаманні мові західноукраїнської періодики: *У других ділянках земської праці демократичні управи також виявляли щире **бажання** справу поладити* (Б, 06.11.1918); *Всі, в кого ще не завмерло **почутє** приналежності до безталанного народу Волинського, хто почуває себе сином чи дочкою його — всі прийдуть нам на допомогу* (ВГ, 29.09.1918).

Неусталеними були закінчення у родовому відмінку однини іменників чоловічого і середнього роду. Іменники тієї самої семантичної групи, а часто одні й ті самі слова мали варіантні закінчення **-а**, **-у**: *народа — народу, інститута — институту, світу — світа, закону — закона, союзу — союза, факультету — факультета, добробута — добробуту*, напр.: *Недавно американський уряд виступив за видання нового **закона**, що не тільки старців, що без грошей їдуть з Європи, не пускати на берег, а щоб були вони письменні — принаймні вміли читати по своєму, рідному* (М, 16.09.1912); *Наша політика спрямована на створення нового **закону**, на збереження миру з метою впорядкувати взаємини з країнами Європи* (ВВЦВКР, 08.04.1927). Флексії **-у/-ю** переважали в іншомовних географічних назвах чоловічого роду: *В **Парижу** скоро буде засідати конференція представників Англо-Французького союзу* (ВС, 21.09.1917); *Режисерську роботу впродовж місяця проводилося в **Стокгольму**; в фільму запроваджено велику економію постановочних засобів з максимальним використанням мінімуму їх* (В, 12.09.1927).

Як засвідчує мова преси початку ХХ ст., флексії **-ові**, **-еві** у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду були регулярними в назвах істот, напр.: *За заслуги знаменитого поведення перед ворогом цісар надав правительственному **концепістови** др. **Михайлови** Кочерганови при старості в Заставні і **Юрієві** Микитавичеву, при тутешній міській команді, золотий хрест* (Б, 18.03.1918); *Революція розв'язала вуста **народові**, і народ став говорити* (НС, 15.03.1918). Звичними закінчення **-ові**, **-еві** були і в назвах неістот: *Такої **краєвої** виставки дуже потрібно цьому **куткові** України* (М, 12.08.1912); *Російська націоналістична преса, так само як і вшехпольська, почала присвячувати більше уваги українському **рухові** для того, щоб всякими способами чистими й нечистими боротися з ним* (С, 01.12.1928); *Надати нове життя **образові** — це основне положення справжньої живої художності* (ЛНМ, 11.11.1923). М. Наконечний наполягав на вживанні обох форм у словосполученнях з естетичною метою: *Тарасові Шевченку, доручити члену ради Моминові [7: 131].* Мовна

практика таких зразків майже не відбивала. Регулярними закінчення -у/-ю були в стилістично забарвлених іменниках — назвах явищ радянської дійсності: *Бо вже дуже немила істинно-руському большевику Українська Центральна Рада* (ВД, 06.01.1918). Взагалі форми на -у/-ю мали вузьку сферу функціонування. Вони були на периферії мовного вжитку. С. Смаль-Стоцький і О. Синявський вважали їх архаїзмами [9: 43; 8: 10]. У давальному відмінку в іменниках чоловічого роду на -ів/-їв флексії -у/-ю вживалися для збереження милозвучності: *Львів — Львову, Харків — Харкову*.

У західноукраїнській пресі закінчення -ові/-еві послідовно вживалося і в іменниках середнього роду: *громадянствові, ділові, бюрові, лихові*, напр.: *Шановна референтка національному ділові надала найбільшу вагу і мала рацію* (У, 07.09.1919); *В неділю 22 дня сього вересня відбулися у нас у м. Острозі, загальні збори союзу з метою запобігання національному лихові* (ВГ 27.09.1918).

Закінчення -ові, -еві (-ови, -еви) часто вживали і в місцевому відмінку іменників чоловічого роду: *на білому світові, на снігові, по каталогові, в наказові, у такому порядкові, в хлібові*, напр.: *Книжки виписано по каталогові, що склала бувша губернська управа* (М, 23.08.1912); *У наказові Головного отамана пана Петлюри зазначено: «З огляду на військовий стан... наказую доставити й тимчасово до одміни права отдавати під військовий суд всіх замішаних в активній допомозі большевизму...* (Г, 21.06.1919). Проте поширенішими в місцевому відмінку були флексії -і, -у: *в лісі, в гуртку, в сім році, на піску*, напр.: *В такі часи, які саме тепер переживаємо ми, національна свідомість має відіграти величезну роль і є тим чинником, без якого вся будова державна твориться на піску* (У, 07.10.1919). У західноукраїнських виданнях іменники середнього роду на зразок *житє, завданє, знанє, розумінє* мали закінчення -у, -ю, напр.: *Закон розширює права низових органів влади в цілій низці питань, що мають величезне значіння в щоденнім життю села* (ГН, 30.06.1927); *Українська Держава є країна хліборобів в самому широкому розумінню цього слова, і в ній піднесення економічного державного добробуту та сільськогосподарської культури є завдання першорядної ваги* (У, 19.10.1919); *На Поділлю в економіях Гайсинського повіту розігнано банду сквирського повітового старости Ласького* (НС, 06.12.1918).

Варіантністю позначено закінчення іменників з суфіксом -ин, що втрачався при відмінюванні у формі множини: *селяни — селяне, громадяни — громадяне, галичани — галичане, заробітчани — заробітчане*, напр.: *Селяни також розуміють, що невизнання патріотизму та національного розвію, як розвію особи завжди буде стояти на заваді всесвітній спілці і всесвітньому щастю народів* (ВС, 02.08.1917); *Нині селяне мають змогу слухати по радіо доклади, концерти, радіо-газети* (В, 01.04.1927).

Живомовні діалектні особливості деяких говірок виявлялися у вживанні форми давнього числа двоїни паралельно з множиною у називному і знахідному відмінках у поєднанні з числівниками *два, три, чотири*:

два зразки — два зразиці, троє яєць — три яйці тощо, напр.: *Міністерство пошти й телеграфу постановило, що два російські зразиці поштових марок матимуть силу по 30-й день вересня місяця, сього року* (ВГ, 17.09.1918); *Український військовий генеральний комітет вживає всі сили, щоб як найкраще і найшвидше впорядкувати два зразки орденів* (ВС, 01.11.1917).

Мова преси початку ХХ ст. засвідчує варіантні форми іменників середнього роду множини в родовому відмінку — між зразками з чистою основою, які закріпилися в літературній мові, і закінченням **-ів**: *питань — питаннів, десятиліть — десятиліттів, знань — знаннів, місць — місцієв, обличч — обличчів* тощо. Другі, очевидно, поширювалися під впливом типу відмінювання іменників чоловічого роду. Як рідковживані їх кваліфікували О. Синявський, М. Левицький, М. Наконечний [8: 12; 6: 38; 7: 26]. І. Нечуй-Левицький заперечував вживання в літературній мові форм на зразок *питань, значень, оповідань* і називав їх «допотопними галицькими та польськими надіжками». З другої половини ХХ ст. прескриптивна норма диференціювала форми родового відмінка множини іменників II відміни. Закінчення **-ів/-їв** мають іменники чоловічого роду та іменники середнього роду на **-е, -я**: *берегів, відкриттів, морів, полів*. Нульове закінчення притаманне усім іменникам середнього роду на **-е, -о, -я**: *бажань, питань, серць і сердець*.

У мові східноукраїнської преси були поширені діалектні флексії **-ім, -іх** у давальному й місцевому відмінках множини: *у грудіх, людім, в грошіх*. Такі форми вийшли з ужитку до 30-х рр. ХХ ст., їх заступили зразки із закінченням **-ах/-ях**: *Більша частина учителів ставилася до пропозицій з щемом у грудях або з недовір'ям* (В, 01.04.1927). Зрідка вживалося давнє закінчення **-ам** у місцевому відмінку множини. Такі явища не мали системного характеру: *Численні парні загони роз'їжають по селам, арештовують селян, порють і розстрелюють* (У, 30.09.1919).

Процес нормалізації відмінкових форм іменників III відміни був значно тривалішим у часі порівняно з іменниками I, II відмін.

У публіцистичному стилі в родовому відмінку однини переважали закінчення **-и**: *напасти, злості, осени, крові, любові, культурності*, напр.: *Добре змінили свої порядки та закони американці й англійці, щоб тільки культурності та економічної сили добути* (М, 12.09.1912); *В неділю 22 дня сього вересня відбулися в нас, у м. Острозі, загальні збори союзу з приводу напасти ворожого большевицького війська* (ВГ, 27.09.1918). О. Синявський, Г. Шерстюк зазначали, що «колись усі іменники III відміни зовсім не мали закінчення **-і**, воно сюди зайшло з інших відмін, але в прислівниках, що повстали з окремих форм слів третьої відміни, те **-и** зберігається в колишніх місцевих відмінках однини: *восени*» [8: 22; 11: 21]. Для підтвердження наведено ілюстрацію — слова Т. Шевченка:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панів їсти.

М. Левицький рекомендував вживати флексію **-і** лише в іменниках *ніч* — *ночі*, *подорож* — *без подорожі*, *розкіш* — *без розкоші*, *твар* — *з твари*, *молоді*, *постаті*, *тіні*, *артілі*, *Росі* [6: 41].

Характерною особливістю мови преси початку ХХ ст. була також варіантність форм іменників жіночого роду з кінцевим шиплячим приголосним в орудному відмінку — подовження шиплячих перед флексією **-у**: *піччу*, *річчу*, *ніччу* та закінчення **-ю** без подовження приголосних: *нічю*, *річю*, напр.: *Він [І. Іванів] був заарештований **ніччу** в себе на квартирі, після чого скільки днів нічого певного не було про нього чути* (НС, 05.12.1918); ***Нічю** на Київському напрямку наші війська зайняли ряд сел коло Фастова і в 20 верст на захід від Києва* (У, 15.10.1919).

Наслідуючи розмовну мовну практику, регіональні періодичні видання подавали іменники III відміни множини жіночого роду родового відмінка із закінченнями **-ей**, **-ий**. Західноукраїнські видання зазвичай подавали флексію **-ий**: *місцевостий*, *дорогоцінностий*, *національностий*, *суперечностий*, *рукописий*, *відповідий*, *вістий*, *подорожйий*, *цілий*, *відомостий*, напр.: *Треба розуміти значення **рукописий** для глибшого розуміння нашої історії, потрібно мати волю, віру в необхідність черпати знання з минулого і творити гідне майбутнє* (Б, 14.04.1918); *Слова, вироблені на рідному ґрунті, потрібні і для нашої літературної мови. Пройде короткий час, і ці слова будуть рідними для всіх **національностий**, які проживають на Україні, а коли вони невдалі, то самі собою одпадуть* (Ч, 16.09.1919). Мова східноукраїнської преси демонструє послідовне вживання іменників III відміни жіночого роду в родовому відмінку множини із закінченням **-ей**: *відомостей*, *національностей*, *суперечностей*, *часописей*, напр.: *А було б помилкою думати, що нерозв'язування національних **суперечностей** само собою минеться. Відповідальність за розвиток української держави несемо ми — українці, а всі інші національності не перешкоджають* (ВС, 01.11.1917); *Ми хочемо сказати, що всі європейські народи збільшують накладди провідних часописей, аби донести думку влади до кожного громадянина* (У, 14.10.1919).

Наддніпряньська преса іменники III відміни жіночого роду в родовому відмінку множини подавала із закінченням **-ів(-їв)**: *можливостів*, *полегкостів*, *місцевостів*, *цінностів*, *народностів*, *повістів*, *меншостів*, напр.: *Щороку замість **полегкостів** все більше і більше ростуть налоги і на землю, котора, навпаки, все дрібниться і зменшується в окремих дворах, і на душі, які, звичайно, прибавляються* (М, 05.02.1912); *Далі т. Скрипник особливо підкреслював, що поруч з українізацією необхідно як найбільше забезпечити населенню національних **меншостів** можливість культурного розвитку на їх рідній мові* (ГН, 01.04.1927). О. Синявський, М. Левицький називали такі форми рідковживаними [8:14; 6:72]. Мова публіцистичного стилю засвідчує, що форма родового відмінка жіночого роду на **-ей** усталилася й витіснила з ужитку варіантні закінчення на **-ий**, **-ів(-їв)** ще до 30-х рр. ХХ ст. Це виразно демонструє і західноукраїнська преса: *Кожен народ має безліч **можливостей** створити свою*

літературну мову (Буковина, 12.10.1928); *Ми маємо чимало своїх, рідних традицій і незахищених цінностей* (ЛНВ, 11.01.1926). Такі давно унормовані явища часто знаходять свій відгомін і в сучасній мовній практиці, яка поряд із правильними літературними зразками (*деталей*) засвідчує вживання застарілих відмінкових форм (*деталів*) тощо. Функціонування моделей на **-ів** підтримують живомовні діалектні особливості та вплив іменників чоловічого роду.

Як засвідчує мова преси початку ХХ ст., наведені зразки іменника *мати* репрезентовано багатьма відмінюваними варіантами. У родовому відмінку здебільшого фіксували форму *матери*, рідше *матері*. У родовому відмінку множини вживалися дві форми: *материй* (ВС, 16.12.1917), *матерів* (ВГ, 27.09.1918). Найбільше варіантів мав орудний відмінок однини: *матірю* (У, 15.10.1919), *матерю* (У, 02.09.1912), *материю* (ГД, 05.08.1917). О. Синявський та В. Коцовський слово *мати* відмінювали як іменник *матерія*: *материй*, *матеріям* [8: 15; 3: 32]. Художній стиль кінця ХІХ — початку ХХ століття засвідчив словоформи: у родовому відмінку однини — *матері* (Леся Українка, М. Драгоманов, А. Тесленко); у давальному відмінку — *матері* (П. Куліш, Панас Мирний, І. Котляревський); *матери* (Панас Мирний, М. Кропивницький); у знахідному відмінку — *матір* (І. Тобілевич), *матір* (Панас Мирний), *матирь* (Г. Барвінський), *матюръ* (Г. Барвінський).

Відмінкову парадигму іменників ІV відміни майже без змін успадкувала сучасна українська літературна мова.

Деякі іменники, переважно іншомовного походження, вживалися в 10–30-ті рр. ХХ ст. не в тому роді, що в сучасній українській літературній мові, тож і мали іншу парадигму відмінювання: *рішуча контроля*, *важлива метода*, *льняний олій*, напр.: *Американський Уряд робить рішучу контролю за військовими транспортами для висилки з Америки більшовиків* (У, 02.10.1919).

Як показує діахронний аналіз, важливим чинником співіснування варіантів було визнання або невизнання їх лінгвістами, що відбивалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних норм. Публіцистичний стиль початку ХХ ст. був синтезом мовознавчих рекомендацій і живомовної діалектної сфери і тому повною мірою відбивав тенденції становлення морфологічної системи, формування літературного стандарту.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Б — Буковина
ВГ — Вологодська газета
В — Вісти
ВВУ — Вісти ВУЦВКР
ВД — Вільна думка
ВС — Вільне слово
Г — Гасло
ГД — Громадська думка
ГН — Геть неписьменність

КД — Козацька думка
ЛНМ — Література. Наука. Мистецтво
М — Маяк
НВ — Народне слово
НС — Нове слово
НП — Наддніпрянська правда
С — Сніп
У — Україна
Ч — Чорноморець
ЧК — Черкаський край

1. *Жовтобрюх М.А.* Мова української періодичної преси (кінець ХІХ — початок ХХ століття). — К.: Наук. думка, 1970. — 304 с.
2. *Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М.* Курс сучасної української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1959. — 354 с.
3. *Коцовський В.* Методична граматики руської мови для ІV класу шкіл 5-ти і 6-ти класових. — 2-е вид. — Львів, 1912. — 75 с.
4. *Курило О.* Початкова граматики української мови. — К.: Держ. видав. України, 1927. — Ч. II. — 40 с.
5. *Курило О.* Уваги до сучасної української мови. — [Харків]. — К.: Книгоспілка, 1923. — 118 с.
6. *Левицький М.* Українська граматики для самонавчання. — Катеринослав; Ляйпціг: Українське видавництво в Катеринославі, 1923. — 197 с.
7. *Наконечний М.* Українська мова: програма-конспект з додатком про новий правопис український. — Х.: Рух, 1928. — 240 с.
8. *Синявський О.* Норми української літературної мови. — К.: Література й мистецтво, 1931. — 368 с.
9. *Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф.* Граматики руської мови. — Відень, 1914. — 202 с.
10. *Тимченко Є.* Українська граматики. — К.: Час, 1917. — 168 с.
11. *Шерстюк Г.* Коротка українська граматики для школи. — Полтава: Український учитель, 1907. — Ч. I. — 64 с.
12. *Штефан А., Васко І.* Граматики української мови. — Мукачево: Вид. Учит. т-ва Підкарпатської Руси, 1931. — 64 с.

Статтю отримано 12.03.2014.

Tetyana Kots

Kyiv

THE CASES PARADIGM OF NOUN IN THE EARLY 20 CENTURY AND THE FORMATION OF LITERARY NORM

The research present an analysis of the cases paradigm of nouns in the printed media language during the early 20th century in the context of literary Ukraine. A special attention is paid to the functioning of variant. The main changes in the morphological system are generalized as well.

Keywords: morphological system, variant, form of cases, literary norm, language of journalism.

Мовна мозаїка

ЗОШИТ ГУЛИ І ГУЛОГО, ГУЛОЇ

В одній родині чоловік і дружина мають прізвище **Гула**, а в іншій він — **Гулий**, а вона — **Гула**. Чи відрізняється відмінювання цих прізвищ? Так, відрізняється. Чоловіче і жіноче прізвище *Гула* треба відмінювати за іменниковим зразком, тобто як іменники І відміни твердої групи із закінченням **-а**, пор.: *Гула (Микола) — Гули, Гулі, Гулу, Гулою, (на) Гулі; Гула (Оксана) — Гули, Гулі, Гулу, Гулою, (на) Гулі*. Чоловіче прізвище *Гулий* і жіноче *Гула* потрібно відмінювати як прикметники, відповідно чоловічого та жіночого роду з основою на твердий приголосний, пор.: *Гулий (Микола) — Гулого, Гулому, Гулого, Гулим, (на) Гулому; Гула (Оксана) — Гулої, Гулій, Гулу, Гулою, (на) Гулій*.

Отже, якщо прізвище батьків **Гула**, то на зошитах їхніх дітей потрібно писати *Гули (Максима, Марії)*; якщо ж батько **Гулий**, а мати — **Гула**, то на зошитах пишемо *Гулого Максима і Гулої Марії*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2:81'282.36

Андрій Колесников

м. Київ

ДИНАМІКА ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ (ДОКОНАНОГО ВИДУ) ТЕПЕРІШНЬОГО — МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ МЕЖИРІЧЧЯ ДНІСТРА І ДУНАЮ

У статті викладено деякі закономірності ареального варіювання дієслівних форм теперішнього — майбутнього (доконаного виду) часу в українських переселенських говірках полімовного і полідалектного межиріччя Дністра і Дунаю; на основі свідчень прийому діалектної текстології та програми проаналізовано специфіку функціонування варіантів у говірках різних генетичних типів, їх динаміку.

Ключові слова: межиріччя Дністра і Дунаю; словозміна; дієслово; генеза; динаміка.

Тісна багаторічна взаємодія і взаємозбагачення генетично різнорідних українських діалектних мікросистем¹ в ареалі межиріччя Дністра і Дунаю — МДД (на півдні Одеської обл.), кілька етапів його формування (говірки основної формації утворені після 1812 р., новішої формації — у 40–50 рр. ХХ ст.) спричинили широкий набір словозмінних варіантів, що і тепер залишаються маркерами діалектних архетипів, а поєднання різноговіркових елементів стали достатньою базою для інновацій. Окрім з'ясування гене-

¹ В ареалі виділяються говірки з південно-східною основою, які представлено середньонадніпрянським (Пл.), слобожанським (Ол.) та не абсолютно однорідним у різних говірках степовим діалектними типами; говірки, що походять від південно-західних говорів, репрезентують північнобессарабський (буковинсько-подільський) (Рл.1, Пк., Вс.) і закарпатський (Пб.) діалектні типи; говірки з північною діалектною основою представляють східнополіський (Яр.) і західнополіський (Нвс., Мп.) діалектні типи [12].

зи, актуальним на сьогодні є питання динаміки цих говірок, джерелами інформації про яку стали свідчення їх дотеперішніх досліджень, проведених у 60-ті рр. ХХ ст. В.П. Дроздовським, А.М. Мукан, Т.П. Заворотною, В.П. Логвин, П.Ю. Гриценком, описи материнських діалектів, матеріали загальнонаціонального і регіональних атласів.

Спостереження над діалектними текстами, записаними від носіїв 75 цих українських новостворених говірок та відповіді на спеціально укладену програму, що вміщувала понад 200 питань, виявило чимало особливостей їхньої морфології, зокрема й у сфері дієслівної парадигматики.

Форми 3-ої ос. тематичних дієслів теперішнього часу, що за визнанням діалектологів становлять «найбільший інтерес серед усіх дієслівних особових форм», оскільки «набагато вживаніші за 1-у й 2-у особові форми, багатозначніші за них» [19: 168], засвідчують подібну специфіку і в українських південнобессарабських говірках. Маючи різний функціональний вияв у діалектних мікросистемах залежно від походження, наразі у 3 ос. одн. І дієвідм. територіально варіюються форми з флексією в кінці слова (не перед постфіксом) *-e*, *-em'*, *-i*, стягнені типу *ni|ta* та спорадично і локалізовано із закінченнями *-em*, *-im*, *-om*. Хоча В.П. Дроздовський відзначав лише паралельне, за наявності тематичного голосного *a*, вживання скорочених форм (*зна*, *ni|ta*) і форм з флексією *-e* (*зна́йе*, *ni|тайе*) [8: 18].

У говірці південно-східної генези (Пл.), як і в окремих інших говірках МДД, а також у деяких слобожанських, черкаських, наддністрянських і карпатських [5; 11; 21; 24], окрім тотожної з літературною мовою флексією *-e*, зафіксовано й закінчення *-em'*, (*-e^mt'*) (*ма́йе^m' дв'і дач'і*). А у дієслів ІІІ класу² у цій формі, подібно до інших говірок ареалу, виступає насамперед стягнена дієслівна основа (*ру́ба*, *чи|та*, *ni|ta*), яку спостережено й у південно-східних говорах, східній частині східнополіських говірок, в окремих подільських та карпатських [АУМ: т.3: ч.3: к.38]. Зауважено, що у південно-східних говорах вона є наслідком морфологічної аналогії, утворена «за моделлю безфлексійних і стягнених форм старожитніх говорів» [16: 112].

А.М. Мукан пояснювала наявність форм з давньою східнослов'янською м'якістю *мо́жет'*, *те|чет'* — «основних дублетних варіантів в українських наддунайських говірках» — впливом російських говірок та уподібненням до дієслів ІІ дієвідм. [22: 198]. Натомість П. Бузук, А. Могіла, В. Дем'янчук наголошували на архаїчності, вважаючи їх залишками давньоукраїнського дієвідмінювання. Поділяючи думки вищезгаданих учених, Н.Й. Марчук, Ф.Т. Жилко підкреслили, що «переконливим доказом того, що флексійні форми типу *не|сет'*, *ве|дет'* у говірках південно-західної діалектної групи не новітнього походження, є свідчення К. Дейни про наявність флексійного *t'* у зворотних формах дієслів тієї групи говірок, де частка *-c'a* має постійне постпозитивне місце, злившись з дієсловом...» [19:174; 11: 97].

² Структурні класи дієслів подано за [СУМ 2002].

У говірках північнобессарабської генези у 3 ос. одн. І дієвідм. (лише за свідченням текстів, питальник у Пк., Вс. у І дієвідм. їх не виявив), спорадично наявні й властиві для ІІ дієвідм. форми з твердим кінцевим [т] (*может* ¹бути, ¹майіт, *стра*¹хайет, *тов*¹чет). Ймовірно, у відзначеному діалектному типі такі репрезентанти залишаються не лише за аналогією до ІІ дієвідм., а й під впливом російської мови (*не йд'от* — Пк.). Натомість у північній за походженням Яр. зафіксовано тільки повні неусічені форми з флексією *-е* (*в*ит¹агайе, *на*¹хайе, *зач*инайе, *зро*стайе, *на*¹тайе, *по*магайе, *сп*¹вайе), що вирізняє аналізовану говірку з-поміж низки інших, де з більшим чи меншим ступенем варіантності представлені усічені форми типу *в*ит¹ага, *гу*¹ла, *пи*¹та (С.Ц., Шр., Шв., Пл., Тр., Бр., Сф.). Відсутність таких усічених форм — морфологічна риса, характерна для північних говорів [АУМ: т.3: ч.3: к.38]. У МДД вона властива й для говірок із південно-західною (Рл.1., Мл., Вс., Пк.) та південно-східною слобожанською діалектною основою (Ол.).

«Спрощені форми 3 ос. одн. теперішнього часу дієслів І дієвідм.: *х*ва¹та, *ма*¹ха, *зна*» [15: 42], поширені раніше і тепер у говірках південно-східного походження (С.Ц., Пл.), в усіх діалектних мікросистемах МДД південно-західної генези відсутні. Можливо, крім генетичної інформативності цієї нульової діалектної риси, також у зв'язку з тим, що вони виявляють певну несумісність через частковий формальний збіг із формами 3 ос. множ. дієслів ІІ дієвідм. типу *х*т¹а. Натомість у цих говірках у багатьох дієсловах, зокрема ІІІ класу, відбувається «звуження ненаголошених репрезентантів /e/ аж до /i/» [16: 111], внаслідок чого функціонує закінчення *-і* (*гу*¹лайі, *пи*¹тайі, *сп*¹вайі, *з*¹найі, *май*¹і — Пк., Вс.), спостережене і в надністрянських, і в південно-східних говорах [16: 115; 25: 154]. Зрідка воно варіюється з *-е* (*май*е — Пк.), що безальтернативно виступає у дієсловах типу *мо*же, *те*¹че, *тов*¹че.

Форми 3 ос. одн. дієслів ІІ дієвідм. у МДД мають флексії *-ит'* (*-ім'*), *-ит* (*-ім*), *-и*, *-е*, *-і*, *-ет*, *-а*. Варіювання основних репрезентантів у 60-ті рр. ХХ ст. (очевидно за ненаголошеної флексії) було визначено як з перевагою *-е* (*хо*де, *но*се) [22: 198] при рідшому *хо*дит', *но*с'ит' і спорадичному (лише у Рл.2, Мл.) — з *-т*, *-т'* (напівм'яким) [8: 18–19], пор. також [15: 42]. Форми на *-е* були інтерпретовані як інтегральні в ареалі, що виразніше розвинулися або виникли за аналогією до відповідних форм І дієвідм. на ґрунті південнобессарабських українських говірок [6: 147–148].

У більшості говірок південно-східної генези форми 3 ос. одн. ІІ дієвідм. з наголосом на флексії мають закінчення *-ит'* (*-ім'*) (*бо*лит', *сто*¹йіт' — Пл.), натомість дієслова з ненаголошеною фіналлю (у складі дієслова без постфікса) функціонують переважно з флексією *-е* (*в*роде, *п*¹ідходе, *дз*¹воне, *й*¹ізде, *бу*де — Пл.), що підтверджує й АУМ [АУМ: т.3: ч.2: к.73]. Відзначимо, що такий паралелізм флексійних і безфлексійних форм значно широко представлено у говірках південно-східного діалектного типу української мови [19: 169]. Так само за ненаголошеної

флексії, при наголошеній *-it'* (*-it'*) (*кри|чит'*), ці форми реалізуються й у моногенетичній говірці північної генези (Яр.), де виступають тільки дієслова на *-e* (*суше, |моче, хресте, |робе, |терпе, |л'убе*), що «найпо- слідовніше поширені в новоутворених українських говорах, переважно степових і слобожанських» [19: 169], а зі старожитніх — у східній части- ні східнополіських говірок [20: 63]. Функціонування таких форм — «явище спільнослов'янське» [19: 169] — властиве різною мірою майже усім українським говіркам МДД, пов'язують не лише з впливом 3 ос. одн. дієслів I дієвідм., а й з «виявом дуже давньої тенденції до спрощен- ня кінця слова» [7: 149; 22: 198].

Домінують форми 3 ос. одн. дієслів II дієвідм. з ненаголошеним закінченням з флексією *-e*, варіюючись з менш поширеними формами на *-it'* (*-it'*), й у говірці зі слобожанською основою (Ол.), що відпові- дає тенденції розвитку новоутворених українських говорів, зокрема материнського [АУМ; 4].

У говірках південно-західної генези (Рл.1, Рл.2, Мл.) унаслідок аналогії до відповідних форм I дієвідм., подібно до інших говірок (Шв., Пл., Бр., Сф.), у ненаголошеній позиції виступає флексія *-e* (*варе, |кор- ме, |душе, не при|ходе, про|ходе, н|лоте, при|воде*), у наголошеній *-it* (*-it*) (*кри|чит*) та *-it'*. Але є говірки такого походження, де спостерігається більша варіативність (Пк., Вс., Ну.), проте дещо інша, ніж в говірках південно-східної та північної генези. Її визначає поширена твердість фінального [m] і взаємодія фонем /e/ та /u/.

В.П. Дроздовський зазначив, що форми з твердим [m] у закінченні (*|ходить, |робит, |носит*) «характеризують в першу чергу мову літніх людей» у говірках сс. Мл. і Рл.2 [9: 193], варіюючись з формами типу *|ходе, |робе* і *|ходить, |робит*, які визначають мовлення «переважно представників мо- лодшого та середнього покоління». Дійсно, в названих говірках, а також у Рл.1 форми 3 ос. одн. дієслів II дієвідм. на *-e* майже витіснили варіанти з твердим [m] у ненаголошеній позиції. Також ним було зауважено: форми «типу *|ходить, |носит* є виявом матірної риси північнобессарабських гові- рок» [9: 193], що підтверджують і матеріали регіонального атласу [АПБ II: к.127], натомість загальнонаціональний у цій формі засвідчує пошире- ність форманта *-и* (*|ходи, |носи, |проси*) [АУМ II: к.240]. До того ж автором підкреслено, що форми з твердим [m] в 3 ос. одн. функціонують у сс. Рл.2 і Мл. рідше, ніж форми з твердим [m] в 3 ос. множ. [9: 193].

На думку ж В.П. Логвин, тверде [m] здебільшого мають форми 3 ос. одн. II дієвідм. і 3 ос. мн. обох дієвідм. (*ли|тит, си|дит, сп|рашуйут*) не тільки в Рл.1, а й в С.Ц. [15: 42]. Спорадичну представленість таких форм і тепер в окремих ідіолектах С.Ц. пов'язуємо насамперед із змі- шуванням населення і впливом північнобессарабського діалектного типу на середньонадніпряньський, адже як системна риса у С.Ц., зо- крема й питальником, вона не підтверджується.

Форми 3 ос. одн. II дієвідм. у говірці південно-західного походження Пк. варіантні (з флексіями *-e / -it, -it, -em*), іноді незалежно від наго-

лосу, та можуть мати твердий кінцевий [т] (варе і варит, мочє і мочит, доїє і доїт, криче і кричит, кричет, лиже^т), хоча поширенішими є форми на -є у ненаголошеній позиції (варє, кормє, виходе, говоре, робе) і -ит — у наголошеній (кричит), пор. [АПБ I: к.209; АПБ II: к.127].

У іншій говірці цієї генези (Вс.) специфіку флексій визначає взаємодія /e/ й /u/ з перевагою дії /u/ на /e/ (вари, суши, корми, моч'ї, приходи, доїї, л'уби, але христе), а за наголошеного закінчення функціонує лише -ит (д'їд спит). Ця риса була зауважена раніше як материнська північнобессарабська [9: 195], що підтверджують і регіональний, і загальнонаціональний атласи [АПБ II: к.127], [АУМ II: к.240]. Однак, якщо питальник виявляє у Вс. передусім реалізацію -и, -і, яку зберігають у цій позиції й інші говірки південно-західного діалектного типу [19: 171], то в текстах доволі часто фіксовано й -є, -є^т, -и^т (пале, говоре, робе, те'ребе, с'ц'їде, виходе^т, н'їд'ходи^т), що наштовхує на думку про можливу гіперкоректну природу усвідомлення діалектоносійми обговорюваної флексії як -и.

У мікросистемі закарпатського типу (Пб.), що протиставляється усім іншим збереженням аналогічного -ува- архаїчного суфікса недокопаного виду -ова- (куп'овати, мал'овати), окрім зафіксованих форм з твердим [т] у флексіях 3 ос. одн. (мочит, хрестит, л'убит), що варіюються з формами з м'яким фінальним приголосним (кормит', мочит', приходит', доїт', л'убит'), присутні й форми з флексією -є (варє, суше, кормє, доїє). Подібні варіанти характеризують й материнські говірки [24: 309–311].

Спорадичними і локальними, виявленими лише у діалектних текстах (Мк.) є форми 3 ос. одн. II дієвідм. з флексією -а (йак во'на говора). Подібні варіанти, характерні для окремих південно-західних і північних говорів, пояснюють фонетичними причинами — обниженням фонем /e/ аж до /a/, що «найчастіше буває після [р] та африкатів [ц] і [ч]» [19: 173].

Передусім у говірках північнобессарабського походження (Рл.1, Мл., Пк. тощо) перед постфіксом -са для II дієвідм. із цим значенням функціонує фонетично модифікований морф -ит (-ит) (вариц'а), а для I — -ет, -ит (розвесн'айец'а), а в говірках іншої генези — відповідно -ит' (-ит'), -ет', -ит'.

Зауважена В.П. Дроздовським [9: 194] форма 3 ос. одн. теперішнього часу з редукованою фіналлю форманта -ит перед постфіксом -с'а у низці говірок південно-західного походження (В'їн просиса (с'а) до'дому чи про'сит'с'а, чи...?), засвідчена й у наддністрянських говірках [25: 157], не знайшла підтвердження як морфологічне явище ні в сучасних діалектних текстах, ні за допомогою питальника. Скоріш за все такі форми мали статус трансформ, оказіональний, індивідуальний, несистемний вияв, зумовлений фонетичними особливостями розмовного мовлення³.

³ П.Ю. Гриценко наголошує на необхідності диференціації граматичних варіантів і трансформ (словоформ, що мають індивідуальний несистемний характер, виникають спорадично); прийняття і засвоєння трансформи носійми говірки є передумовою її переходу у варіант [3: 13].

Функціонування форм 3 ос. множ. теперішнього часу в українських говірках МДД, за переважного уживання у більшості мікросистем (насамперед полігенетичних та з південно-східною і північною основами) флексії *-ут'* для I дієвідм. і *-ат'* для II, визначає низка ареально і генетично релевантних явищ: наявність у різних типах говірок груп лексики, де I і II дієвідм. взаємодіють у різних напрямках; твердість кінцевого [m], властива говіркам південно-західного походження; наявність форм без кінцевого [m] (*нос'а*) у говірках північнобессарабської генези; відсутність в окремих говірках цієї генези чергувань *б//бл, м//мл, п//пл, в//вл* із набуттям дієсловом II дієвідм. флексії I (*ловут, робут* тощо); диспалаталізація [p] перед флексією в окремих діалектних типах (*варут*). У результаті цього в I і II дієвідм. засвідчено однаковий набір репрезентантів флексій (*-ут', -ат', -ут, -ат, -а*), що по-різному функціонують у словозмінних класах.

Твердість і напівм'якість [m] у формах 3 ос. множ. теперішнього часу (*ни'тайут, бйут*), що була зафіксована як спорадичне явище у говірках сс. Рл.2 і Мл. [8: 19], але регулярніше, ніж твердість [m] в 3 ос. одн. [9: 193], досі стійка материнська риса [АУМ II: к.242] в усіх говірках північнобессарабського походження. Форми з твердим [m] у флексіях 3 ос. мн. (*бере'жут, не'чут, кажут, си'д'ат*) характеризують і карпатський діалектний тип (Пб.).

У Рл.1, напр., як і в Рл.2, Мл., на відміну від багатьох різнорідних за походженням говірок ареалу і подібно до материнських південно-західних діалектів, форми 3 ос. множ. мають флексії *-ут* для I дієвідм. і *-ат* для II (*бе'рут, в'ідсту'найут, бук'суйут, о'д'і'вайут; х'рест'ат, хт'ат, нос'ат, с'тавл'ат, ло'л'ат*). Але, попри стійкість твердого фінального [m], вони виявляють динаміку. Зокрема, архаїчних форм без кінцевого *m* (*m'*) «...в 3 ос. множини дієслів II дієвідміни (колишнього IV класу)» [9: 195], спостережених переважно у покутсько-буковинських, південно-подільських, гуцульських, північнобессарабських [АУМ II: к.242; АПБ II: к.128] говорах і в говірках МДД в сс. Рл.1 [15: 42], Рл.2 та Мл. «якнайбільше в мові старожилів» (*робл'а, ном'іс'а, ход'а, ломн'а*) [9: 195; пор. також: АУМ III ч.II: к.74], тепер не засвідчено або спорадично зауважено лише у діалектних текстах (*шо го'вор'а* — Рл.1).

Натомість у багатьох говірках північнобессарабської генези ця риса збереглася більшою мірою. Напр., у Пк., Вс. окрім флексій 3 ос. множ. *-ат* (II дієвідм.), *-ут* (I дієвідм.) (*робл'ат, си'д'ат, ва'р'ат, кажут, тан'цуйут, мо'чайут*), досить часто для II дієвідм. у діалектних текстах функціонує й формант *-а* (*л'убл'а, вар'а, робл'а, на'купл'а, го'тоул'а, хт'а*), що було відзначено у Пк. раніше [АУМ III ч.II: к. 74]. Проте за доволі високої активності в текстах дієслів типу *ход'а, вар'а, хт'а* (Пк.) *заход'а, нос'а, робл'а, не н'ідход'а* (Вс.) вони не сприймаються діалектоносіями як окремі граматичні форми, оскільки питальником виявлено лише *ход'ат, вар'ат, хт'ат* (у Пк. програмою діагностовано *хт'а* як варіант до *хт'ат*; у Ну. — і формант *-а*, і *-ат*, підтверджуючи свідчення текстів).

У Рл.1, Рл.2, Мл., Пк., Вс., Ну. спорадично і лише в текстах зафіксовано й відзначені раніше у Рл.2, Рл.1 і Мл. та в ін. говірках⁴ специфічні архаїчні форми 3 ос. множ. дієслів II дієвідм. з основою на губні без чергувань («зі своерідністю щодо розвитку епентетичного л») і закінченнями I дієвідм. типу *с|тавут*, *|робут*, *к|ропуг*, *|ловуг* [6: 136; 8: 19]: *на|ловуг |риби* (Рл.2), хоча навіть у текстах частіше виявлено *с|тавл'ат*, *|лоул'ат* (Рл.1). Аналогічне щодо відповідних чергувань явище подекуди реалізовано у цих же говірках й у формах 1 ос. одн.: *не |л'убу* (Мл.), *с|таву*, *|робу* (Рл.2).

Взаємодія між дієвідмінами у говірках цієї генези не обмежується лексемами з основами на губний у теперішньому часі. Як і в інших українських говірках МДД, окремі дієслова II дієвідм. у формі 3 ос. множ. можуть набувати флексії I (*|держуг* — Рл.1, *п'ід|ход'уг*, *наго|воруца* — Пк.). При цьому, як правило, вони зберігають спільні з літературними (в аспекті належності до дієвідм.) варіантні форми II дієвідм. (*го|вор'ат* і *го|вор'уг*; *|нос'ат*, *з|нос'ат* і *|нос'уг*, *з|нос'уг*; *|ход'ат*, *|вар'ат*, *|робл'ат*, *|л'убл'ат*, *|ломн'ат* / *|ломл'ат* і *|ход'уг*, *|вар'уг*, *|робл'уг*, *|л'убл'уг*, *|ломн'уг* / *|ломл'уг*; *к|ропл'ат* і *к|ропл'уг* — Пк., *|нос'ат* і *|нос'уг* — Вс.). Важливо і те, що цей процес характеризує значна лексикалізація, напр., якщо у Пк., згідно з питальником, не мають варіантів з флексіями I дієвідм. у межах описуваного явища лише форми *с|тавл'ат*, *|ловл'ат*, *|робл'ат*, то у Вс. цей перелік більший (*|ход'ат*, *|нос'ат*, *|вар'ат*, *|робл'ат*, *|л'убл'ат*, *с|тавл'ат*, *|ловл'ат* і *|лов'ат*, *|робл'ат*, *к|ропл'ат*).

Поширене у говірках північнобессарабської генези і протилежне — набуття у формі 3 ос. множ. дієсловами I дієвідм. флексій II: *с'ій'ат* (Рл.2), *|кол'ат*, *|пол'ат*, *хот'ат*, *хт'а*, *хт'ат* (Пк.), *|кол'ат*, *|пол'ат*, *хот'ат* і *хт'ат* (старше покоління) (Вс.). При цьому варіантність форм з флексіями II дієвідм. спорадична, напр., із зауважених форм у Пк. це *|кол'уг*, *|хоч'уг*, а у Вс. — лише *|хоч'уг*.

Спостереження над українським діалектами засвідчили паралельне функціонування дієслів II дієвідм. у ненаголошеній позиції з флексіями *-уг/-ат'* у степових, слобожанських, полтавських, східнополіських, окремих західнополіських та південно-західних говірках [АУМ I: к.262; II: к.242; III ч.1: к.61; III ч.2: к.74]. Зворотне явище — паралельні флексії *-ат'/-уг'* в окремих дієслів I дієвідм. «переважно з основою на шиплячий та [л]» — відзначено у низці степових і слобожанських говірок [16: 106–107].

Діалектологи зауважені форми пояснювали змішуванням I та II дієвідм. у 3 ос. множ. [14; 21] або заперечували його, наголошуючи на

⁴ А.М. Муқан, зокрема відзначала, що дієслівну форму *|робуг'*, яка зрідка зустрічається в говірці Влк. (відома і в деяких інших південнобессарабських говірках, напр., в Мр.), могли занести окремі вихідці з території західних говорів [23: 84].

різних чинниках, у тому числі й впливі російської мови⁵ [23], аналогії та акомодатії [9]. У цілому цю рису можна інтерпретувати як відносно інтегральну щодо ареалу (окрім форм II дієвідм. з основою на губний без чергування і флексіями I, що властиві наразі лише північнобесарабському діалектному типові), але неоднаково лексикалізовану в генетичних типах говірок.

У зв'язку із значною лексикалізацією цієї ознаки, своєрідною в кожній окремій говірці, доволі складним виявляється її експлікація, зокрема картографування. Аналіз текстів засвідчує, як правило, реалізацію обох явищ (флексій I дієвідм. в II дієвідм. і навпаки) в різних типах говірок. Напр., у Пл., як і в інших говірках із південно-східною основою, наявні випадки функціонування дієслів, що у літературній мові належать до I дієвідм., у 3 ос. множ. з флексіями II (*кол'ам'*, *хол'ам'*, *пол'ам'*), і протилежне явище (*кончут'*, *знос'ут'*), останнє розширює свідчення АУМ [АУМ III ч.2: к.74]. Але, як вже відзначалося щодо вияву цієї риси у говірках південно-західної генези, відомості питальника значно уточнюють свідчення текстів, подекуди й конфлікуючи з ними. Питальник (в межах, закладених у нього репрезентантів) дає можливість чіткіше встановити лексикалізацію цього граматичного явища, та наявність варіантів аналізованих лексикалізованих форм. В Ол., напр., зафіксовано безваріантні форми (*держут'*, *знос'ут'*, *вар'ут'*, *с'тавл'ут'*, *ловл'ут'*, *кропл'ут'*) — результат діяння I дієвідм. на II — і варіантні (до форм на *-ам'*) домінантні (*ход'ут'*, *нос'ут'*), що доповнює свідчення АУМ [АУМ III ч.2: к.74], а також ті, де аналогія не діє (*робл'ам'*, *л'убл'ам'*). У межах впливу II дієвідм. на I в Ол. зафіксовано лише *хол'ам'* при збереженні *кол'ут'*, *пол'ут'*.

Диспалаталізація [p] перед закінченням як 3 ос. множ. із набуттям дієсловом II дієвідм. флексії I, але збереженням м'якого [p'] за наявності варіантної флексії II дієвідм., так і 1 ос. одн. теперішнього часу⁶, пояснювана «впливом однокореневих і морфологічно об'єднаних форм, де [p] тверде (пор. *кур'ити* — *куруши*, *говор'ити* — *говориши* — *говоримо* — говіркове *говоре* і т.д.)» [6: 141], системно властива багатьом приморським говіркам Білгород-Дністровського р-ну (Мк., Біл., Віл., Пр.): *варут'*, *курут'*, *говорут'*, *говору*, хоча варіюється в них по-різному (у Мк. тільки *варут'*, *говорут'*, у Віл. *варут'* і *вар'ат'*, але тільки *говорут'*, у Пр.

⁵ На думку А.М. Муқан, варіантні форми *волочут'*, *держут'* пов'язані «з дальшим проявом тенденції до уніфікації форм I і II дієвідмін, а також, ймовірно, і певною підтримкою з боку суміжних російських говірок. ... Ось чому найбільше таких місцевих варіантів на *-уть*, *-ють* (проти *-ать*, *-ять* у літературній мові) засвідчено в говірці Влк., де українське населення знаходиться у тісному контакті з росіянами» [23: 191].

⁶ Форми *куру*, *говору* були відзначені у сер. XX ст. у представників старшого покоління у говірках Мк., Тб., Тр., Див., Шр. [9: 89], але дещо всупереч цьому тенденція до диспалаталізації [p] у дієслівних формах (*куру*, *вару*, *говору*, *жарут'*, *побору*, *поўто'раїе*) була описана серед загальноговіркових явищ, які носять лексикалізований характер [6: 140–141].

го^лворут' і го^лвор'ат', |варут' і |вар'ат' при безваріантному всюди го^лвору), спорадично форма го^лвору виявляється в інших говірках, зокрема наддунайських, де вона була раніше відзначена [23]. Подекуди це явище (варут) зафіксовано й у говірках північнобессарабської генези (Пк.).

У формі 2 ос. одн. тематичні дієслова в українських говірках МДД мають особову флексію, яка «зводиться до праслов'янського -ši, -šь» [17: 60] переважно з голосним [e] перед нею у I дієвідм. і [u] — у II.

Сучасні територіальні варіанти (-еш, -иш для I дієвідм. і -иш, -еш — для II) передусім зумовлені фонетично. Явище звуження /e/ до /i/, супроводжується іноді навіть зникненням фінального й основи (у^л':аиш в моло^лко — Рл.2). Змішуванням ненаголошених /e/, /u/ внаслідок артикуляційної близькості й впливом попереднього [й] обґрунтовано рефлексію /i/, /i'/, /e'/ у 2 ос. одн. і 1 та 2 ос. множ. дієслів I дієвідм. теперішнього і простого майбутнього часів (гарма^лну^лйім, уз^лнай^лім, над^л'івай^леш). До того ж це явище віднесене раніше до категорії найчисленніших і найтипівіших загальноговіркових південнобессарабських рис [6: 141–142].

Наближенням наголошеного [u] до [e] у говірках північнобессарабської генези пояснюються спостережені лише в текстах форми II дієвідм. типу кри^лчеш (Пк.).

В. П. Логвин зауважувала, що у говірці С.Ц. дієсловом «на -ає часто властива стягнена форма: нагу^лкаш, з^лнаш, |дума^лш, зга^лдаш» [15: 41], притаманна переважно південно-західним діалектам, зокрема карпатським і надсянським говіркам [1: 132; 11: 96], а також материнським полтавським говорам як найрідша при більш частому з^лнай^лім і найчастішому з^лнай^леш [2: 220], куди ця особливість була перенесена внаслідок дозаселення території східної України вихідцями із заходу [17: 63]. Тепер у говірці С.Ц., як і в інших українських говірках МДД, ця форма не засвідчена.

Особливий інтерес становлять форми 2 ос. одн. атематичних дієслів, що характеризуються активністю флексії -иш (да^лсиш, й^лсиш) і варіюванням її з іншими, найпоширеніші з яких — норма літературної мови — да^лси, й^лси і спостережена у низці південно-східних говорів, переважно слобожанських і степових, — даш, йіш.

Для українських говірок Бессарабського Примор'я була відзначена чітко виражена тенденція до уніфікації форм атематичних дієслів з формами тематичних (да^лсиш, й^лсиш) [8: 19]. Флексія -иш (-и^лш), що виникла за аналогією до II дієвідм., представлена «в ряді західнополіських, волинських, наддністрянських, подільських, полтавських та слобожанських говірок» [17: 68], очевидно, не зменшила активності в регіоні, зазвичай варіюючись з іншими, напевно маркує мішані та інші типи говірок ареалу (Шв., Бр., Сф., Пт., Мт.), інформуючи, за її переважання, про південно-західну чи північну складову в їх генезі. Безваріантне закінчення -иш (переда^лсиш) характеризує й говірку з північною основою (Яр.).

Фонетично модифікованим -иш за походженням є флексія -еш (да^лсеш, пойсе^лш), що визначає деякі говірки північнобессарабської генези (Рл.1, Рл.2, Мл.). Крім закономірної фонетичної трансформації,

причиною появи таких форм могла стати аналогія до дієслів І дієвідм. Флексія *-еш* атематичних дієслів — стійка риса говірки, зауважена дослідниками [15: 42] та позиціонована як південно-західна [6: 136] — виявлена тепер і в діалектних текстах, і за допомогою питальника, що уможливило її інтерпретацію як морфологічної, а не фонетичної.

У моногенетичній говірці з південно-східною основою (Пл.), подібно до літературної мови, безваріантно вживається засвідчене «у більшості українських говорів» [17: 68] закінчення *-и* (*да'си*), що відзначено й в АУМ [АУМ III ч.2: к.75]. Хоча такі форми і збігаються з наддіалектною інваріантною моделлю-матрицею (НІММ) та поширені в ареалі, звичайно вони функціонують як варіанти до основних. Безальтернативне і / чи стійке вживання форм атематичних дієслів на *-и* дає можливість, на нашу думку, характеризувати його як одну з визначальних рис середньонадніпрянського діалектного типу в МДД. У говірці С.Ц., напр., спостережено варіанти *да'си*, *йі'си* і *да'сиш*, *йі'сиш*.

Форми 2 ос. одн. атематичних дієслів у говірках Пк., Вс., Ну. такі: *даш*, *йіш*, *йіж*, іноді *йі'сиш* (Пк.), пор. [АПБ II: к.139], але не *йі'сеш*, *да'сеш*, як у зауважених генетично споріднених. Відомі у південно-західних говорах (бойківських, закарпатських, гуцульських, покутсько-буковинських, надністрянських, частково подільських) форми, у яких флексія *-ш* приєднується безпосередньо до кореня, нетипові для більшості говірок МДД, принаймні як основний варіант⁷. У вигляді основного чи єдиного варіанту вони об'єднують мікроареал говірок подільсько-буковинського типу Тарутинського р-ну, в одній з говірок якого засвідчено й специфічну форму 3 ос. одн. атематичного дієслова (*хтос по'йіс* — Вс.).

Н.Й. Марчук справедливо підкреслила, що форми типу *даш*, *йіш*, властиві російській літературній мові і широко відомі в російських говорах, утворені в степових і слобожанських говірках за моделлю форм російської мови і частково старожитніх українських говорів (напр., подільського), носії яких дозаселяли територію півдня і південного сходу України, та аналогією до форм 2 ос. одн. парадигм інших дієвідмін [16: 113].

У 1 ос. множ. І дієвідм. дієслова мають зазвичай варіантні флексії *-ем* / *-емо* після багатьох основ на *-й* — *-ім* / *-імо*, II дієвідм. — насамперед флексії *-им* / *-імо*, атематичних дієслів — *-мо* (*да'мо*, *йі'мо*).

Дотепер було відзначено, що у південнобессарабських українських говірках в 1 ос. множ. теперішнього, простого майбутнього часу і наказового способу, поряд з флексією *-мо*, часто може виступати флексія *-м*, за винятком, звичайно, архаїчних дієслів [8: 19], тобто типовість форм *робимо* і *робим*, і наказового способу *роб'імо* і *роб'ім*. Водночас, як інтегральне в ареалі, описано «переважання закінчень *-им*, *-ем*, *-ім* у 1 ос. множ. дієслів теперішнього і простого майбутнього часів над рідше вживаними *-імо*, *-емо*, *-імо* (*ходим*, *кладем*, *би'рем*, *з'найім*). Як

⁷ Серед винятків — говірка Ол. зі слобожанською основою., говірка Пб. закарпатського типу.

правило, флективне *-о* виступає в дієсловах *спи|мо, сп'иши|мо, б'іжи|мо, моўчи|мо, стої|мо* і под., де *-о* послідовно наголошене. Часто *-о* зберігається і перед часткою *-с'* (рідше *-с'а*): *зби|райімос', наспи|мос', ве^р|та-йімос', не^р|иод'а|гайімс'а* [6: 146].

За широкої варіативності цих закінчень у різних типах говірок певною мірою на загальному тлі вирізняються говірки південно-західної генези. За спостереженнями над діалектними текстами, як і в буковинських говірках, у 1 ос. множ. частіше уживана у Пк., Рл.1 та інших північнобессарабського походження флексія без кінцевого [о] (*пущайем, па|сем, перегру|з'айем, с'ідайем, йдем, |робим, в'ідп|равим, го|ворим*) [АПБ П: к.129], форми з наголошеним кінцевим [о] (*сиди|мо, пйе|мо, пр'аде|мо*) зафіксовано спорадично, ще рідше — з ненаголошеним (*н'ідемо*), до того ж [о] відсутнє, як правило, й у постфіксованих формах 2 ос. множ. (*соби|райі^емса* — Пк., *зби|райі^емса* — Вс., *ли|шайемса* — Рл.1). Хоча, наголосимо, що відповіді на програму, напр. у Пк., дають як варіантні до зауважених форми *ідемо, гул'айемо / -імо, знайемо / -імо, |робимо, |варимо, соби|райемоса*. Водночас показово, що, на відміну від говірок іншої генези, із запропонованого (*Ми сиди|мо пйе|мо чи си|дим пйемо, чи си|дим пйем?*) у Пк., Вс., Ну. обрано лише *сидим пйем*. Не властива говіркам буковинсько-подільського походження і форма з флексією *-емо* і постфіксом *-с' / -с*, фіксована в інших говірках *соби|райемос'* (Скр.).

Частіше, ніж в інших, у говірках північнобессарабського походження закінчення 1 ос. множ. І дієвідм. у ненаголошеній позиції після основи на *-й* може змінюватися на *-ім* (*муш|туйім, сц'ід'уйім, л: 'айеім* — Пк.), а в говірках південно-східного слобожанського — виявлятися як *-емо* (*гул'айемо*) (Ол., Скр.), *-імо* (*знайімо*) (Ол.).

Словозмінні особливості у деяких говірках південно-західної генези, як і в материнських [13], характеризують лексему *|жити* (*жи|йем, жи|йе, а де жи|йеш?, не жи|йете* — Вс.). Перевірка питальником 2 ос. одн. (*Жи|йеш чи жи|веш?*) довела поширеність цієї форми з основою на *-й* як варіанта до літературно нормативних у низці говірок північнобессарабського типу Вс., Пк. (з коментарем: *май стар'і так |кажут*), Ну., а також у говірці закарпатської генези (Пб.).

Очевидно, наближеними до розряду трансформ є засвідчені раніше у Пл. і Тб. у 2 ос. множ. атематичних дієслів «своєрідні форми з аналогічним наростом *-те*» (за аналогією до *ростете*) [9: 187–188], що були інтерпретовані як інтегральні в ареалі південнобессарабські новоутворення [6: 147], бо перевірка питальником (*Ви йіс|те чи йіс|те, дас|те чи дас|те?*) не підтвердила їх нормативності. Хоча спорадично вони зафіксовані у діалектних текстах окремих говірок з ознаками полігенезу (Шв.). Крім того, виявлено форми *|йіште, |дашт'е* як варіанти до *йіс|те, дас|те* (Ол.).

Словозмінні і несловозмінні дієслівні форми українських говірок МДД охоплює така ареально релевантна риса (загалом інтегральна, але протиставна літературній мові та багатьом діалектним компонентам

НІММ), як вияв чергувань у системі консонантизму. У дотеперішніх дослідженнях збереження зубних в основі було визнано характерною особливістю дієслівних форм II дієвідм., що виявляється і при словозміні в 1 ос. одн. (*ход'у, кот'у*), і при словотворенні (при приєднанні суфікса *-ува/ -уй*: *напрос'уйут', навоз'уйут'*), а також при формотворенні, адже чергування зубних з шиплячими частково втрачене також в дієприкметникових і незмінюваних формах на *-но* (*носад'аний, загат'ана, загород'ано*) [22: 193; 8: 19]. Це притаманно багатьом південно-східним говіркам [11: 95]. Відсутність у дієсловах II дієвідм. в 1 ос. одн. чергування приголосних *сид'у* (Рл.1, Мон.), *лит'у, непро'с'у* (С.Ц.) було зауважено і щодо мікроареалу нижньої правобережної Наддністрянщини [15: 41].

Дієслівні форми 1 ос. одн. теперішнього часу II дієвідм. без переходу м'яких приголосних основи *д', т', з', с'* в шиплячі (*ход'у, к'рут'у, воз'у, нос'у*) і тепер поширені в говірках МДД майже усіх типів. Виняток становлять окремі говірки новішої формації (*во'з'у, к'ручу, ношу* — Пб.), зокрема західнополіського типу (Нс., В.К., Мп.), де переважають форми з чергуваннями приголосних основи і наголосом на флексії (*хо'жу* (і *ход'жу*), *во'жу* (і *вод'жу*), *кру'чу, во'жу* (форма дієслова *везити*), *но'шу*), а не *ход'у, вод'у, к'рут'у*, як в більшості говірок, хоча останні форми швидко переймаються і говірками новішої формації (часто присутні в них варіантно / безваріантно — Вш.).

Такі новоутворення з'явилися за аналогією до інших особових форм цих же дієслів шляхом уніфікації основ теперішнього часу [8: 18]. Вони «поширені в деяких говірках південно-західного наріччя, а також на території південно-східного — в говірках дозаселених і новозаселених територій (Слобожанщина, південний степ)» [АУМ III: к.70–71], а «експансія вказаних форм у південнобессарабських говірках є, насамперед, наслідком діалектної неоднорідності, послабленням ролі загальнонародних мовленнєвих традицій» [8: 18]. Форми без чергувань властиві й материнським для багатьох українських говірок МДД північнобессарабським говіркам [АПБ I: к.229].

Відзначена діалектна риса в ареалі спостережена у текстах і перевірена питанням програми (*Йа ход'у, вод'у, к'рут'у, воз'у, нос'у* чи *ход'у, вод'у, крут'у, во'з'у, нос'у* чи *ходжу / хожу, воджу / вожу, к'ручу, вожу, ношу* чи *ход'жу / хо'жу, вод'жу / во'жу, кру'чу, во'жу, но'шу*?). Перевірка чергувань у II дієвідм. потребувала порівняння з потенційно можливим у зв'язку з впливом російської мови усуненням чергувань у I дієвідм. (*Йа можу* чи *мо'гу* чи *могу*, *йа бере'жу* чи *бере'гу*, *йа печу* чи *печу*? *Вони можут'* чи *могут'*, *воши бере'жут'* чи *бере'гут'*, *воши печут'* чи *печут'*?), що не знайшло підтвердження в жодній з говірок ареалу.

За переважання наголосу в таких формах на корені, лексикалізовано (у дієсловах з наголошенням закінченням в інших словозмінних формах) він може падати і на флексію (майже скрізь — *сид'у*, але *ход'у, вод'у*). Окрім поширеної в ареалі у дієсловах 1 ос. одн. II дієвідм. вияв-

леної і в текстах, і питальником відсутності чергування *д//дж* (*п'ідход'у, приход'у, з'ад'у* — Яр.; *ход'у, сад'у, сід'у* — Пл.; *сід'у, заход'у, виход'у, п'ідход'у* — Рл.1; *сід'у* — Пк.; *сід'у, под'ход'у* — Вс.), *с//ш* (*п'рос'у* — Яр.; *кос'у, вис'у* — Пл.; *м'ис'у* — Пк.), *т//ч* (*крут'у* — Пл.), *з//ж* (*воз'у* — Ол.), у говірках послідовно не реалізується й чергування *ст//шч* (*чис'т'у* — Яр.; *маст'у* — Пк., *ност'у* — Шв.). Як варіанти до зауважених форм можуть виступати інші (*вод'у і кручу* — Пк.; *хожу, вожу, кручу* — Скр.). Показовою в плані лексикалізації чергувань є наявна у багатьох говірках південно-західної генези форма *мушу*, зафіксована також і як *мус'у* — Ол., Пк., *мус'уйу* — Мк., *мус'ейу* — Шр.

Тенденція до усунення чергувань у формах дієслів 1 ос. одн. теперішнього часу II дієвідм. активна, адже форм з чергуванням *д//ж* (*сіджу, хожду*), засвідчених в окремих говірках основної формації (Пл.) АУМ [АУМ III ч.2: к.70–71], тепер не спостережено.

Що стосується відсутності чергувань при приєднанні суфікса *-ува- / -уй-*: (*нап'рос'уйут', на'воз'уйут'*), то в цьому явищі слід убачати: а) активність суфікса, бо він виступає у дієсловах, де в літературній мові він не можливий, б) відсутність чергувань *т//ч, д//дж, с//ш* при приєднанні цього суфікса (*роз'м'ит'увати, ви'кот'уйу, при'сл'ід'уйут', нап'лод'уйут'с'а* — Яр.; *пона'сад'увала, по'скрут'увала, ви'крас'ували* — Пл.; *зах'ват'увала, за'крут'уйеш* — Вс.; *п'ід'еро'мад'уваї* — Рл.1). Непослідовність чергувань приголосних відзначена й при імперфективації за допомогою суфікса *-а- / -ай-* (*перегру'з'айем і перегру'ждали, розгру'жали* — Рл.1; *прово'жала* — Пк.).

За аналогією до форм II дієвідм. типу *ход'у* з м'яким приголосним основи в українських говірках МДД виступають й форми 1 ос. одн. I дієвідм. (*с'ад'у, пок'лад'у* — Яр., *сад'у* — Шв.)⁸, функціонування яких відзначалося й у 60-ті рр. XX ст. [7: 148]. Існує думка, що такі форми 1 ос. одн. з м'яким передньоязиковим приголосним основи, швидко поширювані на сучасному етапі в говірках української мови, «у південних степових говірках слід пов'язувати з дозаселенням та заселенням цієї території мешканцями із західних областей» [18: 90–91]. Водночас є інтерпретація форм *кин'у, с'тан'у, пок'лад'у* як інтегральних в ареалі новоутворень за аналогією до форм *нос'у, ход'у* [6: 147–148].

Отже, в дієслівній словозміні українських говірок МДД окреслюється проблема взаємодії і взаємовпливу дієвідмін, що може бути екстрапольована і на весь український діалектний континуум. Звернемо увагу передусім на 2 типи взаємодії: перший стосується лише окремих граем, другий — переходу дієслів в інший словозмінний клас. Спробуємо, де це можливо, окреслити трансформаційні моделі — структурні класи дієслів, між якими здійснюються перетворення. В окремих випадках трансформації не призводять до взаємодії дієвідмін, а виникають у межах структурних класів однієї з них.

⁸ Як і форм недоконаного виду, утворених суфіксом *-ува-* від дієслів I дієвідм. (*по'каз'увати, з'гад'увати, за'пис'увати*).

У першому типі передусім становлять інтерес грамеми 3 ос. множ. і 3 ос. одн., де відбувається набуття окремими групами дієслівної лексики I дієвідм. закінчень II (*кол'ат', пол'ат, с'ійат, хт'а / хт'ат* — трансформаційні моделі між структурними класами — VIII > XIII, V > XI, IV > XII; *майїт* — III > ?) і навпаки (*говорут', нос'ут', ход'ут', держут; говоре, носе, ходе, держе* — X > VI, XI > V) — друга реалізація, безумовно, просторово і варіативно (в межах мікросистеми) поширеніша. Але слід акцентувати на лексикалізації цього явища, його залежності від вказаних словозмінних класів, наголошення і морфонологічних змін у формах. Дію такої аналогії зазнають ті групи лексики, звичайно з ненаголошеною флексією, що й у розмовному мовленні, через що вони потрапляють у коло зору ортологів. У решті дієслів змішування флексій дієвідмін у цих грамемах неможливе, напр., у жодній говірці немає форм 3 ос. множ. типу *знайат', ни'тайат', можат', те'чат', сп'ївайат'; стоїут', су'д'ут', мов'чут', сп'л'ут'* тощо; і 3 ос. одн. типу *те'чит'; стоїе, су'де, сп'ле* тощо. Подекуди індукція зумовлена морфонологічно: у говірці Мк., напр., уживання твердого [p] передбачає й аналогію I дієвідм. на II (*варут'*), вплив літературної мови і діалектного оточення детермінує форму *вар'ат'*, за відсутності *вар'ут'* і *варат'*; у говірках північнобессарабської генези маємо варіант *робут*, а наявність чергування спричиняє вияв *робл'ат, робл'а* (форми типу *робл'ут* нетипові, у текстах не засвідчуються, лише зрідка (Пк.) зафіксовані питальником).

Звертаючи увагу на решту форм (2 ос. одн. і 1 та 2 ос. множ.) особово-числової парадигми дієслів, а також 3 ос. одн., констатуємо індукцію одного напрямку (II дієвідм. на I), породжену фонетично — наближенням ненаголошеного /e/ до /u/ / /i/, причому трансформації стосуються всіх структурних класів дієслів I дієвідм. з ненаголошеною флексією. Тобто форми типу *колиш, с'ійиш; колимо / колим, с'ійімо / с'ійім; колите, с'ійіте* є говірковою нормою за максимальної дії такого наближення. Навіть у 3 ос. одн. форми дієслів I дієвідм. типу *майїт, майї* можна розглядати як результат перетворень *майет, майе*, а проміжною стадією трансформації флексій *-ит, -и, -е* вважати форми цієї ж грамеми дієслів II дієвідм. типу *ходи (ходить > ходи > ходе)* в окремих говірках північнобессарабського походження.

Форми ж 2 ос. одн., 1 та 2 ос. множ., 3 ос. одн. дієслів II дієвідм. не зазнають у більшості говірок фонетичного впливу I, окрім деяких говірок північнобессарабської генези, де спорадично спостережені трансформанти фонетичної дії *кри'чет, кри'чеш* (Пк.) з переходом /u/ в /e/ під наголосом. Відзначене певною мірою пояснює поширеність аналогії до II дієвідм. в атематичних дієсловах (*да'сиш*) і локалізованість у деяких говірках буковинсько-подільського походження форм типу *да'сеш*.

У першому типі взаємодії дієвідмін привертає увагу й те, що трансформації підлягають переважно класи дієслів з ненаголошеною флексією (окрім *хт'а, кри'чеш, да'сиш*); джерелами видозміни у визначених моделях часто виступають ті структурні класи дієслів, що вважаються

різною мірою продуктивними чи представлені значною кількістю дієслів (IV, III, X, XI), а реципієнтами — непродуктивні, замкнуті (XIII, XI); деякі фонетико-морфологічні факти мають більшою мірою фонетичну маркованість, що пояснює їх непослідовну реалізацію у питальникові.

Другий тип взаємодії — перехід дієслів у словозмінний клас, відмінний від того, до якого належать вони в літературному стандарті — представлено трансформаційними моделями переходу дієслів з II дієвідм. в I (*на'возити* > *на'воз'увати*, *на'воз'уйу* — модель X > I) та в межах I дієвідм. (*розм'ічати* > *розм'ім'увати*, *розм'ім'уйут'*; *мат'укатис'а* > *мат'укуватис'а*, *мат'укуйут'ся* — III > I; *понаса'джати* чи *понаса'дити* > *пона'сад'увати*, *пона'сад'уйут'* III > I чи X > I). На протигагу попередньому типу взаємодії, він характеризується більшою логічністю в плані залежності від продуктивності структурних класів дієслів. Значна частина таких перетворень пов'язана з уникненням мовцями чергувань шляхом обрання моделі співвідношень основ дієслів з відсутністю перехідного пом'якшення. При цьому іноді ці структурні класи не наявні й в НІММ (*мусити* — *мус'уйу* — Мк., *мус'ейу* — Шр.). Це також стосується і I типу взаємодії (*майім* — III > ?).

Рідше трапляються лексикалізовані трансформаційні моделі в межах I дієвідм.: V > III (*скаче* > *ска'кайе* — Вс., Шв.) та між дієвідмінними III > X (*заган'айут'* > *за'гон'ат'* — Рл.1), властиві й літературній мові, та не властиві їй — (*п'ійме* — Рл.1, Рл.2, Пк., Вс.) III > V. Широко відома в українських діалектах і трансформація VIII, IX класів, що у деяких описах становлять один структурний клас [СУМ 1969], у III (*лити* — *л'у*, *лийу* > *л'ати* — *л'айу* — Рл.1, Рл.2, Мл., Пк., Вс., Ну.).

Аналіз словозмінних форм теперішнього часу дієслова українських говірок МДД дає можливість зробити важливі висновки про їх генезу і динаміку, що корелюють із спостереженнями і над іншими ланками морфології цих говірок.

Серед схарактеризованих ареальних і внутрішньосистемних словозмінних варіантів виявлено такі генетичні маркери діалектних архетипів. Говірки північнобессарабської (буковинсько-подільської) генези маркують флексії *-im*, *-em* у 3 ос. одн. I дієвідм., *-im*, *-u*, *-im*, *-i* у 3 ос. одн. II дієвідм., *-a*, *-ut*, *-at* у 3 ос. множ. Твердий кінцевий [m], окрім північнобессарабського діалектного типу, визначає і закарпатський, але морфонологічне явище перетворення твердого кінцевого флексійного [m] і твердого початкового постфіксального [c] у твердий [ц] (*ку'пайуца*) властиве лише північнобессарабському типові.

Ознакою говірок південно-східної генези (Пл., С.Ц.), зокрема й деяких мішаних з потужною південно-східною складовою (Шв., Тр., Шр.), є усічені форми 3 ос. одн. I дієвідм. типу *гу'л'а*, *ну'ма*. Відсутність цих форм в усіх говірках південно-західного (Рл., Пк. тощо), деяких північного (Яр.) і південно-східного слобожанського походження (Ол.) актуалізує думку про значущість нульових діалектних рис як генетичного маркера.

Факти і тенденції динаміки говірок зумовлені, по-перше, активізацією в них інтегральних рис з поступовим витісненням специфічних питомих, по-друге, взаємодією генетично різнотипних варіантів, що стають базою для інновацій. Дія таких чинників визначає ланки мікросистем, що зазнають змін. Яскравими прикладами інтегральних діалектних рис, що з'явилися внаслідок переходу найпоширеніших для різних типів говірок і найактивніших у деяких типах ознак у розряд основних варіантів, що, до того ж, відрізняє говірки від літературної мови, є флексія *-e* у формах 3 ос. одн. дієслів II дієвідм. з ненаголошеною фіналлю *|ходе*, *|робе*; форми 1 ос. одн. без чергувань *д'*, *т'*, *з'*, *с'* з шиплячими і з наголосом на основі типу *|ход'у*, *к'|рут'у*, *|воз'у*, *|нос'у*⁹. Флексією *-e* у 3 ос. одн. дієслів II дієвідм. майже витіснені форми з флексією *-ит* і, можливо, *-и* у деяких говірках північнобессарабської генези (Рл.1, Рл.2, Мл.). Відзначена тенденція експансії «безфлексійних форм II дієвідм.» корелює із спостереженнями щодо інших українських говірок [19: 171]. Під дією інтегральних і активних діалектних рис у цих же говірках витіснено форми 3 ос. множ. без кінцевого *-т* типу *|вар'а*, а у говірці південно-східної генези (С.Ц.) зникають форми 3 ос. одн. і множ. з кінцевим твердим *-т*, специфічна форма 2 ос. одн. *з'наш*.

Гіпотетично інноваційні риси можуть бути диференційними маркерами говірок у межах генетичного типу, напр. флексія *-еш* спостережена у 2 ос. одн. атематичних дієслів лише у Рл.1, Рл.2, Мл.

Динамічні характеристики українських говірок МДД детермінують і їх класифікацію за ступенем редукованості як деталізації генетичної типології. Зокрема, серед мікросистем ареалу північнобессарабської генези розрізняються: говірки, що міцно утримують материнські діалектні риси (Пк., Вс., Ну.); і говірки, що зазнають значного впливу діалектного оточення (Рл.1, Рл.2, Мл.).

Отже, комплексне застосування програми і діалектної текстографії, інтерпретація їх суперечливих свідчень уможливають опис генези і динаміки українських говірок МДД на морфологічному рівні.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ (УСІ СЕЛА РОЗТАШОВАНІ В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ):

- Біл. — с. Біленьке Білгород-Дністровського р-ну;
- Бр. — с. Броска Ізмайльського р-ну;
- В.К. — с. Веселий Кут Арцизького р-ну;
- Влк. — м. Вилкове Кілійського р-ну;
- Віл. — с. Вільне Білгород-Дністровського р-ну;
- Вс. — с. Височанське Тарутинського р-ну;
- Вш. — с. Вишняки Арцизького р-ну;
- Див. — с. Дивізія Татарбунарського р-ну;
- Мк. — с. Миколаївка Білгород-Дністровського р-ну;

⁹ Водночас збереження варіантів з чергуваннями може бути маркером діалектних архетипів говірок новішої формації (збереження *т // ч*, *с // ш* у говірках закарпатської генези, *д // ж*, *дж*, *т // ч*, *з // ж*, *с // ш* у говірках західнополіського діалектного типу).

Мл. — с. Молдово Саратського р-ну;
Мт. — с. Матроска Ізмайльського р-ну;
Мон. — с. Монаші Білгород-Дністровського р-ну;
Мп. — с. Мирнопілля Арцизького р-ну;
Мр. — с. Маразліївка Білгород-Дністровського р-ну;
Нвс. — с. Новоселівка Арцизького р-ну;
Ну. — с. Новоукраїнка Тарутинського р-ну;
Ол. — с. Олександрівка Тарутинського р-ну;
Пб. — с. Прямобалка Арцизького р-ну;
Пк. — с. Петрівка Тарутинського р-ну;
Пл. — с. Плахтіївка Саратського р-ну;
Пр. — с. Приморське Білгород-Дністровського р-ну;
Пт. — с. Першотравневе Ізмайльського р-ну;
Рл.1. — с. Ройлянка Саратського р-ну;
Рл.2. — с. Ройлянка Татарбунарського р-ну;
Скр. — с. Скриванівка Тарутинського р-ну;
Сф. — с. Саф'яни Ізмайльського р-ну;
С.Ц. — с. Стара Царичанка Білгород-Дністровського р-ну;
Тб. — м. Татарбунари Татарбунарського р-ну;
Тр. — с. Трапівка Татарбунарського р-ну;
Шв. — с. Шевченкове Кілійського р-ну;
Шр. — с. Широке Білгород-Дністровського р-ну;
Яр. — с. Ярославка Саратського р-ну.

ДЖЕРЕЛА

- АУМ — Атлас української мови: [в 3 т.]. — Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. — К., 1984; Т. 2. Волинь, Наддніпрянина, Закарпаття і суміжні землі. — К., 1988; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. — К., 2001;
- АПБ — Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини: Фонетика, фонологія. — Чернівці: Видавнича спілка «Час», 1995. — Т. 1. — 314 с.; Герман К.Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини: Словозміна, службові слова. — Чернівці: ПРУТ, 1998. — Т. 2. — 215 с.;
- СУМ 1969 — Сучасна українська літературна мова: Морфологія / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. — К.: Наук. думка, 1969. — 583 с.;
- СУМ 2002 — Сучасна українська літературна мова: підручн. / за ред. А.П. Грищенка. — [3-тє вид.]. — К.: Вища школа, 2002. — 439 с.

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. — К.: Вища школа, 1980. — 246 с.
2. Ващенко В.С. Полтавські говори / В.С. Ващенко. — Х.: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1957. — 539 с.
3. Гриценко П.Е. Грамматический портрет диалекта / П.Е. Гриценко // Исследования по славянской диалектологии. — Вып. 16. — М.: Институт славяноведения РАН, 2013. — С. 9–36.
4. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок: [монографія] / К.Д. Глуховцева. — Луганськ: Альма-матер, 2005. — 592 с.
5. Дзензелевский И.А. Украинские говоры нижнего Поднестровья: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: спец. 661 «Языки народов СССР (украинский язык)» / И.А. Дзензелевский. — Одесса, 1952. — 15 с.
6. Дроздовський В.П. Південнобессарабські українські говірки / В.П. Дроздовський // Праці Х республіканської діалектологічної наради. — К., 1961. — С. 132–155.
7. Дроздовський В.П. Про деякі фонетико-морфологічні явища, пов'язані з граматичною аналогією (на матеріалі українських південнобессарабських говірок) / В.П. Дроз-

- довський // Праці XII республіканської діалектологічної наради. — К., 1971. — С. 144–152.
8. Дроздовский В.П. Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратовского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области) : автореф. дисс. ...канд. филол. наук : спец. 661 «Языки народов СССР (украинский язык)» / В.П. Дроздовский. — К., 1962. — 27 с.
 9. Дроздовський В.П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): дис. ...канд. філол. наук : 661 / Дроздовський Володимир Петрович. — Частина I. — Одеса, 1962. — 473 с.
 10. Дроздовський В.П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): дис. ...канд. філол. наук : 661 / Дроздовський Володимир Петрович. — Частина II (додатки). — Одеса, 1962. — 244 с.
 11. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови / Федот Трохимович Жилко. — [2-е вид. перероб.]. — К. : Радянська школа, 1966. — 307 с.
 12. Колесников А.О. Іменникова словозміна в українських південнобессарабських говірках // Діалекти в синхронії і діахронії: загальнослов'янський контекст / За ред. П.Ю. Гриценка. — Інститут української мови НАН України. — К.: КММ, 2014. — С. 259–269.
 13. Лизанець П.М. Українські південнокарпатські говірки Затисся Виноградівського району Закарпатської області : дис. ...канд. філол. наук : 661 / Лизанець Петро Миколайович. — Ужгород, 1957. — Т. I. — 369 с. — Т. II. — 293 с.
 14. Лисенко П.С. Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини / П.С. Лисенко // Середньонадніпрянські говори. — К., 1960. — С. 22–44.
 15. Логвин В.П. Морфологічна система говірок нижньої правобережної Наддністрянщини / В.П. Логвин // Територіальні діалекти і власні назви. — К., 1965. — С. 33–43.
 16. Марчук (Бовтрук) Н.Й. Система дієслівної словозміни / Н.Й. Марчук (Бовтрук) // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. — К., 1983. — С. 101–126.
 17. Марчук (Бовтрук) Н.Й. Форми 2-ої особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах / Н.Й. Марчук (Бовтрук) // Територіальні діалекти і власні назви. — К., 1965. — С. 60–69.
 18. Марчук (Бовтрук) Н.Й. Форми 1-ої особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах / Н.Й. Марчук (Бовтрук) // Українська діалектологія і ономастика. — К., 1964. — С. 80–94.
 19. Марчук Н.Й. Форми 3-ої особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах // Українська діалектна морфологія. — К. : Наук. думка, 1969. — С. 168–177.
 20. Матвіяс І.Г. Діалектна основа словозміни в українській мові / І.Г. Матвіяс // Мовознавство. — 2006. — № 5. — С. 52–65.
 21. Могила А.П. Словозміна в говірках середньої Черкащини / А.П. Могила // Середньонадніпрянські говори. — К., 1960. — С. 44–64.
 22. Мукан А.М. Варіантність форм у деяких новостворених говорах української мови / А.М. Мукан // Українська діалектна морфологія. — К., 1969. — С. 191–199.
 23. Мукан А.М. Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості : дис. ... кандидата філол. наук / 661 Мукан Агафія Михайлівна. — Глухів, 1960. — 291 с.
 24. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Звучня і Морфологія / Іван Панькевич. — Praha : Nákl. Sboru pro Výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi, 1938. — Ч. I. — 546 с.
 25. Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра / Г.Ф. Шило. — Львів : Вид-во Львів. пед. ін-ту, 1957. — 254 с.

Статтю отримано 12.06.2014.

Andrij Kolesnykov

Kyiv

DYNAMICS OF THE VERB PRESENT AND FUTURE PERFECT TENSE FORMS OF THE UKRAINIAN DIALECTS SPREAD IN THE AREA BETWEEN THE DANUBE AND THE DNIESTER RIVERS

The article deals with the some patterns of the areal variation of the verb present and future perfect tense forms in the Ukrainian emigrant dialects spread in the multi-lingual and multi-dialectal area between the Danube and the Dniester rivers. The peculiarities of variant functioning in the dialects of different genetic types, their dynamics have been analyzed on the base of the dialectal texts and answers of the program.

Key words: the area between the Danube and the Dniester rivers; inflexion; verb; origin; dynamics.

Мовна мозаїка

СОЛОВЕЙ – СОЛОВ'Я, але ГЕЛЕТЕЙ – ГЕЛЕТЕЯ

У багатьох словах — загальних назвах голосні **е, о** в непрямих відмінках випадають, що називають чергуванням **е, о** з нулем звука, а голосні — випадними, пор.: *кібець* — *кібця, кібцеві, кібцем* і т. д.; *засць* — *зайця, зайцеві, зайцем* і т. д.; *журавель* — *журавля, журавлеві, журавлем* і т. д.; *бусел* — *бусла, буслові, буслом* і т. д.; *соловей* — *солов'я, солов'єві, солов'єм* і т. д.; *свекор* — *свекра, свекрові, свекром* і т. д.; *вузол* — *вузла, вузлові, вузлом* і т. д. А в прізвищах людей, співвідносних із такими загальними назвами, дехто намагається зберегти випадні голосні **е, о**, щоб не було розбіжностей між називним і непрямими відмінками цих прізвищ. Зокрема, сьогодні відомі вживання *Бусела* від *Бусел*, *Дятела* від *Дятел*, *Соловея* від *Соловей*, *Гесця* від *Гесць* та ін. Відзначена непослідовність спричинила плутанину у відмінюванні та правописі прізвищ людей і співвідносних із ними загальних назв. Щоб усунути цю плутанину, потрібно закріпити в українському правописі норму про редукцію випадних голосних **е, о** в прізвищах, ужитих у непрямих відмінках. Її дотримуються тепер переважно у відмінюванні прізвищ із суфіксом **-ець** або в тих прізвищах, що закінчуються на **-ець**, пор.: *Кравець* — *Кравця, Кравцеві, Кравцем* і т. д.; *Засць* — *Зайця, Зайцеві, Зайцем* і т. д.; *Бригинець* — *Бригинця, Бригинцеві, Бригинцем* і т. д.; *Дурдинець* — *Дурдинця, Дурдинцеві, Дурдинцем* і т. д.; *Рябець* — *Рябця, Рябцеві, Рябцем* і т. д. Лише в деяких із таких прізвищ випадні голосні **е, о** зберігають, пор.: *Штець* — *Штеця, Штецеві, Штецем* і т. д.

У непрямих відмінках голосні **е, о** повинні випадати і в інших прикінцевих позиціях прізвищ, спільнозвучних із загальними назвами, пор.: *Бусел* — *Бусла, Буслові, Буслом* і т. д.; *Дятел* — *Дятла, Дятлові, Дятлом* і т. д.; *Соловей* — *Солов'я, Солов'єві, Солов'єм* і т. д.; *Журавель* — *Журавля, Журавлеві, Журавлем* і т. д.; *Свекор* — *Свекра, Свекрові, Свекром* і т. д. Якщо ж такі прізвища не мають спільнозвучної загальної назви, то ці голосні в них не випадають під час відмінювання, тому що послабиться зв'язок відмінкових форм з вихідною формою прізвища, пор. відмінювання чоловічих прізвищ: *Пітель* — *Пітеля, Пітелеві, Пітелем* і т. д.; *Дітель* — *Дітеля, Дітелеві, Дітелем* і т. д.; *Белей* — *Белея, Белесві, Белеєм* і т. д.; *Гелетей* — *Гелетея, Гелетесві, Гелетесєм* і т. д.; *Оробей* — *Оробея, Оробесві, Оробесєм* і т. д.; *Гутор* — *Гутора, Гуторові, Гутором* і т. д.

Отже, у прізвищах, як і в загальних спільнозвучних назвах, ужитих у непрямих відмінках, випадні голосні **е, о** треба опускати. Це сприяє послідовності відмінювання та правопису загальних і прізвищевих назв в українській мові.

Катерина Городенська

УДК 81.27'246.2

Світлана Соколова

м. Київ

МОВА ЗАСОБІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ОЧИМА МАЙБУТНІХ ЖУРНАЛІСТІВ

У статті викладено результати аналізу даних анкетування студентів-журналістів вищих навчальних закладів України, присвяченого мовним перевагам інформантів у сфері сприйняття публічної інформації та оцінці якості мови засобів масової комунікації. Виявлено відносну нестачу українськомовного медійного продукту в усіх регіональних групах інформантів порівняно з реально вживаним продуктом, але абсолютні дані типові для мовної ситуації обстежених регіонів. Якість мови переважно оцінено як середню, ступінь вимогливості інформантів нерідко залежить від їхньої власної мовної компетенції.

Ключові слова: мова засобів масової комунікації, білінгвізм, рідна мова, мова повсякденного спілкування, вибір мови, якість мови.

Можливості впливу засобів масової комунікації (ЗМК) на свідомість людей, зокрема й на їхню мовну свідомість, важко переоцінити. Проявляється цей вплив і через висловлювані думки, і через саму мову ЗМК — через її якість, вибір мовних засобів, а в мовно неоднорідному суспільстві — і через вибір мови віщання. Мову українських ЗМК неодноразово обговорювали як у самих медійних засобах, так і в наукових публікаціях, як в аспекті культури мови, так і в аспекті мовних переваг [2]. Ґрунтовні соціологічні опитування у мовній сфері дають змогу визначити вподобання та мовні звички, ставлення до мовного питання жителів різних регіонів, соціальних і вікових груп населення. Такі дослідження мають ґрунтуватися на статистично достовірній вибірці, потребують спеціальних методик опрацювання і здійснюються фахівцями-соціологами, наприклад Інституту соціології НАН України [1], Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

© С. О. СОКОЛОВА, 2014

ім. І. Ф.Кураса НАН України [4], у міжнародних проектах тощо [3]. Проте не менш цікавими можуть бути дослідження окремих соціальних груп у певній сфері мовної діяльності. Такі дослідження, до того ж, не вимагають обов'язкового застосування спеціальних соціологічних методик. Студенти-журналісти (спеціальності «журналістика» та «видавнича справа») — це компактна, зручна для опитування група, представники якої активно споживають медійний продукт і можуть фахово оцінити його якість. Тому, вивчаючи проблему функціонування української мови в ЗМК, ми протягом вересня-жовтня 2013 здійснили анкетування студентів-журналістів вищих навчальних закладів України, яке охопило всі регіони країни (зібрано близько 1,5 тис. анкет).

Згідно із запропонованою раніше методикою [5] територію країни поділено на 5 основних регіонів: **центральний** — Вінницька, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська області (група 1), **західний** — Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області (група 2), **східний** — Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Харківська області (група 3), **північний** — Житомирська, Сумська, Чернігівська області (група 4), **південний** — Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області (група 5), окремо опрацьовано дані з м. Києва (група 6) і АР Крим (група 7). Виокремлення Криму в самостійний регіон зумовлене його специфічною демографічною (найбільший в Україні відсоток етнічних росіян) і мовною ситуаціями (на відміну від інших південних областей російська мова переважає не лише у великих містах, а й у сільській місцевості). Щодо Києва, то його мовна ситуація досить сильно різниться від ситуації в регіоні, до якого він належить: за даними перепису 2001 р. в Київській області майже всі етнічні українці (92,5 % населення) назвали рідною українську мову, тоді як у Києві не тільки менший відсоток українців (82,2 %), а й частина з них назвали рідною російську мову (українська мова рідна лише для 72,1 % населення).

Питання анкети склалися з трьох блоків, перший з яких («паспортний») дав змогу схарактеризувати інформантів з погляду їхньої власної мовної компетенції і мовних преференцій. Анкета передбачає оцінку респондентами власного рівня володіння мовами з варіантами відповідей щодо української та російської мов: вільно; читаю, пишу, роз-

Таблиця 1. Розподіл респондентів за групами мовців у регіонах

Регіон	2 мови вільно	Переважно українськомовні	Переважно російськомовні
ЦЕНТР (1)	52,2	45,6	2,2
КИЇВ (6)	75,7	21,4	2,9
ЗАХІД (2)	41,5	58,5	0
СХІД (3)	79,1	8,2	12,7
ПІВНІЧ (4)	82,0	18,0	0
ПІВДЕНЬ (5)	89,0	9,0	2,0
КРИМ (7)	90,0	4,0	6,0

мовляю; читаю, пишу; читаю, розмовляю; розмовляю суржиком; розумію, але не розмовляю. На підставі аналізу відповідей сформовано групи: I — вільне володіння українською та російською мовами; II — переважно українськомовні; III — переважно російськомовні (див. табл. 1).

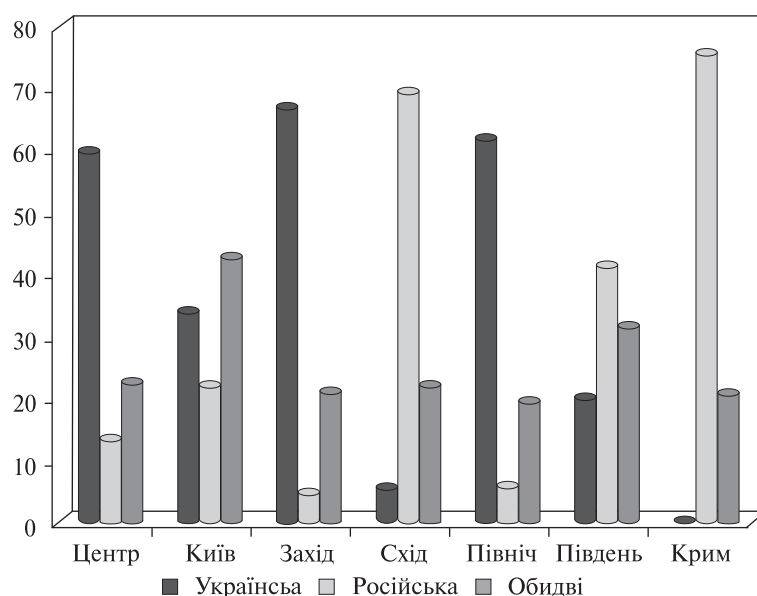
Оскільки всі наші респонденти — студенти-гуманітарії вищих навчальних закладів, які вивчають (або вивчали) курс української літературної мови, серед них дуже мало справжніх носіїв суржику, для частини він є додатковим засобом спілкування з родичами, тому в цьому дослідженні, мета якого полягала у вивченні сприйняття мови ЗМІ студентами-журналістами, носійство суржику як окремий показник не враховано.

Аналіз даних, наведених у табл. 1, засвідчує, що студенти — жителі заходу — найчастіше вказують на краще володіння українською мовою (58,5 %), ніж російською, а переважно російськомовних серед них немає зовсім. Досить високий відсоток переважно українськомовних і серед жителів центрального регіону (46,5 %), більш як удвічі менший — в Києві (21,4 %) та на півночі (18,0 %). Як таких, що вільно володіють українською та російською мовами, позиціонують себе від 41,5 % на заході країни і 52,2 % у центрі до 75,7 % — 90,0 % опитаних в інших регіонах, проте це не корелює однозначно з тим, якою мовою (мовами) вони

Таблиця 2. Мовна характеристика респондентів — симетричних білінгвів — за регіонами

		Регіони України						
		Ц (1)	К (6)	З (2)	С (3)	ПН (4)	ПД(5)	КР(7)
Рідна мова	українська	85,10	79,25	93,59	41,38	90,24	62,92	24,44
	російська	10,63	15,09	3,85	51,72	2,44	29,21	62,22
	обидві	4,26	5,66	1,28	6,90	—	5,62	4,44
	інша	—	—	—	—	—	—	8,88
	+інша ¹	—	—	—	—	—	1,12	2,22
Мова повсякденного спілкування	українська (винятково або перев.)	59,57	33,96	66,67	6,90	60,98	20,22	—
	російська (винятково або перев.)	14,89	22,64	5,13	68,97	4,88	41,57	77,78
	обидві	23,40	43,40	21,79	22,99	19,51	30,34	20,0
	суржик	2,13	—	5,13	6,90	14,63	5,52	2,22
+суржик	—	—	1,28	—	2,44	1,13	2,22	
+інша	—	—	—	—	—	1,13	2,22	
Мова комфорту	українська	44,68	33,96	67,95	3,45	68,29	15,73	—
	російська	23,40	16,98	3,84	48,28	9,76	43,82	60
	обидві	31,91	46,06	28,21	47,13	21,95	39,33	40

¹ Разом з українською або російською мовою інформанти назвали другу рідну мову (не українську і не російську).

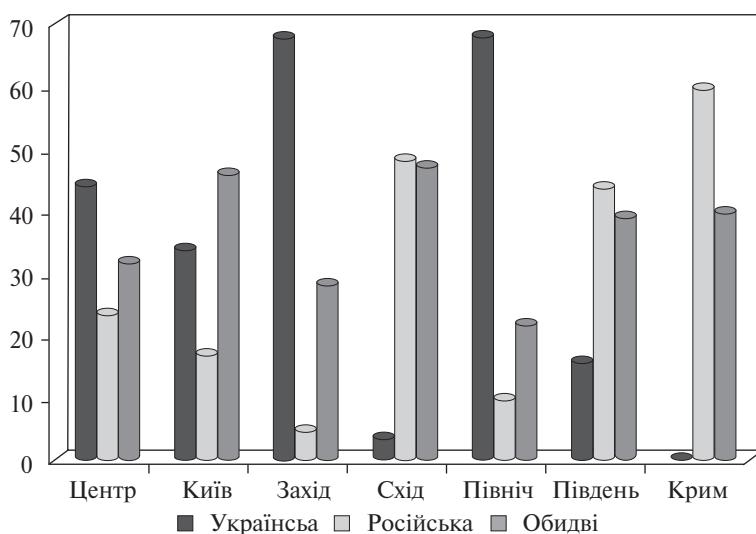

Діаграма 1. Мова комфорту (за регіонами)

послугуються в повсякденному спілкуванні й під час спілкування якою мовою (мовами) вони почуваються комфортно, про що свідчить аналіз реальних мовних преференцій представників групи I, тобто тих, хто стверджує, що він вільно володіє обома мовами (табл. 2).

До гармонійно двомовних зараховують себе переважно етнічні українці, точніше ті, хто вважає рідною українську мову: 93,59 % — на заході, 90,24 % — на півночі, 85,10 % — у центрі, 79,25 % — у Києві, 62,92 % — на півдні; лише в Криму серед представників цієї групи більше тих, хто називає рідною російську мову (62,22 %), на сході спостерігаємо майже паритетне співвідношення (41,38 % рідна мова українська, 51,72 % — російська). Звертає також на себе увагу група респондентів, які вважають рідними і українську, і російську мови (в усіх регіонах, крім північного), а на півдні і в Криму — ще й носії інших мов. Реальним показником гармонійної двомовності можна вважати однакову комфортність вживання обох мов. У різних регіонах серед представників I-ої групи мовців він варіює від 21,95 % (на півночі) до майже половини (у Києві та на сході), при цьому українська мова комфортніша для майже 70 % представників цієї групи із західного і північного регіонів, а російська — для майже половини на сході і півдні і 60 % в Криму (діаграма 1).

Показники повсякденного вживання обох мов (діаграма 2) представниками I-ої групи також неоднорідні за регіонами. Зокрема, у Києві в повсякденній комунікації використовують обидві мови 43,40 % представників I-ої групи, що майже збігається з показником комфортного мовлення (46,06 %). У решті регіонів відповідні показники варіюють навколо 20 %, крім південного, де обидві мови регулярно вживають 30,34 % представників I-ої групи мовців.

Діаграма 2. Мова повсякденного спілкування (за регіонами)

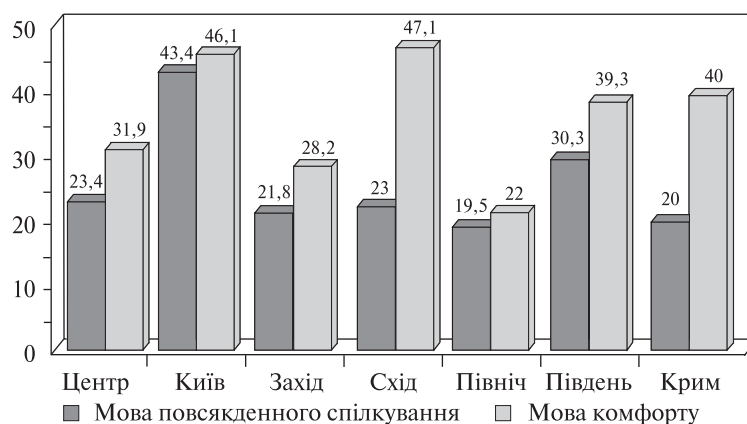
Порівняння показників комфортного спілкування обома мовами та реального вживання двох мов у повсякденному спілкуванні (діаграма 3) свідчить про те, що вони майже однакові лише в Києві, в інших регіонах можливості наших респондентів перевищують показники реальної двомовності (на заході і в Криму — вдвічі), що свідчить про високий рівень їхньої мовної підготовки.

Отже, попри те, що представники групи I оцінили себе як таких, що вільно володіють українською та російською мовами, насправді лише частина з них (менше половини!) є гармонійними білінгвами, яким однаково комфортно спілкуватися обома мовами й вони активно використовують їх у повсякденному спілкуванні. Решта інформантів цієї групи насправді є асиметричними білінгвами з переважанням української (частіше жителі заходу і півночі, менше центру й Києва) або російської мов (представники Криму, сходу, менше півдня). Отже, мовні преференції наших інформантів відображають загальні територіальні закономірності, тому надалі переважно наведено дані без диференціації інформантів за групами мовців, до яких вони себе зараховують.

Другий блок анкети містив питання про мовні преференції інформантів у сфері споживання інформації та можливість задоволення їхніх потреб у цій сфері.

Основним критерієм вибору студентами-журналістами друкованого засобу інформації² (табл. 3) є його зміст; мова видання як критерій вибору (від 7,3 на сході та 10 % в Києві, на півдні і в Криму до 24,5 % на заході) посідає передостаннє місце перед ціною, а на сході і в Криму — перед популярністю.

² У цьому питанні інформанти мали змогу вибрати кілька варіантів відповіді, тому загальна кількість відповідей може бути понад 100 %.

Діаграма 3. Комфортність спілкування обома мовами та їх реальне використання у повсякденні (за регіонами)

Пряме запитання про вибір мови друкованого видання (табл. 4) засвідчило, що не звертають уваги на мову видання 34,6 % (на заході) — 76,9 % (на сході) опитаних, причому винятково на російську мову орієнтуються найчастіше в Криму (до 34 %), найменше — на заході, в центрі і в Києві. Дані щодо бажання суто українського медійного простору відповідають загальним даним поширення українськомовного спілкування. Особливо варто звернути увагу на потребу в українськомовній продукції в регіонах, де українська мова не є основним засобом спілкування.

Порівняльний аналіз даних про реальне (Р) і бажане (Б) споживання медійної продукції тільки українською, тільки російською або обома

Таблиця 3. Критерії вибору друкованого засобу інформації

Чинники вибору	Дані за регіонами						
	ЦЕНТР (1)	КИЇВ (6)	ЗАХІД (2)	СХІД (3)	ПІВНІЧ (4)	ПІВДЕНЬ (5)	КРИМ (7)
Мова видання	14,44	10,0	24,47	7,27	14	10,0	10,0
Ціна	13,33	8,57	9,04	14,55	10	10,0	14,0
Популярність	17,78	21,43	19,14	6,36	8	14,0	3,0
Зміст	79,55	87,14	75	85,45	64	85	92

Таблиця 4. Вибір мови друкованого видання

Мова	ЦЕНТР (1)	КИЇВ (6)	ЗАХІД (2)	СХІД (3)	ПІВНІЧ (4)	ПІВДЕНЬ (5)	КРИМ (7)
українська	48,89	34,29	57,98	4,63	42,0	22,0	4,0
російська	7,78	7,14	6,92	18,52	16,0	16,0	34,0
байдуже	43,33	57,97	34,57	76,85	46,0	62,0	62,0

мовами засвідчив, що для радіо і телебачення бажання споживати суто український продукт у півтора-два рази перевищує таку пропозицію в усіх регіонах, попри досить різні абсолютні показники (табл. 5–8), відповідно попит на сприйняття радіо- і телепередач двома мовами в центральному, західному, північному регіоні та м. Києві (табл. 5, 7) приблизно удвічі менший, ніж пропозиція, тоді як на сході, півдні і в Криму спостерігаємо практично паритетні відношення щодо двомовного радіомовлення (табл. 6), меншу, ніж є, потребу в суто російськомовному продукті і нестачу українськомовного.

Стосовно телепродукції дані дуже неоднорідні за регіонами, що може бути зумовлено особливостями пропозицій місцевих кабельних мереж³. На тлі меншого попиту на двомовну телепродукцію в тих самих регіонах (табл. 7), що й на радіопродукцію, а також (табл. 8) на півдні (72,60 % проти 59,16 %) і в Криму (85 % проти 69,77 % бажаних), маємо практично паритетні відношення на сході (76,19 % проти 77,90 %) разом зі збільшеною потребою в суто російськомовному про-

Таблиця 5. Реальне та бажане споживання радіопродукції

Мова	ЦЕНТР (1)		КИЇВ (6)		ЗАХІД (2)		ПІВНІЧ (4)	
	Р	Б	Р	Б	Р	Б	Р	Б
українська	29,41	67,06	35,29	67,16	49,73	71,43	28,0	55,32
російська	17,65	5,88	16,18	10,45	6,01	5,71	18,0	6,38
обидві	52,94	27,06	48,53	22,39	44,26	22,86	54,0	38,30

Таблиця 6. Реальне та бажане споживання радіопродукції

Мова	СХІД (3)		ПІВДЕНЬ (5)		КРИМ (7)	
	Р	Б	Р	Б	Р	Б
українська	8,74	14,15	25,0	43,16	10,42	15,91
російська	35,92	26,42	22,83	10,53	29,17	25,0
обидві	55,34	59,43	52,17	46,32	60,42	59,09

Таблиця 7. Реальне та бажане споживання телепродукції

Мова	ЦЕНТР (1)		КИЇВ (6)		ЗАХІД (2)		ПІВНІЧ (4)	
	Р	Б	Р	Б	Р	Б	Р	Б
українська	21,21	56,16	23,81	52,38	17,59	63,77	2,86	38,46
російська	7,58	4,11	7,94	3,17	4,63	2,17	11,43	5,13
обидві	71,21	39,73	68,25	44,44	77,78	34,06	85,71	56,41

³ Порівняльні дані щодо перегляду новин українською чи російською мовами на різних каналах наведені в дослідженні М.О. Шульги [4: 124-143].

дукті на півдні (на 13,44 %) і в Криму (15,23 %). Також звертає на себе увагу катастрофічна нестача українськомовної телепродукції на півночі (2,86 % проти 38,46 % бажаних!), загалом потреба в суто українськомовному телепросторі в усіх регіонах вища від пропозиції.

Порівняння отриманих даних щодо преференцій у сфері вживання медійної інформації нашими респондентами з даними, зафіксованими у дослідженні М.О. Шульги щодо бажання слухати новини по радіо і телебаченню українською або російською мовою [4: 126] (табл. 9), засвідчує, що результати виявилися подібними лише щодо західного регіону і почасти для східного. Це можна пояснити відмінністю вибірки: якщо в дослідженні ІПЕНД застосовано статистично достовірну вибірку, яка представляє різні шари суспільства і різні вікові категорії, то наші опитувані — студенти-гуманітарії, для яких засоби масової інформації — майбутній фах, відповідно їхнє ставлення до мов свідоміше, а мовна компетенція вища. Подібність даних щодо західного регіону пояснюється його найбільшою мовною гомогенністю та відсутністю різкої відмінності в мовній освіті між поколіннями, яка там завжди була орієнтована на українську мову, а невеликі відмінності в показниках щодо східного регіону — мовною гетерогенністю регіону і невеликими зрушеннями в системі мовної освіти на користь української мови, що відбулися за роки незалежності. Найбільші відмінності в результатах опитувань виявлено щодо жителів центрального і південного регіонів.

Щодо друкованої продукції українською мовою дані реального споживання менші від бажаного в рази (у 5-6 разів), тоді як попит на суто російськомовну продукцію або менший від пропозиції (Київ, пів-

Таблиця 8. Реальне та бажане споживання телепродукції

Мова	СХІД (3)		ПІВДЕНЬ (5)		КРИМ (7)	
	Р	Б	Р	Б	Р	Б
українська	9,52	11,63	20,55	29,57	5,0	13,95
російська	14,36	10,47	6,85	11,27	10,0	16,28
обидві	76,19	77,90	72,60	59,16	85,0	69,77

Таблиця 9. Потреба в інформації українською та російською мовами за різними джерелами

Мова	ЦЕНТР		ЗАХІД		СХІД		ПІВДЕНЬ	
	Ш ⁴	Б	Ш	Б	Ш	Б	Ш	Б
українська	21	56,16	57	63,77	9,52	11,63	4	29,57
російська	10	4,11	2	2,17	17,86	10,47	49	11,27
обидві	68	39,73	40	34,06	76,19	99,91	46	59,16

⁴ За даними М.О. Шульги [4: 126].

ніч, схід), або наближається (південь) чи дорівнює їй (захід), лише в центрі і в Криму потреба в читанні преси лише російською мовою вища від її реалізації; особливо вражають дані щодо суто українськомовної преси Києва (7,14 % проти 48,57 % бажаних), північного (10 % проти 54 %) та південного регіонів (6,06 % проти 33 %), а також сходу країни (0,93 % проти 8,33 % бажаних) (табл. 10–11).

Реальне споживання друкованої продукції двома мовами у більшості регіонів балансує навколо 80 %, знижуючись лише в західному до 67,55 %, тоді як відповідне бажання переважно на 30–40 % нижче, крім Криму, де розходження сягає лише 8 %, та сходу, де спостерігаємо паритет відповідних показників.

Отже, близько половини випадків споживання друкованої продукції обома мовами є вимушеними, за винятком східного регіону і Криму. Це дає підстави стверджувати, що для утримання і посилення позицій української мови як державної необхідна корекція функційного навантаження мов у медійному просторі з урахуванням мовних переваг за регіонами (можливо, необхідне додаткове вивчення цих переваг із залученням ширшого кола інформантів). Зважаючи на те, що дані про споживання російськомовної медійної продукції перевищують показники бажаного споживання, слід звернути увагу на тематичне урізноманітнення і підвищення професійного рівня продукції українською мовою.

Оцінка інформантами якості української мови в ЗМК засвідчила, що в багатьох є до неї претензії. Найбільше претензій до мови радіо (діаграма 4) і телебачення (діаграма 5), показники щодо преси (діаграма 6) дещо кращі.

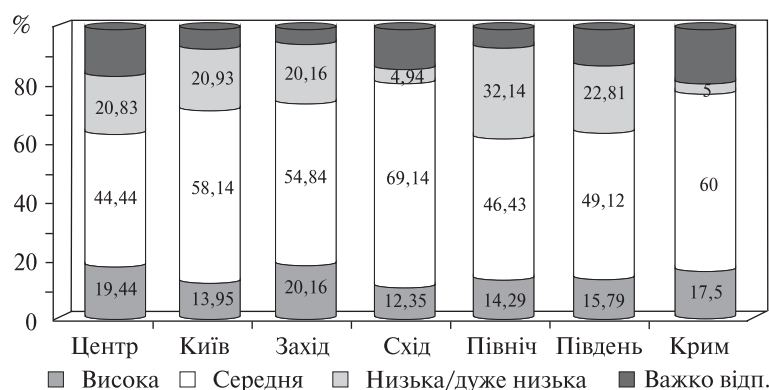
Оцінка якості української мови радіопередач (діаграма 4) як високої подібна за регіонами і варіює від 12,35 % на сході до 20,16 % на за-

Таблиця 10. Реальне та бажане споживання преси

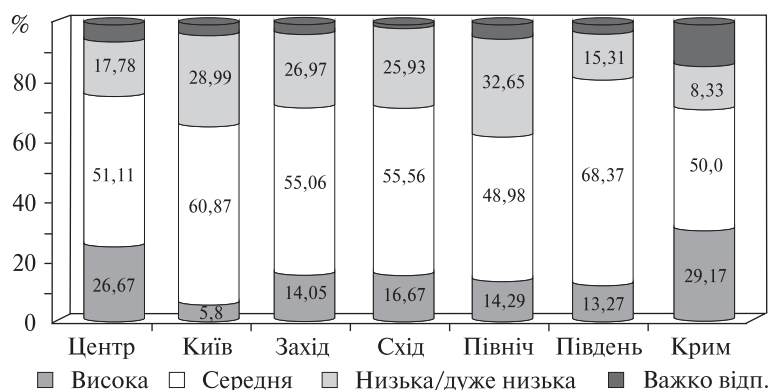
Мова спожив.	КИЇВ		ПІВНІЧ		ПІВДЕНЬ	
	Реальна	Бажана	Реальна	Бажана	Реальна	Бажана
українська	7,14	48,57	10,0	54,0	6,06	33,0
російська	12,86	1,43	10,0	6,0	9,09	10,0
обидві	80,0	50,0	80,0	40,0	84,85	57,0

Таблиця 11. Реальне та бажане споживання преси

Мова спожив.	ЦЕНТР		ЗАХІД		СХІД		КРИМ	
	Р	Б	Р	Б	Р	Б	Р	Б
українська	21,11	62,5	31,91	75,0	0,93	8,33	—	4,0
російська	2,22	3,41	0,53	0,53	22,22	13,89	16,0	24,0
обидві	76,67	34,09	67,55	24,47	76,85	77,78	84,0	72,0

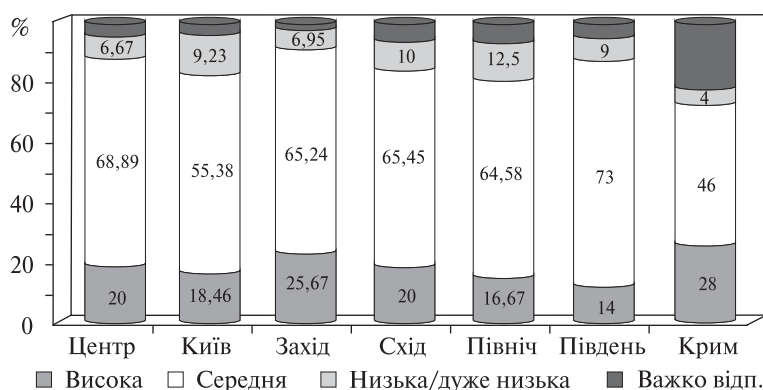
Діаграма 4. Оцінка якості української мови радіопередач

Діаграма 5. Оцінка якості української мови телепередач

ході, найчастіше оцінюють її як середню інформанти зі сходу (69,14 %) та Криму (60 %), найрідше — жителі центрального (44,44 %) і північного регіонів (46,43 %). Ієрархія оцінок збігається в більшості регіонів (середня — низька — висока), крім регіонів з переважанням російської мови, жителі яких частіше оцінюють якість української мови на радіо як високу, ніж як низьку, хоча порівняно з іншими регіонами кількість високих оцінок невелика, тобто жителям цих регіонів взагалі не властиві граничні оцінки, серед них також багато тих, кому важко відповісти на це питання (13,58 на сході, 17,5 % в Криму).

Якість української мови телебачення (діаграма 5) більшість респондентів в усіх регіонах також оцінили як середню (від 48,98 % до 68,37 %). Високу оцінку частіше, ніж низьку, дали лише представники центрального регіону (26,67 %) і Криму (29,17 %), у решті регіонів негативна оцінка переважала над високою, сягаючи на півночі 32,65 %. Найрідше високу оцінку давали кияни (5,8 %), в яких дуже високий відсоток критичності (28,99 %). Найважче визначитись з оцінкою було кримчанам (12,5 %).

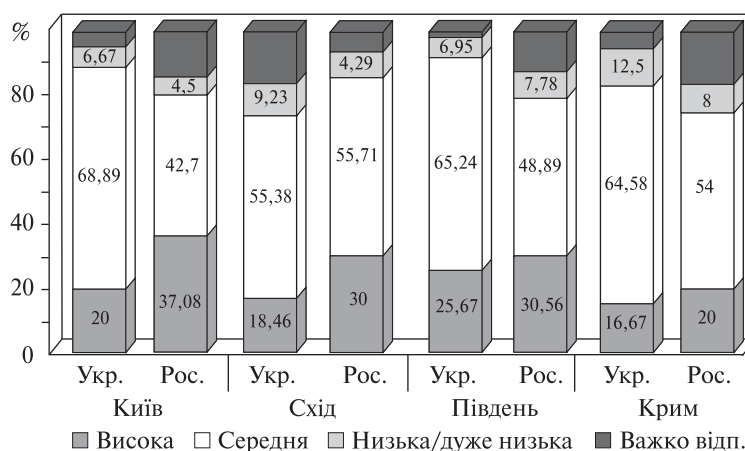
Діаграма 6. Оцінка якості українськомовної преси

Мову друкованої продукції (діаграма 6) інформанти на загал оцінили дещо вище, ніж мову електронних ЗМК, що цілком зрозуміло, зважаючи на те, що друкована продукція більшою мірою зазнає професійного редагування. Так само найчастіше в усіх регіональних групах фігурувала середня оцінка (від 46 % в Криму до 73 % на півдні). На відміну від радіо і телебачення, висока оцінка переважає над низькою в усіх регіональних групах (від 14 % на півдні до 28 % в Криму), натомість труднощі з оцінкою виникли переважно лише в кримчан (22 %), які дуже мало читають українськомовну пресу.

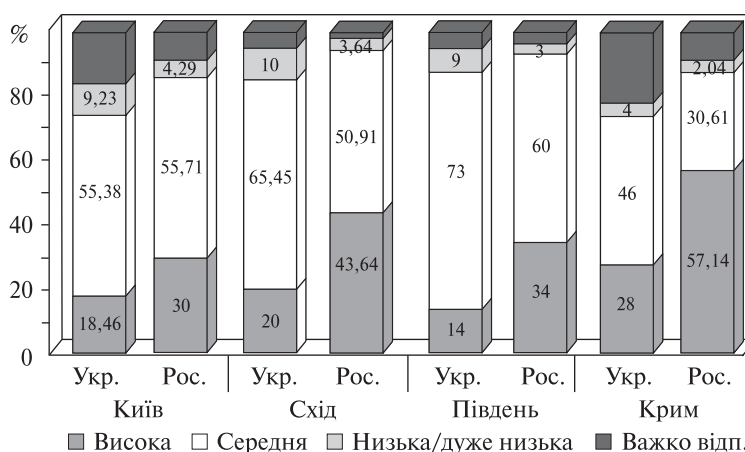
Найсуворішими в оцінках виявилися представники північного (12,5 %) та східного регіонів (10 %) і кияни (9,23 %), найбільш поблажливими — жителі Криму (лише 4 % низької оцінки). Питання анкети передбачали також оцінку інформантами якості російської мови ЗМК, що дало змогу порівняти дані щодо української та російської мов, отримані від тих самих інформантів (діаграми 7 і 8).

У регіонах з переважанням української мови більший відсоток високої оцінки якості російської мови, ніж української, переважно за рахунок зменшення середньої оцінки. Кількість критичних оцінок більша щодо української мови, ніж щодо російської, труднощі набагато частіше трапляються в оцінці якості російської мови (10 % в Києві, 12,78 % на заході, 15,73 % в центрі, 18 % на півночі). Лише в Києві кількість середніх оцінок майже однакова для української і російської мов, а розбіжність полягає в критичнішому ставленні до української мови (9,23 % негативної оцінки) порівняно з російською (4,29 % негативної оцінки).

Представники переважно російськомовних регіонів оцінюють якість мови російськомовних друкованих видань ще вище, ніж в українськомовних регіонах (34 % на півдні, 43,64 % на сході, 57,14 % в Криму), відповідно менша кількість середньої оцінки (30,61 % в Криму, 50,91 % на сході, 60 % на півдні) і дуже мало негативної (в межах 2–3 %). Зважаючи на те, що саме ці інформанти найвище оцінили і

Діаграма 7. Порівняння оцінки якості мови преси українською та російською мовами в регіонах з переважанням української мови і Києві

Діаграма 8. Порівняння оцінки якості мови преси українською та російською мовами в регіонах з переважанням російської мови і Києві

якість українськомовної преси, це свідчить радше не про реальний стан справ, а про їхнє власне недостатнє володіння нормами обох літературних мов.

Проведене дослідження свідчить, що мова ЗМК може і має бути одним з важелів впливу на мовну свідомість громадян, на формування їхньої мовної компетенції. Порівняння даних про реальне і бажане споживання медійного продукту українською та російською мовами показало, що саме українського продукту вкрай недостатньо в усіх регіонах, хоча абсолютна потреба в ньому за регіонами різна. Практична двомовність великої частини суспільства і надання в більшості випадків переваги змісту інформації, а не її формі, про що свідчить великий

відсоток споживання інформації двома мовами як в переважно українськомовних, так і російськомовних регіонах, дає змогу корегувати функційне навантаження мов у медійному просторі на користь державної мови шляхом підвищення якості українськомовного продукту, розширення його тематичного наповнення, цільового спрямування на певну аудиторію тощо. Результати опитування підтвердили також дані емпіричних спостережень за якістю мови ЗМК, особливо на радіо і телебаченні (до 30 % негативної оцінки), де, крім підготовлених і відредагованих текстів, багато спонтанного мовлення. Навіть у друкованих ЗМІ неякісне мовлення, за оцінкою інформантів, сягає 6–10 %.

Для з'ясування причин такого стану і пошуку шляхів його виправлення необхідне додаткове диференційоване дослідження з метою виявлення конкретних джерел тиражування некоректного мовлення, а також вироблення відповідної системи заходів впливу на ці джерела, що стане можливим у разі закріплення положень про якість мови ЗМІ в законі про мови.

1. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). — К.: Інститут соціології НАН України, 2009. — 176 с.
2. Заліська І.Я. Комунікативні ознаки української мови у прямому радіо- і телеэфірі. Автореф. дис... канд. філол. наук. 10.02.01. К., 2013. — 20 с.
3. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. — Вид. 2-ге. — К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. — 363 с.
4. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. — К.: ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2008. — 390 с.
5. Соколова С.О. Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування) // Українська мова. — 2013. — № 2 (46). — С. 38–55.

Статтю отримано 03.04.2014.

Svitlana Sokolova

Kyiv

LANGUAGE OF FACILITIES OF MASS COMMUNICATION BY THE EYES OF FUTURE JOURNALISTS

This article represents the questionnaire data analysis of the student journalists of the higher educational establishments of Ukraine, dedicated to the linguistic preferences of the informants in the perception of public information and the quality assessment in the language of mass-media. It was discovered the lack of the Ukrainian-language media products in all regional groups of the informants in comparison with the actually-used product, but the absolute data are typical of the linguistic situation in the regions studied. The quality of speech mainly estimated as medium, the degree of demands of informants frequently depends on their own linguistic competence.

Key words: the language of mass-media, bilingualism, the native language, the language of everyday communication, the choice of language, the quality of the language.

УДК 81.27'246.2

Олена Руда

м. Київ

ДВОМОВНІСТЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ОЦІНКАХ МАЙБУТНІХ ЖУРНАЛІСТІВ

У статті викладено результати аналізу мовних переваг інформантів — студентів-гуманітаріїв вищих навчальних закладів України — у сфері сприйняття публічної інформації. Зокрема вивчено ставлення майбутніх журналістів і редакторів до дублювання видань двома мовами та використання української та російської мов в одному джерелі інформації. З'ясовано, що ставлення до дублювання джерел інформації двома мовами у респондентів лояльніше, ніж до змішування української та російської в одному виданні, теле- чи радіопередачі.

Ключові слова: мова засобів масової комунікації, двомовність, білінгви, дублювання, мовні переваги.

Розвиток двомовної періодики в Україні налічує майже два століття. Під двомовністю видання розуміють, по-перше, паралельні різномовні версії одного й того самого видання, а по-друге — газети й журнали, що містять на своїх шпальтах матеріали одночасно двома мовами.

За типом двомовності видання можна умовно поділити на дві великі групи: ті, в яких за кожною з мов закріплено певну сферу функціонування (тип, поширений у національних адміністративних одиницях Російської Федерації, де намагаються обмежити вживання національних мов сферою «сім'ї, культури і гуманітарної науки»), і ті, в яких обидві мови функціонують рівноправно, відображаючи реальну мовну ситуацію.

Кількісний та змістовий аналіз періодичних видань в Україні за останні роки засвідчує, що число двомовних українсько-російських видань постійно зростає. У відпо-

© О.Г. РУДА, 2014

віді Державної реєстраційної служби України «Укрдержреєстр» від 17.10.2012 на запит автора на отримання публічної інформації щодо українськомовних, російськомовних та українсько-російськомовних видань, зареєстрованих в Україні в 2012 р., сказано таке: «Станом на 15.10.2012 Державною реєстраційною службою України зареєстровано (із загальнодержавною, зарубіжною та регіональною сферами розповсюдження) 406 виключно українськомовних друкованих засобів масової інформації, 437 російськомовних та 325 українсько-російськомовних видань». Найбільшими двомовними проектами стали всеукраїнські газети «Голос України», «Високий замок». Українською і російською виходять у світ аналітичний щотижневик «Дзеркало тижня» (рос. «Зеркало недели»), Український діловий тижневик «Контракти», щоденна всеукраїнська газета «День», «Газета по-українськи», онлайн-газета «Лівий берег — LV.ua» тощо.

Вивчення вихідних даних про видавців і засновників сучасних українських видань свідчить, що двомовними переважно реєструються медіа, що мають приватну форму власності. До того ж отримана ліцензія на видання двома мовами не означає фактичного використання цих двох мов — найчастіше вони є російськомовними. Зокрема, у лютому 2012 р. громадськість Києва провела акцію під назвою «Хочемо читати українську пресу!» проти дискримінації українськомовних громадян з боку друкованих ЗМІ, які видають свій наклад російською, хоча за ліцензійним свідоцтвом мають це робити принаймні двома мовами. Наприклад, «Сегодня», «Комсомолка», «Факти і коментарі» за ліцензією мають виходити в світ двома мовами, а «Бульвар Гордона» — українською. Судовий позов на ці видання було подано, але справу залишили без задоволення. Адже чинне законодавство України прямо передбачає, що мова засобів масової інформації визначається їхніми засновниками відповідно до установчих документів (п. 6 ст. 24; [2]), а «пропорцій щодо використання мов у друкованому засобі масової інформації не передбачено...» [3]. Звісно, сто до нуля — теж пропорція.

Здебільшого двомовність засобу масової комунікації прямо пов'язана з білінгвізмом групи населення, якій він адресований. Мотивацією власників ЗМІ, який має два ідентичних різномовних варіанти, є задоволення мовних преференцій громадян щодо споживання інформації. Тобто видання прагне до розширення читацької чи глядацької аудиторії, ґрунтуючись на переконанні, що мова є вагомим фактором вибору джерела інформації.

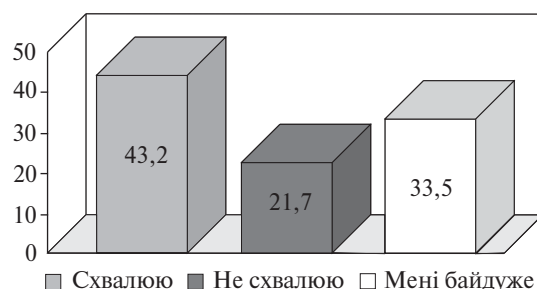
Натомість мотивації власників і видавців продукції, у якій використані одночасно дві мови, мають економічну природу, а саме це заощадження на перекладах українсько- чи російськомовних авторів. Вони стоять на тій позиції, що в українському двомовному суспільстві, в якому майже всі принаймні на рецептивному рівні володіють двома мовами, мова видання не грає такої ролі, як його зміст. І якщо в усьому світі до цієї групи належать видання для національних спільнот, у яких

за кожною мовою закріплені суспільно-тематичні сфери, то в Україні до цієї категорії належать рекламно-інформаційні видання з загальнодержавною сферою поширення, вузькопрофільні журнали та газети.

Двомовність процвітає і на телевізійній ниві, хоча законодавство передбачає, що обсяги загальнодержавного, регіонального і місцевого мовлення державною мовою, регіональними мовами або мовами меншин мають відповідати чисельності мовних груп і визначаються самими мовниками (п. 3 ст. 24 Закону України «Про засади державної мовної політики»), проте «держава не чинить перепон прямому прийому телевізійних і радіопрограм та передач з інших країн, які транслюються мовою національної меншини або подібною до неї регіональною мовою» (п. 4 ст. 4) [2]. Згідно з результатами аналітичного огляду «Становище української мови в Україні в 2012 році», здійсненого рухом «Простір свободи», у прайм-таймі восьми найрейтинговіших телеканалів у жовтні 2012 р. лише 28 % ефірного часу було відведено програмам українською мовою, 44 % програм були російськомовними і 28 % ефірного часу було відведено двомовним програмам. Як і в друкованій сфері, тут існують передачі, що дублюються двома мовами, наприклад, випуски новин. Та частіше в студії з двох ведучих один говорить українською, а інший російською. За задумом директорів чи продюсерів, напевне, така мовна поведінка створює комфорт для запрошених гостей та глядачів, які належать до різних мовних груп, а також атмосферу невимушеності й толерантності. Наше довільне опитування показало, що таке швидке перемикавання кодів у одній передачі для одних не створює жодних труднощів (респонденти навіть не помічають, хто і якою мовою говорить), а інших неймовірно дратує й втомлює, що, безумовно, пов'язано з різними типами індивідуального білінгвізму.

Сьогодні більших обертів набуває тенденція до переходу друкованих ЗМІ в електронний формат. Контрольний підрахунок, проведений 29 січня 2007 р. серед перших 500 сайтів, які увійшли до рейтингу рубрики «Топ-25» порталу bigmir.net, засвідчив таке співвідношення українськомовних та російськомовних онлайн-ресурсів, що базуються в UA-неті: українськомовних сайтів — 23 (4,6 %), російськомовних — 407 (81,4 %), двомовних (російськомовна і українськомовна версії) — 70 (14 %) [6]. Уа-нет є сегментом Ру-нету, в загальному масиві якого частка українськомовних сайтів мізерна.

Асиметрична двомовність населення України і надання переваги здебільшого змісту інформації, а не її формі, що засвідчує споживання інформації двома мовами як в переважно українськомовних, так і російськомовних регіонах, ставить гостро питання якості продуктованих текстів обома мовами, що, функціуючи в одному інформаційному просторі, не можуть не зазнавати інтерферентного впливу. У медіа-просторі з'явилися, крім серіалів («Віталька», «Свати» тощо), ще й телевізійні передачі, в яких ведучі говорять суржиком. Одна з них — «Здесь Леся» на каналі «К1», в якій суржикомовна ведуча з Хмельницького на різних

Діаграма 1. Ставлення до джерел інформації, продубльованих українською та російською мовами, вся Україна.

вечірках і концертах чіпляється з безглуздими запитаннями до відвідувачів. Упродовж останнього десятиріччя значного поширення, зокрема і в журналістській практиці, набули автоматизовані системи перекладу (АСП). Призначені для швидкої трансляції різних текстів, ці системи вимагають обов'язкового редакторського втручання, адже порівняння різномовних примірників двомовних газет залишає враження, ніби українська мова нашої преси — це просто інший код російської мови, а не самостійна мова з власним набором одиниць усіх мовних рівнів, оскільки її виражальні засоби перебувають у механічній залежності від засобів російської мови.

Зважаючи на те, що дані про споживання російськомовної медійної продукції перевищують показники бажаного споживання [4], для утримання і посилення позицій української мови вкрай необхідна корекція функційного навантаження мов у медіа-просторі з урахуванням мовних преференцій за регіонами.

З'ясувати, чи справді двомовні ЗМІ задовольняють запити білінгвального українського суспільства в інформаційній і розважальній продукції двома мовами, а чи потрапили в пастку поширених у суспільстві (треба сказати, часто пропагандистських) соціомовних стереотипів, допоміг аналіз даних анкетування студентів-журналістів вищих навчальних закладів України, присвяченого мовним преференціям інформантів у сфері сприйняття публічної інформації та оцінці якості мови засобів масової комунікації (методику і загальний опис див. [Там само]). Вибір цільовою групою студентів журналістських факультетів вважаємо в цьому питанні виграним, оскільки запитання про ставлення і преференції дають змогу констатувати стан справ сьогодні й прогнозувати, який розподіл мов у інформаційному просторі буде завтра, адже нинішні студенти — це завтрашні редактори, які відповідно до своїх уявлень створюватимуть медійну продукцію.

За результатами нашого аналізу, найбільше (43,2 %) серед опитаних студентів вишів виявилось тих, хто схвалює дублювання видання другою мовою, і вдвічі менше (21,7 %) тих, хто не схвалює. Це питання загалом не хвилює третину (33,5 %) майбутніх фахівців у цій галузі.

Таблиця 1. Розподіл відповідей на запитання “Ваше ставлення до джерел інформації, продубльованих українською та російською мовами” за регіонами, %

Регіон	Відповідь		
	«схвалюю»	«не схвалюю»	«мені байдуже»
Захід	33,5	30,3	32
Схід	52,7	9,1	37,3
Північ	41,1	31,1	27,8
Південь	47	19	32
Сімферополь	52	6	42
Київ	35,7	25,7	38,6
Центр	52,9	17,1	30

Переважне схвальне ставлення до дублювання джерел українською та російською мовами висловили на Сході, Півдні України (зокрема в місті Сімферополі) та в Центрі України. Трохи менше прихильників ідентичних різномовних продуктів у північних українських містах — Житомирі та Сумах. У західноукраїнських містах і в Києві лише третина бачить у таких виданнях потребу (Таблиця 1).

Третина опитаних на Заході України, Півночі і в Києві не схвалюють існування таких ЗМК. Однак у цих регіонах така сама кількість байдужих до цієї проблеми. Показово, що Київ, північний і західний регіони продемонстрували більш-менш рівне представлення думок респондентів щодо цього питання, що, безперечно, відображає загальні територіальні закономірності поширення реальної двомовності серед усіх груп мовців без прив'язки до вікової, освітньої і професійної категоризації.

Важливо зауважити, що відмінністю столиці від інших великих міст Центру та Південного Сходу України є те, що кияни спілкуються і в сім'ях, і в громадських місцях переважно, а не винятково російською, і в столиці домінує не російська одномовність, а різні варіанти двомовності [1: 148], а найбільшою мірою тип двомовності інформантів виявляється у преференціях щодо сприйняття інформації. Проведене раніше в Інституті української мови НАН України соціолінгвістичне дослідження дало змогу зробити такий висновок: обома мовами зручно слухати радіо й дивитися телепередачі для 61,03 % киян, читати художню літературу — для 76,47 %, читати пресу — для 75,0 % [5].

Якщо взяти для порівняння відповіді в Києві й Сімферополі, з одного боку, та від західних і східних студентів (див. Таблицю 2), то кількість індиферентних до цього питання скрізь однакова, але в Криму, Донецьку, Дніпропетровську й Луганську вп'ятеро менше тих, хто не схвалює такої мовної політики редакцій. Порівняння даних опитування засвідчує суголосність позицій мовців щодо цього питання за умовними вісями Захід — Київ і Схід — Крим і значний незбіг за вісями Захід — Схід, Київ — Сімферополь, що відповідає загальним даним поширення переважно українськомовного, переважно російськомовного і реально двомовного (м. Київ) спілкування.

Таблиця 2. Розподіл відповідей на запитання “Ваше ставлення до джерел інформації, продубльованих українською та російською мовами”, Захід-Схід, Київ-Сімферополь, %

Регіон	Відповідь		
	«схвалюю»	«не схвалюю»	«мені байдуже»
Захід	33,6	30,3	32
Схід	52,7	9,1	37,3

Регіон	Відповідь		
	«схвалюю»	«не схвалюю»	«мені байдуже»
Київ	35,7	25,7	30,6
Сімферополь	52	6	42

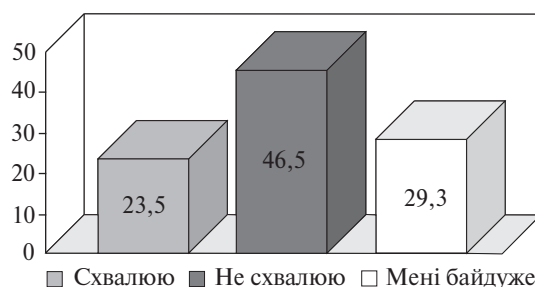
З-поміж респондентів, які позитивно ставляться до ідеї дублювання джерел інформації двома мовами, найбільше тих, хто зазначив, що в повсякденні використовує винятково російську або дві мови. Дані, наведені в Таблиці 3, засвідчують, що й ті, хто не має переконань у цьому питанні, в повсякденні використовують різні мови (і винятково українську, і винятково російську, і дві мови, і суржик). Не згодних з такою мовною політикою редакцій значно більше з-поміж винятково й переважно українськомовних.

Очевидною є кореляція між мовою повсякденного спілкування та ставленням до дублювання джерел інформації. Схвалюють таку мовну політику ЗМК мовці всіх груп, які, по суті, всі є двомовцями різних типів; найбільше ця ідея подобається білінгвам з домінантною російською. Цей висновок зміцнює розподіл відповідей респондентів за регіонами з урахуванням того, яка з двох мов білінгвальної пари домінує в тому чи тому регіоні.

Кардинально відрізняється картина ставлення до використання в ЗМК одночасно двох мов. Діаграма, яку складено за результатами анкетування студентів-гуманітаріїв, засвідчує: за такої ж самої кількості байдужих до цього питання (нагадаємо, що це третина) тих, хто не схвалює

Таблиця 3. Розподіл відповідей на запитання “Ваше ставлення до джерел інформації, продубльованих українською та російською мовами” серед груп мовців, %

Група мовців	Відповідь		
	«схвалюю»	«не схвалюю»	«мені байдуже»
Українська винятково	39,8	32,7	27,5
Українська переважно	39	26,6	34,4
Російська винятково	47,6	11,9	40,5
Російська переважно	36	20,2	43,8
Обидві	47,1	16,7	36,2
Суржик	44,3	27,9	27,9

Діаграма 2. Ставлення до теле- та радіопередач, у яких одночасно використовують українську та російську мови, вся Україна.

таку редакторську мовну політику, вдвічі більше за тих, хто її вітає (46,5 % проти 23,5 %).

За регіонами маємо такий розподіл: більше схвальних відповідей, ніж несхвальних, дали Схід і Крим; натомість категорично не схвалюють такий різновид медіа-двомовності студенти в Центральній Україні, з північних, південних, західних областей і міста Києва. Цікаво, що міста Західної України — Луцьк, Рівне, Кам'янець-Подільський, Чернівці і Львів — продемонстрували суголосність у цьому питанні з містами Центральної України — Полтавою, Вінницею та Києвом (див. Таблицю 4).

Порівняння даних опитування за умовними вісями Захід — Київ і Схід — Крим засвідчує суголосність позицій мовців — жителів цих регіонів щодо питання і значний незбіг (1:3) за вісями Захід — Схід, Київ — Сімферополь, що відповідає загальним даним поширення переважно українськомовного, переважно російськомовного і реально двомовного (м. Київ) спілкування. Цікаво, що для понад 40 % опитаних студентів з Сімферополя це питання не є актуальним.

Найбільше несхвальних відповідей на це запитання дали ті респонденти, які зазначили, що в повсякденні використовують українську мову, гармонійно двомовні та ті, хто зізнався, що говорить суржиком.

Таблиця 4. Розподіл відповідей на запитання «Ваше ставлення до теле- та радіопередач, у яких одночасно використовують українську та російську мови» за регіонами, %

Регіон	Відповідь		
	«схвалюю»	«не схвалюю»	«мені байдуже»
Захід	12,2	50	28,2
Схід	47,3	16,4	35,5
Північ	24,4	56,7	18,9
Південь	20	44	26
Сімферополь	32	24	44
Київ	10	64,3	25,7
Центр	15,7	51,5	32,9

Таблиця 5. Розподіл відповідей на запитання “Ваше ставлення до теле- та радіопередач, у яких одночасно використовують українську та російську мови”, Захід-Схід, Київ-Сімферополь, %

Регіон	Відповідь		
	«схвалюю»	«не схвалюю»	«мені байдуже»
Захід	12,2	58	28,2
Схід	47,3	16,4	35,5

Регіон	Відповідь		
	«схвалюю»	«не схвалюю»	«мені байдуже»
Київ	10	64,3	25,7
Сімферополь	32	24	44

Таблиця 6. Розподіл відповідей на запитання “Ваше ставлення до теле- та радіопередач, у яких одночасно використовують українську та російську мови”, серед груп мовців, %

Група мовців	Відповідь		
	«схвалюю»	«не схвалюю»	«мені байдуже»
Українська винятково	13,3	66,1	20,6
Українська переважно	18,8	53,1	28,1
Російська винятково	35,3	22,7	42
Російська переважно	34,7	31,7	33,7
Обидві	24,3	45	30,7
Суржик	29	48,4	22,6

Російськомовні демонструють або задоволення таким мовним міксом, або ж не переймаються цим питанням взагалі (Таблиця 6).

Проведене дослідження засвідчило:

1. Третина опитаних майбутніх журналістів і редакторів у всіх містах України не зважають на проблему двомовності засобів масової комунікації.

2. Ставлення до дублювання джерел інформації двома мовами лояльніше, ніж до змішування української та російської в одному виданні, теле- чи радіопередачі. Лише 41 % з тих, хто відповів, що схвалює дублювання інформаційної продукції двома мовами, позитивно ставиться і до використання в ній двох мов одночасно.

3. Ідея випуску різномовних версій одного й того самого видання до вподоби респондентам зі Сходу, Півдня, Криму та Центру України — тим, хто послуговується в повсякденні російською мовою. При цьому українськомовні в побуті та двомовні мовці з Києва, центральних і західних міст дублювання схвалюють меншою мірою, хоча різкого несприйняття ми не зауважуємо.

4. Використання одночасно двох мов у засобі масової комунікації не до душі більшій частині з небайдужих до цього питання. Лише в Криму і в східних містах воно знаходить підтримку, що пов'язано з переважанням тут російської мови в побуті. А зважаючи на те, що серед білінгвів з різною компетенцією в двох мовах і домінантністю тієї чи тієї мови змішування в одному джерелі двох мов не отримало підтримки, робимо висновок, що такі продукти аж ніяк не призначені для двомовних громадян, а викликають лише роздратування і стають на заваді підвищенню компетенції в кожній з мов. Їхня підтримка у східних областях і в Криму пов'язана з бажанням споживачів бачити якомога більше російської мови у ЗМК.

1. *Дністрянський М.С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. — Львів: Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — 490 с.
2. Закон України «Про засади державної мовної політики» № 5029-VI (5029-17) від 03.07.2012. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>.
3. «За ліцензією вони двомовні», — кияни подали в суд на російськомовні газети. — Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/sogodennya/_za-licenzieyu-voni-dvovovni-kiyani-podali-v-sud-na-rosijskomovni-gazeti/483798 (останній перегляд 20.04.2014).
4. *Соколова С.О.* Мова засобів масової комунікації очима майбутніх журналістів // Українська мова. — 2014. — № 3. — С. 71–83.
5. *Соколова С.О.* Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування) // Українська мова. — 2013. — № 2 (46). — С. 38–55.
6. *Штурнак О.* Уваги до мовного питання в Інтернеті (на прикладі тематичних веб-сайтів в Укрнеті) // Вісник Львівського університету. Серія журналістики. — 2004. — № 25. — С. 128–132. — Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/vypusk6/end4.htm>.

Статтю отримано 15.05.2014.

Olena Ruda

Київ

BILINGUALISM OF MASS-MEDIA IN THE ESTIMATIONS OF FUTURE JOURNALISTS

The article presents the results of language preferences surveys regarding the perception of public information at students who study humanities in Ukrainian universities and high-schools. It is determined, that the attitude of respondents to the media source that provides information in two languages — Ukrainian and Russian — is higher than to the source where both Ukrainian and Russian are used in one edition, TV or broadcasting.

Keywords: the language of mass-media, bilingualism, language preferences.

УДК 811.161.2'343.46:276'6

Людмила Халіновська

м. Київ

УКРАЇНСЬКА АВІАЦІЙНА ТЕРМІНОЛОГІЯ У ЛЕКСИКОГРАФІЧНОМУ ОПРАЦЮВАННІ

У статті проаналізовано функціонування авіаційної лексики в українських лексикографічних працях; окреслено основні етапи розвитку української авіаційної термінографії.

Ключові слова: *термінологія, термінографія, неографія, авіаційний термін.*

Актуальність обраної теми полягає в нагальній потребі систематизації, уніфікації та описові назв авіаційної галузі, репрезентованих у галузевих лексикографічних джерелах. Мета статті — проаналізувати відображення авіаційної лексики в словниках, які в розвідці погруповано за часом їхньої появи.

Витоки авіаційної термінології припадають на кінець XVIII — поч. XIX ст. Активне формування української авіаційної лексики (далі — УАТ), як і більшості терміносистем технічних галузей знань, починається наприкінці 90-х років XIX ст. За своїм складом досліджувана термінологія неоднорідна з погляду походження, оскільки формування УАТ відбувалося в контексті європейських мов, які впливали на її становлення у різні періоди розвитку. До складу аналізованої терміносистеми входять загальнотехнічна й власне авіаційна лексика, зафіксована не лише в спеціальних, а й загальнономовних словниках.

Системне відображення авіаційної лексики простежується в українських лексикографічних джерелах від початку XX ст. Активне термінографування сприяло розвитку національної науково-технічної термінології взагалі й авіаційної зокрема. Упродовж 1921–1933 рр. побачило світ

© Л.А. ХАЛІНОВСЬКА, 2014

багато словників, серед них: “Словник московсько-український” В. Дубровського (1918 р.) [3], “Словник чужих слів, що вживаються в українській мові” З. Пиптенка (1918 р.) [11], “Русско-украинский словарь” Б. Степаненка (1918 р.) [15], “Словник російсько-український” П. і П. Терпилів (1918 р.) [16], “Словник технічної термінології” М. і Л. Дарморосів (1926 р.) [2], “Правописний словник та правила правопису й розділових знаків” Г.О. Сабалдира та О. Коломацької (1930 р.) [14], а також деякі словники-проекти, наприклад: “Словник технічної термінології. Мірництво (проект)” Ю. Трихвиліва та І. Зубкова (1930 р.) [17] та інші.

Зауважимо, що ключовими для авіаційної термінології цього періоду є лексеми *авіація* та *повітроплавання*. Зокрема, в “Словнику технічної термінології” (українсько-російському) (1926 р.) М. та Л. Дарморосів зафіксовано термін *повітроплавання* та його морфологічні варіанти *повітролітання*, *повітроплавба* [2: 108], серед яких усталився в мові термін *повітроплавання*; який засвідчений і в інших лексикографічних джерелах: “Правописному словнику української мови” Г. Голоскевича (за нормами українського правопису 1929 р.) [1: 296]; “Практичному словнику виробничої термінології” І. М. Шелудька (1931 р.) [18: 11].

Поряд із лексемою *повітроплавання* у технічних словниках початку ХХ ст. зафіксовано термін *авіація* (*авіація*). Зокрема, у “Словнику технічної термінології” М. і Л. Дарморосів (1926 р.) [2: 7], у “Орфографічному словнику чужих слів” Є.В. Кропивича (1930 р.) [8: 65] та “Правописному словнику” Г.О. Сабалдира й О. Коломацької (1930 р.) [14: 5]. В “Русско-украинскому словари” Б. Степаненка (1918 р.) засвідчені варіанти “*авіаторъ — авіатор; авіационный — авіаційний*”, утворені від терміна *авіація* [15: 3].

У деяких словниках спостерігається заміна іншомовного терміна *авіація* автохтонним. Зокрема у “Словнику московсько-українському” В. Дубровського (1918 р.) до лексеми *авіація* засвідчено синонім *літання* та низку лексем, синонімічних до слів із компонентом *авіа-*: *авіаторській — літунський; авіатор — літун; авіационный — літальний, авіаційний* тощо. Автор ототожнює поняття “повітроплавання”, “авіація” та “літання”, не розмежовуючи їх, і, як наслідок, — наявний однаковий переклад: *воздухоплавание — літання; воздухоплаватель — літун; воздухоплавательный — літальний; летание — літання; летательный — літальний; летать — літати* тощо [3: 1].

У кінці 30-х і до початку 50-х рр. ХХ ст. спостерігається значний спад у розвитку української термінології і термінографії, спричинений певними суспільно-політичними чинниками (передвоєнна криза та Друга світова війна), що призвело до скорочення а потім і припинення лексикографічної діяльності на теренах Української РСР. Тимчасовий спад у розвитку української термінології і термінографії позначився й на авіаційній терміносистемі. На думку Л.Т. Масенко, “нищівних ударів зазнала школа термінознавства, яка склалась у попередній період, після фізичної розправи з мовознавцями, які встигли укласти десятки термі-

нологічних словників, проведення в 1933 р. “викорінення, знищення націоналістичного коріння на мовному фронті” цілковито змінило засади творення терміносистем” [9: 12]. Окрема негативна роль у припиненні подальшої термінологічної та термінографічної роботи належить “репресивним” “Термінологічним бюлетеням”, серед яких: “Математичний термінологічний бюлетень” (К., 1934), “Виробничий термінологічний бюлетень” (К., 1935) та “Фізичний термінологічний бюлетень” (К., 1935). На думку Л.Т. Масенко, “в такий спосіб було репресовано всю термінологічну лексику, створену на україномовній базі” [9: 15].

Зважаючи на це, особливої уваги заслуговують словники авіаційної термінології, видані поза межами України. Як зазначає І. Ключковська, лише “симбіоз українських здобутків із материкової України та її діаспори в різних галузях створить цілісну і повну картину, ця теза стосується різних аспектів діяльності, в тому числі й науки, а мовознавства та термінотворення зокрема” [6]. На переконання дослідниці, критичний стан термінологічної справи в УРСР призвів до потреби вивчення, розроблення й опрацювання термінології в еміграції. Авторка зазначає, що головним центром із середини 30-х рр. ХХ ст. стає Берлін, зокрема словниковий відділ Українського Наукового Інституту, який, починаючи з 1936 р., систематично збирає й опрацьовує лексичний матеріал для великого словника української мови та видає серію лексикографічних праць, переважно перекладних: “Німецький та український військовий словник / Deutsches und ukrainisches militärisches Wörterbuch (40 тис. слів у 2-х частинах)” [4] й “Німецький та український летунський словник / Deutsches und ukrainisches Fliegerwörterbuch (близько 20 000 слів)” [5] (видавництво Бернгард і Грефе, Берлін, 1939 р.) Івана Ільницького-Занковича. У німецькій та українській частинах обох словників міститься близько 60 тисяч термінів, які належать до військової галузі. Автор передмови до вищезазваного словника Ярослав Рудницький зазначає: “Автор допускав у праці українізацію чужих слів. Так знаходимо в нього: “літак” на місці “аероплана”; “водолітак” замість “гідропляна” чи “гідролітака”, “летівню” замість “ангару”. Автор послуговувався тут глибоко обдуманими та фахово продискутованими новотворами”. Я. Рудницький наголошує на тому, що словник І. Ільницького-Занковича “не нормативний, академічний, а практично — підручна книжка для всіх, хто цікавиться військовою справою” [5: 6]. Серед цікавих, на нашу думку, новотворів варто назвати й такі: *амфібія* (*водоземець*) [5: 112]; *багатокрил* [5: 113]; *вітрун* [5: 123]; *круголіт* [5: 146] *летопад* [5: 148] *летоскакання* [5: 148]; *повітроплав* [169: 5]; *тількикрил* [194: 5] відповідно до сучасних: *гідроплан*, *поліплан*, *планер*, *політ по колу*, *парашут*, *стрибок з парашутом*, *аеростат*, *літак-крило* та низка інших. Автор словника, максимально орієнтованого на автохтонну основу, намагався створити українські відповідники до іншомовних запозичень. Пропонуємо у порівняльній таблиці авторських утворень І. Ільницького-Занковича їх сучасні еквіваленти.

Значна кількість аналізованих термінів у словнику І. Льницького-Занковича утворена калькуванням за допомогою автохтонних компонентів: *водолітак*, *повітролінія*, *багатокрил*. На сьогодні ці лексеми функціонують в УАТ із префіксами грецького і латинського походження: *гідролітак*, *авіалінія*, *поліплан* тощо.

На думку Я. Рудницького, автора вступного слова до словника, “у висліді дістає українська лексикографія перший летунський словник такий, що його могла б нам позавидувати не одна слов’янська, хоч би й державна нація. Коли ж узяти під увагу високий, чи краще передовий сьогодні в світі стан німецької летунської техніки, то треба радіти, що цей словник українсько-німецький та німецько-український” [НУЛС: 7]. Уперше впродовж означеного періоду було створено вузькофаховий авіаційний словник, який містив значний масив термінів, утворених на власномовному ґрунті (здебільшого вдало замінюючи запозичення). Лексикографічні (термінологічні) розвідки в еміграції під час воєнного періоду не припинялася, сприяючи подальшому розвитку словникарства й термінографії. Лексикографічні праці, створені у діаспорі, стали вагомим внеском у розвиток української авіаційної термінології.

Окремо відзначимо появу дискусійних матеріалів: “Летунський словник (дискусійний матеріал) Летунський український клуб (ЛУК)”. — Нью-Йорк, 1974. — грудень, ч. I та “Український летунський словник. Проект. Летунський Український Клуб (ЛУК)”. — Торонто, [б. д.].

Таблиця 1. “Порівняльний аналіз термінів, зафіксованих у “Німецько-українському летунському словнику” І. Льницького-Занковича та їхніх сучасних відповідників”

НУЛС		Сучасні авіаційні словники
український термін	німецький термін	сучасний відповідник
водоземець	Amphibie f, Amphibium n	амфібія
бальон	Ballon m, Aero-	аеростат
вітрун	Segelflugzeug n	планер
водолітак	See-, Wasserflugzeug n	гідроплан
повітроплав	Luftschiff n	дирижабль
повітролінія	Luftstrecke f	авіалінія
світломёт	Scheinwerfer m	аеромаяк
тількикрил	Nurflügel m, Nurflügelflugzeug n	літак-крило
летопадник	Fallschirmflieger m	парашутист
летоскок	Fallschirmabsprung m	стрибок з парашутом
повітролітун (-плавець)	Luftfahrer m	повітроплавець
багатокрил	Viel-, Mehrdecker m, Diplan m	поліплан
вітрування	Segeln n	планерування
осідання	Landen n, Landung f, Tiefgang m	посадка
спіраля (фігура льоту)	Korkenzieher m, Spirale f, Trudeln n	спіраль
вишиня (відступ поміж літаками щодо висоти)	Stufung f	ешелон

“Український термінологічний центр”, заснований М. Пежанським, членом Термінологічної комісії Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка в Америці в 1965 р. (Нью-Йорк, Америка) зібрав чимало матеріалу, видав кілька коротких словничків як матеріал до дискусії, серед них і “Англо-український летунський словник” названого автора [10].

У 60–80-х рр. ХХ ст. в Україні відбувається поживлення термінографічної роботи — виходить низка загальнономовних та галузевих, переважно перекладних словників, що містять великий масив термінологічного матеріалу. Зокрема у перекладному “Російсько-українському технічному словнику” (близько 80 000 термінів) зафіксована значна кількість авіаційної лексики, на зразок: *авіапалатка*, *аеропланишет*, *аеросиноптик*, *балонет*, *бімоноплан* [РУТС] та низка інших.

Частина термінів, що належать до авіаційної сфери зафіксована у “Семимовному військовому словнику: російська, болгарська, угорська, німецька, польська, румунська й чеська мови”. Особливістю цієї праці є переклад реєстрового слова на низку європейських мов. Наприклад, *автопилот* (рос.), *автопилот* (болг.), *robotpilóta* (угорськ.), *automatische Kurssteuerung* (нім.), *autopilot* (польськ.), *pilot automat* (румун.), *autopilot* (чеськ.) [СВС: 29]; *вертолёт* (рос.), *вертолёт* (болг.), *helikopter* (угорськ.), *Hubschrauber* (нім.), *śmigłowiec* (польськ.), *elicopter* (румун.), *vrtulník* (чеськ.) [СВС: 70] та ін. В українській мові закріпилися назви *вертолёт* (*гелікоптер*), *автопилот*, *аеродром*, *парашут*, *дельтаплан*, *гіроскоп*, *автожир* та ін. Названі терміни є інтернаціоналізмами (однакові принаймні у трьох мовах).

Перекладний “Російсько-український словник” в 3-х томах [РУС] засвідчує суттєве збільшення кількості слів із компонентом *авіа-*: *авіабаза*, *авіабензин*, *авіабомба*, *авіагоризонт*, *авіамістечко*, *авіадесант*, *авіазавод*, *авіаконструктор*, *авіалінія* тощо, а терміни з компонентом *повітро-* поступово переходять до пасивного лексичного складу, у словнику зафіксовано лише декілька слів: *повітроплавання*, *повітроплавець*, *повітроплавний* (*повітроплавальний*), що свідчить про вузьку сферу використання позначуваних понять в авіації.

Крім галузевих, авіаційна лексика широко репрезентована в загальнономовних словниках середини ХХ ст. Особливої уваги заслуговує Словник української мови в 11-ти томах [СУМ]. За даними І.М. Кочан, лише в І-му томі СУМу міститься 26 лексем із компонентом *авіа-*, серед яких: *авіабаза*, *авіабудівник*, *авіаконструктор*, *авіамоделізм*, *авіалінія* та ін.; 27 слів із компонентом *аеро-*, наприклад: *аеровокзал*, *аеродинаміка*, *аеродром*, *аеропорт*, *аеростат* [7: I, 59, 84]; засвідчено також терміни з компонетами *страто-* (перша частина складних слів, що відповідає слову стратосфера), наприклад: *стратонавт* — повітроплавець, який здійснює польоти на стратостаті [СУМ, IX: 752], та похідні — 7 лексем (*стратодиріжабль*, *стратостат*, *стратоплан*); *гідро-* (перша частина складних слів, що вказує на їхнє відношення до води) [СУМ, II: 66-69], наприклад, *гідродинаміка* — розділ гідромеханіки, що вивчає рух рідини

або газу, механічну взаємодію між рідиною та твердим тілом при їхньому відносному русі; та похідні від нього, загалом 6 термінів (*гідроавіація*, *гідроаероплан* (*гідроплан*, *гідролітак*) тощо. Зазначені терміни цілком скомпоновані з міжнародних терміноелементів. У словнику широко представлена також автохтонна авіалексика. До власне українських належать такі терміни: *літак* — апарат з двигуном і нерухомими крилами, пристосований для літання [СУМ, IV: 527] і похідні від нього — 9 одиниць (*літакобудування*, *літаководіння*, *літако-виліт*); *повітроплавання* — теорія і практика літання на апаратах, наповнених газом, легшим за повітря [СУМ, VI: 676], та похідні від нього — *повітроплавець*, *повітроплавство* та ін., загалом 7 термінів.

Серед іншомовних лексем наявні запозичення з французької мови: *парашут* — пристрій у вигляді великої парасольки, що розкривається у повітрі для стрибка людини з літального апарата, для спуску з нього вантажу або взагалі для гальмування; похідні від нього терміни — *парашутист*, *парашутизм*, *парашутик* та ін. (загалом 8 слів) [СУМ, VI: 65]; *дирижабль* — повітроплавний апарат з корпусом, наповненим газом, легшим від повітря, який має двигун з повітряним гвинтом; керований аеростат [СУМ, II: 282].

Період від початку 90-х рр. ХХ ст. і до сьогодні характеризується активною лексикографічною діяльністю. Серед низки виданих праць назовемо “Російсько-український військовий словник” (1992) за ред. О.О. Лісної. Особливу увагу авторка надає термінологічним словосполученням. Наприклад: *авіаційна підготовка*, *авіаційно-пошуково-рятувальна служба* [РУВС: 3], *апарат літальний*, *апарат гвинтокрилий* [РУВС: 4], *завдання польотне* [РУВС: 27], *крило ромбоподібне* [РУВС: 39] та ін.

1995 р. побачив світ “Російсько-український словник для військовиків” А. Бурячка, М. Демського та Б. Якимовича, призначення якого, як зазначено в передмові, “задовольнити потреби мовленнєвої практики військовиків, від рядовика починаючи та генералом закінчуючи” [РУСВ: 5].

Автори додають автохтонні відповідники 20-х рр. ХХ ст. до запозичених термінів, зокрема: *авіабаза* — *летунська база*; *авіадесант* — *летунський десант*; *авіаносійна (палубна) авіація* — *літаконосійне (палубне) летунство*; *аеродром* — *летовище (летище)*; *аероклуб* — *клуб летунів* [РУСВ: 31]. Порівняно з попередніми словниками, значно розширилася фіксація термінів із компонентами *авіа-* (*аеро*) (32 лексеми), термінів-словосполучень: *військово-транспортна (транспортна) авіація*, *військово-транспортне (транспортне) летунство*, *кораблева авіація (кораблеве летунство)*, *навчальна авіація (навчальне летунство)* (19 словосполучень) [РУСВ: 27].

Термін *літак* увійшов до складу 134 термінів-словосполучень: *літак двоособовий*; *літак двопалубовий (двопалубний)*; *літак десантно-транспортний (транспортний)*; *літак дистанційно керований*; *літак для завоювання переваги в повітрі*; *літак для літних випробувань* та ін; 21 термін

прикладкового типу: *літак-авіаносій*, *літак-амфібія*, *літак-аерофотограф*, *літак-безхвістка*, *літак-біплан*, *літак-бомбардувальник*; термін *вертоліт* також має низку похідних термінів-словосполучень: *вертоліт пошуково-рятувальний*; *вертоліт протичовновий*; *вертоліт показу цілей*; та похідних прикладкового типу: *вертоліт-амфібія*, *вертоліт-кран* та ін. [РУСВ: 43].

1997 р. з'явився тримовний словник-посібник “Російсько-українсько-англійська авіаційна термінологія” Д. Г. Бабеїчука (близько 4000 українських, російських та англійських термінів). Основою його є — “Збірник термінів ІКАО”, виданий 1986 року в Монреалі. До словника входять широковживані англійські, російські та українські терміни, активно використовувані у міжнародній авіації під час обслуговування повітряного руху у повітряному просторі України; автори посібника намагалися сприяти упорядкуванню української науково-технічної термінології [13]. Посібник має деякі особливості, зокрема: 1) терміни-словосполучення подано в реєстрі як самостійні терміни, наприклад: *шумовий фон / шумовий фон / background noise* [РУАТ: 3]; *авиационная маршрутная карта / авіаційна маршрутна карта / aeronautical route chart* [РУАТ: 7]; *место ожидания при рулении / місце чекання при рулюванні / taxi-holding position* [РУАТ: 63]; 2) якщо при перекладі з англійської мови російські та українські відповідники мають декілька однозначних еквівалентів, то їх подано в порядку вживаності — на першому місці терміни, структурно найближчі до російської та української мов, наприклад:

<i>ограничение пикового значения сигнала (пика сигнала радио)</i>	<i>обмеження пікового значення сигналу (піка сигналу радіо)</i>	<i>peak clipping (radio)</i>
<i>ограничитель</i>	<i>обмежувач</i>	(РУАТ, с. 4)

3) чимало реєстрових російських і українських слів мають кілька англійських відповідників — полісемічних варіантів, наприклад:

<i>коммерческий рейс</i>	<i>комерційний рейс</i>	<i>commercial air transport flight revenue flight</i>
		(РУАТ, с. 4)

4) до реєстру словника включено також широковживані в авіації міжнародні аббревіатури: *ИНСЕРФА (INSERFA)* (*стадія невизначеності*); *ДЕТСЕРФА (DETSERFA)* (*стадія лиха*) [РУАТ: 5].

Цього самого року побачив світ “Російсько-український авіаційний словник” (8 тисяч термінів) за редакцією Г. О. Кривова, де зацентовано увагу на термінології авіабудування (проектування, виготовлення та експлуатації виробів авіаційної і ракетної техніки) [12]. У словнику засвідчено терміни сучасних технологій загального і спеціального машинобудування і суміжних виробництв, які долучаються до створення літальних апаратів.

Особливістю цієї лексикографічної праці є комплексний системний підхід, “за якого однослівні терміни ставилися у відповідність еле-

ментам структурної схеми, що відбиває основні етапи створення та використання літальних апаратів (літаків, вертольотів, ракет)” [РУАС: 6]. Словник побудовано за алфавітно-гніздовим принципом та містить близько восьми тисяч термінів на зразок:

АВІАГОРИЗОНТ, -у

- дублювальний
- командний
- посадковий
- резервний

[РУАС: 9]

ГОНДОЛА, -и

- бокова
- двигуна
- на пілоні
- поворотна
- здвоєна

[РУАС: 45]

Виданий 1998 р. “Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос” за редакцією В.В. Гейченка, В.М. Завірюхи, О.О. Зеленюк та ін. є спробою “першого в Україні лексикографічного полінаукового словника ... Він охоплює вживані в сучасній російській та українській мовах терміни і найпоширеніші номенні понад 50-ти галузей сучасної науки і техніки: авіації, автомобільного та залізничного а також морського і річкового транспорту та ін.” [РУСНТ: 5]. Визначальною рисою цієї лексикографічної праці, крім нормативності, є системність відбору й подавання матеріалу (містить близько 120 тисяч найпоширеніших та найуживаніших термінів і номенів). Наявні у словнику авіаційні терміни утворюють більшість виявлених тематичних груп лексики, однак їхнє наповнення значно менше, що можна пояснити полігалузовістю досліджуваної праці. Тематичні групи містять базові для авіаційної галузі терміни та утворюють нечисленні терміни-словосполучення. Наприклад, тематична група *терміни на позначення літальних апаратів (ЛА)* нараховує 35 термінів-однослів, 36 термінів словосполучень та 8 термінів-юкстапозитів. Серед незасвідчених такі: *аерочовен* [РУСНТ: 43], *балонет* [РУСНТ: 46], *бімоноплан* [РУСНТ: 55], *гелікоплан* [РУСНТ: 122], *лайнер* [РУСНТ: 292] *літак-заправник*, *літак-перехоплювач*, [РУСНТ: 646–647], *екраноплан* [РУСНТ: 848] та ін.

Новітню авіаційну термінологію представлено у двох галузевих словниках “Російсько-українському словнику з авіаційної та ракетно-космічної техніки” (1997 р.) за ред. Д.Х. Баранника і В.Ф. Пріснякова [РУСАРКТ] та “Російсько-українському словнику авіаційних термінів” (2004 р.) у двох томах за редакцією В.П. Бабака [РУСАТ].

“Російсько-український словник з авіаційної та ракетно-космічної техніки” (близько 40 тисяч термінів і терміносполучень) репрезентує авіаційно-ракетну й космічну галузь, а також суміжні і пов’язані з ними сфери діяльності (гідрогазодинаміку, технічну термодинаміку, теплообмін), аеродинаміку, термодинаміку та суміжні наукові дисципліни, що мають безпосередній стосунок до авіаційної та ракетно-космічної техніки: теоретична та експериментальна аеродинаміка дозвукових, близькозвукових і надзвукових швидкостей, теоретична та експериментальна

гідродинаміка малих та середніх швидкостей, магнітогідродинаміка та аеротермодинаміка, технічна термодинаміка, основи технології виготовлення літальних апаратів. На кінець 90-х рр. це було найповніше зібрання авіаційної лексики.

Особливу увагу в цьому словнику відведено термінам-словосполученням, оскільки “функціональний підстиль виробничо-технічного стилю, пов’язаний з авіаційною технікою, характеризується поширеністю у ньому багатокомпонентних термінологізованих (як правило, номінативних за своєю суттю) сполучень слів та функціонально спеціалізованих, постійно відтворюваних (при можливих модифікаціях) словесних комплексів” [РУСАРКТ: 5–6], наприклад: *крило адаптивне*; *крило антисиметричне*, *крило безконечного розмаху*; *крило без скручення*; *крило без звуження*; *крило великого видовження* (загалом 151 термінологічне словосполучення); *апарат літальний безкрилий*; *апарат літальний безпілотний*; *апарат літальний гвинтовий*; *апарат літальний гвинтокрилий* (загалом 59 термінів-словосполучень) [РУСАРКТ].

Найповнішим на сьогодні зібранням авіаційних термінів є двотомний “Російсько-український словник авіаційних термінів” (К., 2004 р.), що містить близько 80 тисяч лексичних одиниць. Серед них: терміни і терміни-словосполучення з усіх розділів теорії і практики цивільної авіації, а також суміжних і пов’язаних із ними галузей науки і техніки (літня справа, технічна гідро-, газо- і термодинаміка, технічна експлуатація й ремонт літальних апаратів та ін.). Наприклад, у словнику наявні не зафіксовані раніше терміни: *авіаконцерн*, *авіалайнер*, *авіафрахт*, *аеротаксі*. Значно збільшилася і кількість термінів-словосполучень, зокрема, з терміном *авіакомпанія* в словнику зафіксовано 22 словосполучення: *авіакомпанія головна*, *авіакомпанія вертолітна*, *авіакомпанія-замовник*, *авіакомпанія національна* та ін.

2004 року першою перекладною українсько-російською працею став “Українсько-російський словник наукової термінології” (за загальною редакцією Л.О. Симоненко), унікальність якого полягає у тому, що “словник є першою в україністиці лексикографічною працею, що охоплює найуживанішу термінологію двох близькоспоріднених мов” [УРСНТ: V]. Укладачі “Українсько-російського словника наукової термінології” ставили за мету “сприяти не лише систематизації, нормалізації та стандартизації національного термінологічного фонду, а й подальшому розвитку української літературної мови” [там само]. У Словнику серед нормативної загальнонаукової та широковживаної термінології різних галузей знань зафіксовано й авіаційну лексику. Наприклад, *екраноплан*, *екіпаж* [УРСНТ: 75], *імельман* (*фігура вищого пілотажу*) [УРСНТ: 113], *пілотаж* [УРСНТ: 223], *цепелін* [УРСНТ: 382], *чартер* [УРСНТ: 386] тощо.

Окрему нішу серед лексикографічних праць займає “Тлумачний словник авіаційних термінів” (укл. Л.Ф. Верхулевська, С.С. Кіраль, М.В. Луцюк, Л.Г. Скуратівська та Н.Ю. Ясакова за загальною редакцією М.С. Кулика [ТСАТ, 2007], у якому вперше подано дефініції термі-

нів, відомості про їхнє наголошення, вживання, словозміну, коротку етимологічну довідку та, принагідно, тлумачення загальнонаукових та загальнотехнічних термінів, якщо їх ужито як складники авіаційного багатокomпонентного терміна. У словнику подано відомості про етимологію запозичених термінів, що дозволить читачам отримати уявлення про шляхи формування української авіаційної термінології [ТСАТ: 5].

Словник містить близько 1200 термінів і термінологічних словосполучень (ТС). Наприклад, *катапульта*, -и, ж. (від грец. kata — зверху і palleo — кидаю). 1. Пристрій для забезпечення старту літаків з палуби авіаносця та інших злітних майданчиків. 2. Пристрій для автоматичного викидання (катапультивання) льотчика з кабіни літального апарата в аварійній ситуації. *Аварійна к.*; *аеродромна к.*; *газова к.*; *гідролічна к.*; *злітна к.*; *корабельна к.*; *механічна к.*; *наземна к.*; *палубна к.*; *парова к.*; *повітряна к.*; *пружинна к.*; *реактивна к.*; *стаціонарна к.* [ТСАТ: 37]; *крило*, -а, с. Несна поверхня важчого за повітря літального апарата, призначена для створення піднімальної сили; складається з поздовжніх (лонжерони, стрингери) та поперечних (нервюри) елементів, до яких кріпиться обшивка; має комплекс пристроїв, що змінюють піднімальну силу і лобовий опір (наприклад, елерони). *Аеродинамічна к.*; *асиметричне к.*; *багатоконтурне кесонне к.*; *багатолонжеронне к.*; *багатостінне к.*; *безлонжеронне к.*; *випускати крила*; *відхилити крила назад*; *високомеханізоване к.* та ін. (загалом 81 ТС) [ТСАТ: 44]; *політ авіаційний*. Рух, переміщення літального апарата в повітрі; авіаційний виліт, рейс з певним завданням. *Автоматичний п.*; *адаптуватися до польоту*; *адміністративний п.* та ще 150 ТС [ТСАТ: 67–68].

Перше десятиліття ХХІ ст. характеризується активним поповненням авіаційної термінології новими термінами: *авіалайнер* — багатомісний пасажирський літак зі статусом підвищеної комфортності та надійності [НСЗ: 13]; *авіашоу* — видовищний захід із показовими польотами авіаційної техніки; *аеробус* — двопалубний літак, призначений для одночасного перевезення великої кількості людей і багажу [НСЗ: 16]; *мотодельтаплан* — саморобний літальний апарат, сконструйований на базі мотоцикла й дельтаплану; *мотодельтапланерист* — той, хто керує мотодельтапланом [НСЗ: 158] та інші терміни: *гвинтокрил*, *гелікоптер*, *корда*, *кордовий*, *кордодром*, *параплан* тощо.

Іншомовні авіаційні терміни зафіксовані в перекладних російсько-німецько-англійських словниках, починаючи від 30-х рр. ХХ ст. Серед них: 1) Военный немецко-русский словарь. Ф.Е. Кузнецов и А.М. Таубе. 25000 терминов. М.: Сов. энциклопедия, 1931. — 684 стлб.; 2) Шиуков А.В. Иллюстрированный немецко-русский словарь по авиации и воздухоплаванию. Под ред. Е.Ф. Бурче. Изд. 2-е, перераб. и доп. 12000 терминов. М.: ОНТИ НКТП СССР, 1937. — 244 с.; 3) Немецко-русский авиационный словарь. Е.Г. Реброва и Г. А. Бобковский. 21000 терминов. М.: Гостехиздат, 1942. — 360 с.; 4) Котик М.Г., Мурашкевич А.М.,

Бухатина М.И. и др. Англо-русский авиационный словарь. М.: Советская энциклопедия, 1964. — 687 с.; 5) Рухадзе В.Г. Котик М.Г. Немецко-русский словарь по авиации и космонавтике. — М.: Русский язык — Медиа, 1984. — 780 с.; 6) Буряков Ю.Ф., Дремичев И.Д. Англо — русский авиационный словарь. М.: Воениздат 1963. — 544 с.; 7) Сборник терминов ИКАО (ICAO lexicon). Терминологический словарь. В 2-х т. М.: Воздушный транспорт, 1986 та інші. Зазначені джерела репрезентують основні сфери функціонування авіаційних термінів.

Отже, у фіксації української авіаційної термінології умовно можна виділити два етапи, які характеризуються активною появою лексикографічних праць: 20–30-ті та 90-ті рр. ХХ ст.

Сучасний стан авіаційної термінології в українській мові вимагає її інвентаризації, систематизації й упорядкування, мовної уніфікації, освоєння й адаптації запозичених термінів, що зумовлює потребу видання якісно нового дефінітивного словника сучасної української авіаційної лексики. Оскільки важливою складовою науково-технічного прогресу є динамічний розвиток термінографії, то нагальним завданням сучасної лінгвістичної науки є систематизація та дефініювання термінологічної лексики.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- НСЗ — Нові слова та значення: словник / [Укл. Л.В. Туровська, Л.М. Василькова] / Л.В. Туровська, Л.М. Василькова; Ін-т укр. мови НАН України.— К.: Довіра, 2008. — 271 с.
- НУЛС — Ільницький-Занкович І. Німецький та український летунський словник / Deutsches und ukrainisches Fliegewörterbuch. — Берлін: Вид-во Бернад і Грефе, 1939. — 206 с.
- РУВС — Лісна О.О. Російсько-український військовий словник. — К., 1992. — 80 с.
- РУС — Російсько-український словник: У 3-х т. — К.: УРЕ, 1982-1983.
- РУСАРКТ — Російсько-український словник з авіаційної та ракетно-космічної техніки / За ред. Д.Х. Баранника і В.Ф. Пріснякова. — Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 1997. — 488 с.
- РУСАТ — Російсько-український словник авіаційних термінів: У 2-х т. / За ред. В.П. Бабака. — К.: Техніка, 2004. — Т. 1: А-О — 519 с. ; Т. 2: П-Я. — 448 с.
- РУСВ — Бурячок А., Демський М., Якимович Б. Російсько-український словник для військовиків. — К.: Варта, 1995. — 384 с.
- РУСНТ — Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / В.В. Гейченко, В.М. Завірюхіна, О.О. Зеленюк та ін. — К.: Наукова думка, 1998. — 892 с.
- РУТС — Русско-украинский технический словарь. Сост. Н.М. Матийко, А.М. Матийко, Н.С. Родзевич, Г.М. Гнатюк, А.М. Матвиенко. — К.: Государственное издательство технической литературы УССР, 1961. — 648 с.
- СВС — Семязычный военный словарь. Русский, болгарский, венгерский, немецкий, польский, румынский и чешский языки. Сост. И.М. Бойко, В.С. Бакаленко, В.Л. Куценко. — М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1971. — 572 с.
- СУМ — Словник української мови: В 11-ти т. / За ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970 — 1980.

- ТСАТ — Тлумачний словник авіаційних термінів / Уклад.: Л.Ф. Верхулевська, С.С. Кіраль, М.В. Люцюк та ін.; за заг. ред. М.С. Кулика. — К.: НАУ, 2007. — 100 с.
- УРСНТ — Українсько-російський словник наукової термінології / За заг. ред. Л.О. Симоненко. — К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. — 416 с.

1. *Голоскевич Г.* Правописний словник (за нормами Українського правопису ВУАН. — Х., 1929. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто—Львів: НТШ, 1994. — 461 с.
2. *Дармороси М. і Л.* Словник технічної термінології з російським покажчиком / Уклад. М. і Л. Дармороси. — К.: Горно, 1926. — 292 с.
3. *Дубровський В.* Словник московсько-український. — К.: Рідна мова, 1918. — 361 с.
4. *Льницький-Занкович І.* Німецький та український військовий словник / Deutsches und ukrainisches militärisches Wörterbuch. — Берлін: Вид-во Бернгард і Грефе, 1939. — 504 с.
5. *Льницький-Занкович І.* Німецький та український летунський словник / Deutsches und ukrainisches Fliegerwörterbuch. — Берлін: Вид-во Бернгард і Грефе, 1939. — 206 с.
6. *Ключковська І.* Роль діаспори у творенні української термінології / І. Ключковська // Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою. — Режим доступу до статті: http://www.mio.k.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=182%3A2010-03-11-12-09-12&catid=26%3A2010-0312085243&Itemid=47
7. *Кочан І.М.* Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові: Монографія. — Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. — 519 с.
8. *Кропивич Є.В.* Українська мова. Фонетика і правопис. Орфографічний словник чужих слів. ч. 1, Х.-К.: Держвидав України, 1930. — 273 с.
9. *Масенко Л.* Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду // Л. Масенко Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / Упор.: Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька; За ред. Л. Масенко. — К.: Видав. дім “Києво-Могилянська академія”, 2005. — 399 с.
10. *Пежанський М.* Англо-український летунський словник. — Нью-Йорк, 1968.
11. *Пиптенко З.* Словник чужих слів, що вживаються в українській мові. — К.: Поступ, 1918. — 256 с.
12. Російсько-український авіаційний словник / Під. ред. Г.О. Кривої. — К.: УкрНДІАТ, 1997. — 248 с.
13. Російсько-українсько-англійська авіаційна термінологія. Посібник / Укл. Д.Г. Бабейчук. — К.: Дієслово, 1997. — 160 с.
14. *Сабалдир Г., Коломацька О.* Правописний словник та правила правопису й розділових знаків. — К.: Час, 1930. — 298 с.
15. *Степаненко Б.* Русско-украинский словарь. — К.: Жизнь, 1918. — 490 с.
16. *Терпило П. і П.* Словник російсько-український. — К., 1918. — 249 с.
17. *Трихвиль Ю., Зубков І.* Словник технічної термінології. Мірництво [проект], 1930. — 155 с.
18. *Шелудько І.М.* Практичний словник виробничої термінології. ВУАН, НДІМ, Відділ термінології та номенклатури. Серія практичних словників. — Вип. 3. — Х.: Радянська школа, 1931. — VIII+110 с.

Статтю отримано 19.06.2014.

Lyudmila Khalinivska
Kyiv

UKRAINIAN AVIATION TERMINOLOGY IN TERMINOGRAFIC WORKING

The article analyzes the Aircraft lexis in the Ukrainian lexicographic works; outlines the main stages of the development of the Ukrainian aviation terminography.

Keywords: terminology, terminography, neography, dictionary, aviation term, division into periods.

УДК 047.31 + 811.161.2

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
“ДІАЛЕКТИ В СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ:
ЗАГАЛЬНОСЛОВ’ЯНСЬКИЙ КОНТЕКСТ”**

31 березня — 2 квітня 2014 року в Інституті української мови НАН України відбулася міжнародна наукова конференція “Діалекти в синхронії та діяхронії: загальнослов’янський контекст”. Проблематикою конференції були такі аспекти: діалекти в просторі й часі; описове, лексикографічне, текстграфічне, лінгвогеографічне представлення сучасних діалектів; діалектне явище в континуумі національної мови та міжмовних зв’язках, специфіка ізоглосних досліджень; стан, принципи формування та оновлення джерельної бази сучасної діалектології.

У конференції взяли участь науковці з України, Росії, Білорусі, Польщі, Молдови, всього — понад 70 учасників.

Відкрив конференцію директор Інституту української мови НАН України, д. філол. н., проф. **П.Ю. Гриценко**, який у вступному слові підкреслив, що «Міжнародні наукові конференції з діалектології, які в останні роки відбуваються регулярно в різних наукових осередках слов’янського світу, не бувають пересічною подією, бо кожен, хто приїжджає на цю конференцію, намагається подати нову інформацію, ознайомити з новими матеріалами, ідеями, а міжнародний статус конференції передбачає ще й обмін досвідом різних національних діалектологічних шкіл».

Наукове товариство привітали й побажали плідної праці академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України академік НАН України

© Г.С. КОБИРИНКА, 2014

М.Г. Жулинський та голова Українського комітету славістів, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України академік НАН України **О.С. Онищенко**.

На пленарному засіданні предметом обговорення були теоретичні та практичні питання української та слов'янських діалектологій. Зокрема, **П.Ю. Гриценко**, акцентуючи увагу на концептуальних засадах сучасної діалектології, поставив засадничі питання: «*що з усієї складної структури діалектної мови необхідно досліджувати, для чого і за допомогою яких дослідницьких прийомів і процедур*». Запорукою успішного розвитку діалектології є повнота емпіричної бази. Саме тому доповідач звернув увагу на типи джерельної бази, їх специфіку, евристичні можливості, зокрема підкреслив доцільність використання в діалектологічних дослідженнях етнографічних, фольклорних записів.

Очевидним є той факт, що залучення історичних матеріалів допоможуть з'ясувати зміни, які відбуваються в мовній структурі, адже мовленнєвий потік вбирає в себе різноманіття історичної епохи. На динамічних процесах, темпах еволюції зацентували увагу **J. Sierociuk** — «Historyczny kontekst gwar wielkopolskich» (Познань), **Л.Л. Касаткін** (Москва) — «Пути трансформации яканья в одном русском говоре».

Джерелом вивчення діалектної системи може слугувати й художня література, у канву якої вплетені регіональні слова, фонетичні варіанти, морфологічні форми, синтаксичні конструкції. Про це яскраво свідчила доповідь **М.М. Толстої** (Москва) — «Синтаксис возвратного *se в говоре гуцульського села Головы начала XX века»; одним із джерел дослідження поведінки енклітик, зокрема тенденції щодо місця *se у фразі, був етнографічний роман Шекерика-Доникова «Дідо Иванчік».

Чимало доповідачів констатували, що їхні дослідження спираються на діалектний текст. Саме текст розкриває горизонти для ґрунтовних досліджень фонетики, лексики, граматики, адже в ньому поєднані різнотипні одиниці мови. Зокрема, фонетичні явища простежив **М.В. Вербовий** (Кривий Ріг) — «Із спостережень над вставними сонорними приголосними в говірках Нижньої Наддніпрянщини»; семантичну специфіку позитивного або негативного компонента в значенні лексичної одиниці вивчала **В.В. Леснова** (Луганськ) — «Типи оцінок об'єкта номінації в діалектному мовленні»; питання діалектного словотвору висвітлювала **Н.В. Хобзей** (Львів) — «Аспекти дослідження дієслівного префікса **ви-** у говірках південно-західного наріччя української мови»; проблему міжчастиномовної перехідності слів аналізувала **Г.І. Гримашевич** (Житомир) — «Транспозиційний потенціал прислівника в діалектному тексті»; морфологічні особливості, які пов'язані з активністю інтерферентних процесів, новостворених українських говірок, що функціонують у полімовному й полідіалектному ареалі межиріччя Дністра і Дунаю простежив **А.О. Колесников** (Київ) — «Іменникова словозміна в українських південнобессарабських говірках»; способи і засоби змістового вираження категорії кількості (означеної й неозначеної) у говірках

середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя проаналізувала **Т.В. Щербина** (Черкаси) — «Вербалізація категорії кількості в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя».

Про стан і перспективу дослідження акцентної системи в українській текстографії доповіла **Г.С. Кобирилка** (Київ) — «Діалектні тексти як джерело дослідження акцентної системи». Тенденціям наголошування також було присвячене дослідження **О.В. Тер-Аванесової** (Москва) — «Об одной восточнославянской изоглоссе в области глагольного ударения», у якому на підставі свідчень лінгвогеографічних джерел проведено східнослов'янські ізоглоси щодо наголошування дієслів.

Вивчати субстанцію діалектної мови неможливо без приділення належної уваги діалектоносії, адже саме він виявляє себе як мовленнєва, комунікативна, словникова, етносемантична дискурсивна особистість. Як відображено комунікативну особистість через призму діалектного тексту проаналізувала **К.Д. Глуховцева** (Луганськ) — «Діалектоносіє як дискурсивна особистість»; спробу репрезентації рис менталітету діалектоносіїв здійснила **Г.І. Мартинова** (Черкаси) — «Вербалізація менталітету середньонаддніпрянців».

В українському мовознавстві й досі залишається актуальним питання представлення діалектології як однієї з провідних галузей мовознавства в універсальних та спеціалізованих довідкових виданнях. Цей аспект було відображено в доповіді **Л.В. Рябець** (Київ) — «Діалектологія на сторінках українських енциклопедичних видань», яка підкреслила, що «робота над енциклопедичними виданнями має дещо стихійний характер, що, у свою чергу, зумовлено відсутністю системного підходу, координації та єдиних (водночас гнучких) наукових та методологічних засад підготовки та створення таких видань».

Не оминули увагою дослідники й дискусивні питання в лінгвістиці — походження давньоновгородського діалекту. Цю проблему висвітлював **О.А. Романчук** (Кишинів) — «Спор о древненовгородском диалекте: взгляд археолога».

На конференції працювали три секції: «Діалектна лексикологія», «Діалектна фонетика і грамати́ка», «Діалекти і літературні мови. Діалектна текстографія».

На секції «Діалектна лексикологія» науковці виголосили свої думки, гіпотетичні міркування щодо функціонування лексичної системи, у якій відбуваються різноманітні динамічні процеси, зумовлені дією лінгвальних та позалінгвальних чинників, і водночас констатували факти щодо збереження реліктових явищ. Предметом дослідження були різні ТГЛ: ботанічна лексика (**М.В. Поїстогова** (Київ) — «Флороназви східнополіського діалекту у світлі господарської цінності реалій»), **М.М. Ткачук** (Київ) — «Лексична мотивація як параметр творення синонімів у ботанічній лексиці говірок Чорнобильської зони», **М.С. Кушмет** (Донецьк) — Назви картоплі в східностепових говірках Донеччини), орнітоназви (**Я.О. Литвиненко** (Суми) — «Типи просторової поведінки орніто-

назв у східнополіських говірках»), рибальська лексика (*Р.В. Міняйло* (Луганськ) — «Віддієслівна рибальська лексика українських говірок на загальнослов'янському тлі»), лексика харчування (*М.О. Волошинова* (Луганськ) — «Лексика харчування в діалектному тексті», *Н.В. Кірілкова* (Рівне) — «Назви великодньої випічки в говірках Рівненщини»), назви головних уборів (*О.В. Юсікова* (Київ) — «Функціонування назв платових головних уборів в українських говірках»), лексика житлового комплексу (*Д.А. Ігнатенко* (Одеса) — «Динаміка назв житлового комплексу в українських говірках на півночі Молдови»), лексика на позначення темпу мовлення (*О.М. Холод'юн* (Київ) — «Дієслівна лексика на позначення темпу мовлення як фрагмент мовної картини світу діалектоносіїв Східного Полісся»), а також регіональна топонімія, на якій не могли не позначитися характерні риси говірок (*С.О. Вербич* (Київ) — «Гідронімія Стрия в місцевому діалектному континуумі: особливості становлення»).

Про результати експериментально-фонетичних, описових досліджень доповідали на секції «**Діалектна фонетика і граматики**». Зокрема, увагу було зацентровано на таких аспектах: інтонаційній організації українського діалектного мовлення — ритмічній організації синтагми, розміщення фразових акцентів, темпорального та мелодичного оформлення висловлення (*Н.С. Вербич* (Київ) — «Інтонація діалектного мовлення: проблеми та перспективи дослідження»); інструментальному вивченні усного мовлення за допомогою кореляційного методу математичного аналізу (*О.С. Іщенко* (Київ) — «Інформативність акустичних сигналів: діалектне vs. літературне мовлення»); вимові звуків (*М.В. Гнатюк* (Львів) — «Приголосні [з], [ц], [с], [дз] у північнолемківських переселенських говірках: дорсально-палатальна вимова»); функціонуванні усічених форм у мовленні (*Г.В. Сікора* (Київ) — «Редукція слова у мовленні львів'ян»); фонетичних, правописних особливостях, що репрезентують мовлення діалектоносія, відображають простір і час (*Т.О. Ястремська* (Львів) — «Діалектне підгрунття «Біблійної історії» (початок ХХ ст.): фонетичний аспект»). Білоруські дослідники поділилися досвідом щодо створення сервісу, за допомогою якого можна було б отримати інформацію правильної вимови слів (*С.І. Лысы* (Мінськ) — «Стварэнне сэрвіса арфаэпічнага генератара слоўнікаў»), та автоматизації діалектологічних досліджень за допомогою методів комп'ютерної лінгвістики (*Ю.С. Гецэвіч* (Мінськ) — «Аўтаматызаваны пошук дыялектызмаў у электронных текстах з дапамогай NooJ»).

Доповідачі аналізували й мовні процеси, що відбуваються в граматичних класах слів: прикметників (*І.В. Симоненко* (Київ) — «Творення присвійних прикметників у східнополіському діалекті»), дієслів (*Д.А. Марєєв* (Глухів) — «Із спостережень над динамікою дієслівної словозміни в сновсько-сеймських говірках східнополіського діалекту», *Т.В. Міроненко* (Луганськ) — «Семантика дієслів фізичної дії в аграрному дискурсі українських говірок Воронежчини»), прислівників (*О.Ю. Левенець* (Луганськ) — «Лексико-семантична структура здрібно-пестливих при-

слівників у східнословобожанських говірках», **Г.А. Чешко** (Київ) — «Прислівники на позначення способу носіння одягу в східнополіських говірках»).

На секції «Діалекти і літературні мови. Діалектна текстографія» предметом обговорення були різноманітні мовні одиниці, зафіксовані в текстах: діалектних (**Н.Д. Коваленко** (Кам'янець-Подільський) — «Вияв багатоплановості фразеологічної одиниці в діалектному тексті»), культових (**Г.М. Дудик-Меуш** (Львів) — «Лемківські риси в мовній тканині староукраїнського неканонічного євангельського тексту»); а також в автографах (**Б.О. Коваленко** (Кам'янець-Подільський) — «Лінгвальні особливості казки «Цар Соловей» Степана Руданського») та першодруках (**О.П. Кумеда** (Суми) — «Східнополіські риси мови першодруків П.О. Куліша»), які свідчать про нерозривний зв'язок ідіолекту автора з діалектним довкіллям. Проблемі вивчення мови великого Кобзаря присвятив свою доповідь **В.Г. Зоря** (Черкаси) — «Говіркова основа ідіолекту Т. Шевченка: стан дослідження».

Науковці констатували, що діалектна система вирізняється багатством синонімічного ряду, різноманітністю морфологічних, синтаксичних форм, у ній відображено не тільки лінгвістичний, а й психологічний аспекти вивчення індивіда зокрема, і народу в цілому. Про неповторний колорит діалектного мовлення, збереження в ньому реліктових лексем та форм свідчили доповіді **Н.О. Руснак** (Чернівці) — «Категорія невизначеності в діалектному мовленні буковинців», **Л.Я. Колеснік** (Київ) — «Засоби передавання градації оцінності в покутсько-буковинських говірках», **Л.М. Борис** (Чернівці) — «Назви прісних борошняних виробів у буковинських говірках»; еволюцію словникового складу, наявність запозичень, зокрема з німецької мови в українських діалектах, вивчала **Н.О. Нечасва** (Луганськ) — «Германізми в українських діалектах: ареальний вимір».

Діалектний простір здиференційований у просторі й часі за певними критеріями — мовною системою, традиціями, віруваннями тощо. Про діалектні й етнокультурні особливості болгарських говірок доповіла **В.А. Колесник** (Одеса) — «Диагностирующие черты южных болгарских говоров (к вопросу о диалектных и этнокультурных границах)». Дослідження **О.В. Слободян** (Луганськ) — «Особливості функціонування народної географічної термінології в українських східнословобожанських говірках» — ще раз засвідчило очевидний факт: діалектний матеріал може слугувати джерельною базою для ономастичних студій.

Водночас на засіданні секції **І.В. Гороф'янюк** (Вінниця) — «Нове «старе» джерело вивчення подільського діалекту» висвітлила цікаву інформацію про забуту лексикографічну працю М.Л. Охріменка та М.Т. Доленка — Словник діалектної лексики Вінниччини, який сьогодні може слугувати надійною фактологічною базою лінгвістичних студій подільського говору.

На підсумковому пленарному засіданні в доповіді **О.І. Ніки** (Київ) — «Діалектне маркування українських проповідей Антонія Радивиловського»

було підкреслено, що атрибуція діалектних рис в українських проповідях XVII ст. активізує чимало питань, одне з яких — віддзеркалення діалектних рис у текстах одного автора.

Із заключним словом про роботу конференції виступив директор Інституту української мови НАН України, д. ф. н., проф. **П.Ю. Гриценко**, який високо оцінив виголошені доповіді й окреслив настанови діалектних досліджень, зокрема: з увагою ставитися до кожного діалектного явища, в інтерпретаціях не замикатися на національних межах, а кожен зафіксований факт прочитувати в ширшому ареалі — загальнослов'янському.

Родзинкою цієї конференції стало ознайомлення з новою літературою відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка, зокрема літературою, присвяченою постаті Кобзаря.

Логічним продовженням конференції було засідання Ради молодих учених Інституту української мови, на якому виступили науковці з Російської академії наук — **О.В. Тер-Аванесова** (Інститут російської мови ім. В.В. Виноградова) та **М.М. Толстая** (Інститут слов'янознавства). Гості розповіли про роботу своїх наукових установ, їхні структурні підрозділи та основні наукові видання. Марфа Микитівна докладно зупинилася на наукових методах та постаті відомого вченого-славіста, діалектолога, фольклориста, основоположника російської етнолінгвістичної школи — М.І. Толстого.

Матеріали доповідей міжнародної конференції опубліковано в збірнику «**Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст**». — К., 2014. — 524 с.

Галина КОБИРИЛКА (м. Київ)

Статтю отримано 12.05.2014.

Halyna Kobyrnka
Kyiv

THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
“THE DIALECTS IN SYNCHRONY AND DIACHRONY: ALLSLAVISH CONTEXT”

Мовна мозаїка

2,5 КІЛОГРАМА, але ДВА З ПОЛОВИНОЮ КІЛОГРАМИ

Помиляються ті, хто вживає *два з половиною кілограма, три з половиною кілометра, чотири з половиною гектара* та ін. Запам'ятаймо: у формі родового відмінка однини іменники вживають лише з дробовими числівниками, пор.: *2,5 кілограма, 3,5 кілометра, 4,5 гектара*. Якщо ж значення дробового числівника *0,5* передають формою з *половиною*, то поєднуваний з ним іменник має форму множини, пор.: *два з половиною кілограми, три з половиною кілометри, чотири з половиною гектари*.

Катерина Городенська

УДК 81'42

ТАРАС ШЕВЧЕНКО У ПРОСТОРИ САНКТ-ПЕТЕРБУРГА

13–17 травня 2014 року в Бібліотеці Російської академії наук (м. Санкт-Петербург) відбувся XIV Міжнародний семінар «Тарас Шевченко і його петербурзьке оточення (до 200-річчя від дня народження)». Традиційно з вітальним словом до учасників семінару звернувся директор Бібліотеки РАН д. пед. н., професор В.П. Леонов. У відкритті семінару взяв участь генеральний консул України у Санкт-Петербурзі Ю.Д. Шевченко. Прозвучали вітання директора Інституту літератури НАНУ акад. М.Г. Жулинського, директора Інституту української мови НАНУ проф. П.Ю. Гриценка, директора Національного музею Тараса Шевченка проф. Д.В. Стуса, другого Президента України (1994–2004) Л.Д. Кучми. Колектив Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка подарував Бібліотеці РАН «Шевченківську енциклопедію», унікальний науково-довідковий проект, який загалом вмішуватиме понад 6500 статей, присвячених життю і творчості великого Кобзаря. Фонд Бібліотеки РАН поповнився Російсько-українським словником (серія «Академічні словники», 2010–2013), підготованим співробітниками Інституту української мови НАНУ.

У вітальному слові директора Інституту української мови НАНУ доктора філологічних наук, професора П.Ю. Гриценка зокрема йшлося про те, 2014 рік проголошено ЮНЕСКО роком Тараса Шевченка. Шевченкознавство має тривалу історію, але на кожному новому етапі розвитку науки універсум Кобзаря постає щоразу в нових вимірах. Невичерпність художнього світу Тараса Шевченка лишається однією з найактуальніших тем наукового й мис-

© А.Ю. ПОНОМАРЕНКО, 2014

тецького буття українців. Величезний шевченкознавчий доробок, яким пишається гуманітаристика України і зарубіжжя, не має кордонів, тому з неослабною увагою й повагою українська наукова громада стежить за вагомими здобутками Петербурзької школи шевченкознавства. Відомо, що творча особистість Шевченка значною мірою формувалася в культурному просторі Санкт-Петербурга, тому кожна нова наукова знахідка російських дослідників сприяє цілісному осмисленню «трудів і днів» Кобзаря. Шевченківський рік і шевченківський семінар засвідчують збереження найкращих академічних традицій співпраці між Україною та Російською Федерацією. Людство, яке «шукає в геніях себе», завжди звертатиметься до пророчих текстів Шевченка, бо в них — і розмисли про весь світ, і розмова з кожною людиною.

Після відкриття семінару у БАН відбулася презентація виставки, присвяченої 200-річчю Шевченка, основу якої склала колекція книг, що до 1930 року належали до фондів Слов'янського відділення Бібліотеки, нині — Слов'янського фонду БАН. Загалом експозиція охоплює 126 видань. Насамперед це прижиттєві видання поета, найповніше представлено видання 1860 року: «Кобзар» (що вийшов друком за матеріальної підтримки Платона Симиренка), видані окремими книжечками поеми «Катерина», «Тарасова ніч», «Гамалія», балада «Тополя» і «Псалми Давидові», останнє прижиттєве видання Шевченка «Букварь южнорусскій» (СПб., 1861). Окремий розділ виставки присвячено працям Т.Г. Шевченка в журналі «Основа» (1861-1862 рр. тут було надруковано частини «Кобзаря», уривки із «Щоденника», листи, п'єсу «Назар Стодоля»). Ще за життя Шевченка з'являються переклади його творів. На виставці представлено книги, видані польською, болгарською, чеською і білоруською мовами. Колекція книг Слов'янського фонду візуалізує і малярський доробок Шевченка у виданнях початку ХХ століття: «Малюнки Шевченка» (1911–1914); «Власноручні офорти Т. Шевченка» (1913), «Тарас Шевченко як маляр» (1914). Основну частину виставки «Спадщина Т.Г. Шевченка у Слов'янському фонді БАН» завершують книги, видані в кінці 1920-х рр. Це окремі томи академічного видання — «Повне зібрання творів Тараса Шевченка. Під загальною ред. акад. С. Єфремова» (Київ, УАН, 1927-1929), а також серія праць, видана Науково-дослідним інститутом імені Шевченка в Харкові.

Доповіді учасників міжнародного наукового форуму згруповано навколо таких тематичних домінант: світова велич українського генія, оточення Тараса Шевченка і Санкт-Петербург, світоглядний аспект творчості Кобзаря, мовотворчість Шевченка: історія і сучасна рецепція. Загалом у семінарі взяли участь понад 60 учасників з України та Російської Федерації, серед них 11 докторів та 35 кандидатів наук. У складі української делегації були науковці та освітяни з Києва, Черкас, Бердичева, Ніжина.

Інститут української мови НАНУ вперше виступив співорганізатором міжнародного шевченківського семінару, за сприяння в організа-

ції заходу колектив Інституту було відзначено подякою «Української національно-культурної автономії Санкт-Петербурга» (президент — професор В.Ю. Тегза).

Завідувач відділу стилістики та культури мови ІУМ доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАНУ С.Я. Єрмоленко у доповіді «Міжкультурний діалог у мовотворчості Тараса Шевченка» зазначила, що рівень освіченості й міжкультурної комунікації вимірюється передусім лексичним запасом, словником, яким оперує мовець. За стереотипною характеристикою Т. Шевченка як «народного поета» часто не бачать, не відчують існування феномену Кобзаря як високоосвіченої, висококультурної людини свого часу. А втім, різноматична лексика, власні й загальні назви, зафіксовані в його поетичних текстах, російських повістях, у «Щоденнику», свідчать про глибоке знання Шевченком світової культури в її часовому й просторовому вимірах. Щоб пізнати, відчути реалії цієї культури, сучасний читач має звертатися до енциклопедій, історичних джерел. Явище міжкультурної комунікації простежуємо і в діалогах персонажів, виведених у російських повістях, і в оцінних монологах, якими рясніють різножанрові й різномовні тексти Т. Шевченка.

Кандидат філологічних наук, завідувач кафедри прикладної лінгвістики факультету журналістики Національного університету «Одеська юридична академія» М.М. Мамич, проаналізувавши так звані шевченківські номери громадсько-політичного журналу «Жінка» (до 90-х років ХХ ст. «Радянська жінка»), відзначила, що в різних публікаціях різних авторів-журналістів у різні часи найчастотніше акцентують увагу на *мотиві* домівки й саду; *мотиві ставлення поета до материнства, матері Катерини Якимівни, рідних сестер Ярини та Марійки*. Спостережено, що чи не вперше саме наприкінці ХХ століття *заговорили* про мотив самотності у творчості й особистому житті Шевченка: «Сторінки інтимної лірики й листування поета засвідчують, що 1860 рік виявився найдраматичнішим в особистому житті Тараса Григоровича. Важко було усвідомлювати та погодитись із думкою, що доведеться доживати самотному, без родини та вірної дружини. Засмучений самотністю, він ладний був одружитися, за його іронічним висловом, «хоч би на чортовій сестрі». Ці болючі настрої поета віддзеркалились у його творах» («Жінка», 1995, №3).

Важливу прагматичну функцію, пов'язану з формуванням думки читачів журналу про внутрішній світ Кобзаря, виконують наведені цитати з його листування. Це документальне підтвердження концептуального змісту реконструйованої індивідуальної, особистісної ціннісної картини світу Шевченка. Так, у статті «Вечір провів у своєї милої..» («Жінка», 2011, №3) читаємо: *«Приїхавши до Петербурга, Шевченко не забував, листувався з Максимовичем і продовжував захоплюватися його дружиною: “Коли б така у мене була жінка — повинчався б та й умер». В одному з листів Тарас Григорович нагадував: «Вельми і вельми шановная і*

любая моя пані Мар'є Васильєвно!.. А ви, мабуть, уже і забули мою просьбу? То я ж вам нагадаю. Я вас просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві! А то як ви не ожените, то й сам Бог не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині». У цих рядках якась особливо гірка жартивливість, а ще більше — пророча приреченість, бо ж так і сталося...

Доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови ІУМ НАНУ С.П. Бибик наголосила на тому, що науковий семінар у Санкт-Петербурзі — це вшанування Кобзаря не лише як Пророка, Філософа, але й як Людини з особливим даром бачити й живописати пензлем і словом. У своєму виступі вона провела паралель між тими мотивами, що вже названо, і їхнім частковим втіленням саме на початку 40-х років ХІХ століття у полотні «Селянська родина» (1843 р.). Вже до «Селянської родини» була «Катерина», «Тополя», де однією з домінантних є тема-мотив батьківства, були поезії «Думка», «На вічну пам'ять Котляревському», «Н. Маркевичу» та ін., де чітко простежується мотив сирітства, душевного болю самотньої людини. Відповідно до конкретно-чуттєвих символічних образів картини актуалізовано мовно-естетичні знаки у творчості поета-художника. Один із них — **хата**: *Садок вишневий коло хату./ Хрущі над вишнями гудуть.* Нагадає ще рядки із поезій 40-х років: *Хатки біленькі — мов діти в білих сорочках; хатина, неначе дівчина, стоїть на пригорі; Чи єсть у бога люте зло./ Що б у тій хаті не жило?/ А хату раєм називають!/ Не називаю її раєм./ Тії хатиночки у гаї/ Над чистим ставом край села./ Мене там мати повила/ І, повиваючи, співала./ Свою нудьгу переливала/ В свою дитину... В тім гаю./ У тій хатині, у раю./ Я бачив пекло тощо.*

Зорові образи **матері**, пишної і вродливої, мов достигла калина, українки у червоних очіпку, плахті й чоботях, що як жар горять, та старого **батька** зіставлено з народнопісенним словесним образом: *Породила мати сина/ В зеленій діброві./ Дала йому карі очі/ І чорнії брови; Коло його стара мати/ Сидить на ослоні; Біленька хаточка. Сидить / Неначе й досі сивий дід / Коло хатиночки і бавить / Хорошеє та кучеряве / Своє маленькеє внуча. / І досі сниться, вийшла з хати / Веселая, сміючись, мати, / Цілує діда і дитя; Обізвався старий батько:/ «Чого ждеш, небого?».*

Підкреслено, що мотив сирітства завуальований у полотні «Селянська родина» в образі бездомного собаки, якого зображає Шевченко не на одній картині: *З собаками, мій синочку/ Кохайся надворі!; Сирота-собака має свою долю./ Має добре слово в світі сирота;/ Його б'ють і лають, закують в неволю./ Та ніхто про матір на сміх не пита.*

Ще один важливий фрагмент — дід-козак, що сидить на призьбі. Він пам'ятає Україну вільною, адже був гайдамакою, запорожцем, сам виборював цю святую волю. Пізніше у поемі «Сон» постануть такі рядки: *З хатини видно Україну/ І всю Гетьманщину кругом./ Під хатою дідусь сивенький/ Сидить, а сонечко низенько/ Уже спустилось над Дніпром./ Сидить, і дивиться, і дума./ А сльози капують... „Гай-гай!.. —/ Старий промовив. — Недоуми!/ Занапали божий рай!.. / Гетьманщина!..”.* Отже, у

своїй картині митець показав неперервну тяглість поколінь козацького роду, освітлену поривами до свободи й щастя. А стан щастя в Кобзарі здебільшого вербалізується в образі сонця: *Сльози висохли, пропали,/ Сонце просіяло.*

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, директор наукової бібліотеки Ж.В. Марфіна у своєму виступі наголосила на тому, як у поетичній творчості Тарас Григорович Шевченко втілює споконвічний ідеал українського народу — родинність зв'язків, силу національних релігійних і патріотичних, повсякденно-побутових традицій.

Ведучи оповідь, Шевченко в епічних творах нанизує фактично рефлексивно усно-розмовні, народнописенні семантико-синтаксичні структури, повсякденно-побутову фразеологію — вони органічні в його мовомисленні, вкорінені у глибини пам'яті як мовообрази українського народного буття. Уже в поезіях петербурзького періоду усно-розмовні висловлення передають ставлення до батьків, до їхніх думок, переконань, а ширше — до традицій взаємин, носіями яких вони є в українських сільських родинах шевченківських часів: *Не слухала Катерина/ Ні батька, ні неньки./ Полюбила москалика,/ Як знало серденько; Кличе мати вечеряти./ А донька не чує;/ Де жартує з москаликом,/ Там і заночує.* Те саме спостерігаємо й у стереотипізованих характеристиках поведінки батьків, зокрема матері, яка не питає доньки про її особисті наміри, як-от: *Минув і рік, минув другий/ Козака немає;/ Сохне вона, як квіточка, — / Ніхто не питає./ «Чого в'янеш, моя доню?» — / Мати не спитала,/ За старого, багатого/ Нищечком єднала; Не слухала стара мати./ Робила, що знала;/ Все бачила чорнобрива,/ Сохла і мовчала.*

В одному з уривків із поеми «Катерина» доповідачка зацентувала увагу на тому, як Шевченко-поет передає утрадиційнену жестову та словесну поведінку. Наприклад, мати в поемі «Катерина» знає, що дівчина має певного часу виходити заміж (*Коло його стара мати/ Сидить на ослоні,/ За сльозами ледве-ледве/ Вимовляє доні:/»Що весілля, доню моя?/ А де ж твоя пара?/ Де світилки з друженьками,/ Старости, бояре?*). У складній ситуації матері важко зробити вибір: вона то проклинає дитину (*Проклятий час-годинонька,/ Що ти народилась!*), то виражає у пестливих номінаціях, народнописенних означеннях і ніжне ставлення до доньки, якій як жінка співчуває (*Доню моя, доню моя,/ Цвіте мій рожевий!/ Як ягодку, як пташечку,/ Кохала, ростила/ На лишенько... Доню моя,/ Що ти народила?..; Доню моя, доню моя,/ Дитя моє любе!*). Як берегиня традицій, мати і ословлює у характерних обрядових кліше найбільший біль — не буде кому поховати старих батьків, прибрати могилу (*А хто ж мою головоньку/ Без тебе сховає?/ Хто заплаче надо мною,/ Як рідна дитина?/ Хто посадить на могилі/ Червону калину?/ Хто без тебе грішну душу/ Поминати буде?*).

Доповідь кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника відділу стилістики та культури мови ІУМ Т.А. Коць «Тарас

Шевченко і становлення літературної норми» присвячено аналізу впливу Т. Шевченка як мовної особистості на формування літературного зразка. Особливу увагу звернено на тенденції розвитку граматичної системи мови, функціонування варіантів. На основі порівняльного аналізу історичних і сучасних граматики простежено зміни на фонетичному і морфологічному рівнях. Шевченкове слово кваліфіковано як еталон живої народної мови першої половини ХІХ століття, який, завдяки глибокому осмисленню національних, соціальних і загальнолюдських категорій та максимально доступній формі, об'єднав національний простір і став фундаментом для утвердження нового літературного стандарту.

Кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови ІУМ Г.М. Сюта доводить, що в сучасній поетичній мові як вербалізованому типові національної мовної свідомості Шевченкові цитати — це функціонально-стилістичні коди, що засвідчують активну присутність текстів і мінітекстів Кобзаря у мовомисленні українців. Шевченкові цитати вживаються у текстах різних жанрів і стилів (художніх, публіцистичних, наукових, епістолярних, сакральних), у розмовно-побутовій комунікації. Їх семантико-стилістичне, естетичне, аксіологічне навантаження залежить від традиції слововжитку, від рівня культурного досвіду комунікантів (авторів і читачів, співрозмовників тощо), а також від сприйняття й оцінювання новими поколіннями. Водночас актуальність висловлень Т. Шевченка як інтертекстуально навантажених текстотвірних одиниць зберігається на всіх етапах становлення національної поетичної і — ширше — літературної мови.

На пленарному засіданні міжнародного семінару прозвучала доповідь кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника відділу стилістики і культури мови ІУМ НАНУ А.Ю. Пономаренко «Тарас Шевченко у сучасних підручниках з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів». На основі багатоаспектного дослідження фактичного матеріалу було зроблено висновок про вдалу різноаспектну й дидактично виправдану репрезентацію шевченкознавчого матеріалу на сторінках підручників для 9 класів ЗНЗ. Підручники з української мови для 9 класу було обрано до аналізу, оскільки саме в цьому класі за нині чинними програмами творчість Тараса Шевченка системно вивчається в курсі української літератури, а його суспільно-політична роль — у курсі історії України. Така «наскрізна» шевченківська проблематика якнайкраще сприяє реалізації міжпредметних зв'язків у навчальному процесі. Досвід радянського підручникотворення також засвідчив пильну увагу до шевченківського та шевченкознавчого контенту. Час ревізії і рефлексії над мовною нормою (С. Єрмоленко) нині збігається з часом ревізії і рефлексії над сучасним підручником з рідної мови. Молоде покоління має збагнути: мова — живий організм, який розвивається за своїми законами і дуже чутливий до суспільно-

політичних змін. Коли історія мови «оживе» в підручнику в подіях та іменах, тоді вона закарбується й у свідомості учнів. Доповідь А.Ю. Пономаренко викликала жваву дискусію і обмін думками щодо можливих шляхів удосконалення піручникотворчого процесу в Україні та Російській Федерації.

Відповідальний секретар журналу «Українська мова» ІУМ НАНУ, кандидат біологічних наук О.Г. Задорожний зосередив увагу на шевченкознавчій проблематиці на сторінках журналу «Українська мова». У 2014 році шевченківська рубрика буде репрезентована в усіх числах видання. Серед дослідницьких пріоритетів сучасних мовознавців (авторів часопису) — філософія мови Тараса Шевченка (С. Єрмоленко), семантика і прагматика пауз хезитації в поетичних творах Т. Шевченка (Ф. Бацевич), лінгвокогнітивні механізми цитації (Г. Сюта), лінгвокультурний типаж «козак» в українському художньому дискурсі ХІХ століття (Т. Сукаленко).

Оприлюднення результатів шевченкознавчої науково-дослідної роботи співробітникам ІУМ НАНУ вдалося поєднати з вирішенням пошукового завдання. Як з'ясувалося під час роботи над шевченкознавчим проектом відділу стилістики та культури мови, у збірнику статей до 125-ліття з дня народження Тараса Шевченка¹ в усіх примірниках видання, наявних в українських бібліотеках, з ідеологічних міркувань було вилучено сторінки 66 — 105, і навіть у змісті зафарбовано рядок із прізвищем автора і назвою публікації. Звернення до Інституту літератури НАНУ підтвердило відсутність у державних наукових книгозбірнях «неосвяченого» радянською цензурою збірника. За сприяння співробітників Бібліотеки РАН у її фондах вдалося виявити повний текст цього відомого видання. Беззастережно відкраяна пильним цензором стаття «Шевченко і російська література» належала літературознавцеві Борису Якубському, професору Київського інституту народної освіти, якого вважають одним із основоположників соціологічного методу в літературознавстві. Нині із цією публікацією можна ознайомитися і в Україні.

Під час семінару було представлено низку українських і російських шевченкознавчих проєктів. Художник Василь Братанюк (м. Санкт-Петербург) запропонував мистецьку візію «трудів і днів» Кобзаря і презентував серію написаних до 200-річчя українського поета картин «Шевченківський Петербург»: «Кобзар серед друзів», «Вінчання», «Повернення», «Думи». Голова оргкомітету міжнародного семінару Тетяна Лебединська підготувала кишеньковий довідник про шевченківський Санкт-Петербург. Специфіка цього видання в тому, що читач має змогу ознайомитися із сучасним виглядом будівель чи вулиць, пов'язаних із долею Шевченка у Північній Пальмірі, та їх архівними фото ХІХ сто-

¹ Тарас Шевченко. Збірник статей до 125-ліття з дня народження. 1814 — 1939. — К.: Вид. КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 1939.

ліття. Кожний учасник семінару отримав у подарунок унікальний календар «Шевченківський Петербург», який дає багатоаспектне уявлення про місця, пов'язані з життям, творчістю і вшануванням пам'яті Тараса Шевченка у Санкт-Петербурзі. Каталог-довідник «Тарас Шевченко у філателії» — проект Олександра Караневича, голови Бережанського клубу «Колекціонер». В.Ю. Тегза, д. мед. н., професор Санкт-Петербурзької військово-медичної академії, голова «Української національно-культурної автономії Санкт-Петербурга» презентував книгу до 100-річчя від дня народження шевченкознавця П. Жура.

Уявлення про петербурзький вимір універсуму Кобзаря та його художнього світу доповнили оглядові екскурсії до Меморіального музею в Академії мистецтв, до місця першого поховання Т. Шевченка на Смоленському православному цвинтарі та інших шевченківських місць Північної Пальміри.

Ангеліна ПОНОМАРЕНКО (м. Київ)

Статтю отримано 09.06.2014

Angelina Ponomarenko

Kyiv

TARAS SHEVCHENKO IN ST. PETERSBURG SPACE

Мовна мозаїка

КРЕМЕНЧУЧАНИ — КРЕМЕНЧУЦІ — КРЕМЕНЧУКІВЦІ

Жителів міста Кременчука досі називають *кременчужани*, тобто російською назвою. А як іменувати їх українською мовою? Можливі три назви, утворені за допомогою суфіксів **-ан/-анин** (*кременчучани* (форма множини), *кременчучанин* (форма чоловічого роду)); **-ц'/-ець** (*кременчучці* (форма множини), *кременчучець* (форма чоловічого роду)); **-івц'/-івець** (*кременчуківці* (форма множини), *кременчуківець* (форма чоловічого роду)). Усі вони відповідають словотвірній нормі. Вибираючи одну з них, потрібно зважати на прозорість її зв'язку з назвою міста, традицію вживання, милозвучність вимови тощо. Найтісніше пов'язані з назвою міста форми *кременчуківці*, *кременчуківець*, бо до їхнього складу цілком уходить основа **кременчук-**, але вони громіздкіші для вимови через нарощену зліва на суфікс **-ц'/-ець** структурну прокладку **-ів-**. У форм *кременчучці* *кременчучець* такої структурної прокладки немає, що спричинило чергування звука /к/ твірної основи з /ч/, що трохи затемнило структурний зв'язок із назвою міста та зробило не зовсім милозвучною їхню вимову. Форми *кременчучани*, *кременчучанин* так само мають чергування звуків /к/ — /ч/, але вони легші для вимови, ніж *кременчучці*, *кременчучець*, до того ж суфікс **-ан/-анин** широко вживався в українській мові для утворення назв жителів. З огляду на подані характеристики трьох суфіксальних назв рекомендуємо іменувати жителів міста Кременчука *кременчучани* (форма множини), *кременчучанин* (форма чоловічого роду), *кременчучанка* (форма жіночого роду).

Катерина Городенська

УДК 049.32 + 821.161.2-34/39"84:371.

**«КРИЗЬ ВИДИМЕ ПРОЗРІВАТИ ДУХОВНЕ,
ТЕ, ЩО ВИЯВЛЯЄТЬСЯ ВИДИМИМ ...»**

**Л.В. Савченко. Феномен етнокодів духовної
культури у фразеології української мови : етимологічний
та етнолінгвістичний аспекти : [монографія]. —
Сімферополь : Доля, 2013. — 599 с.**

Українська фразеологія, яка є скоденсованим виявом розуму й народного поетичного світобачення, здавна приваблювала лінгвістів. Вони намагалися збагнути велику таїну фразеологізмів, що „зашифровуються”, „укриваються пилом віків — і все важче стає відновити їхню родослівну”. Саме таке складне завдання поставила перед собою авторка рецензованої монографії, прагнучи представити національно-культурну специфіку українців, яка «разом з особливостями звичаїв, обрядів, ритуалів і клятв, вірувань і повір'їв, а також відповідною стереотипною поведінкою етносу трансформується на вербальному рівні не просто як фотоелемент, а народжується і живе в мові, зокрема у фразеології» (с. 8). Л.В. Савченко здійснила спробу виявити першооснову фразеологізмів не тільки шляхом лексичного аналізу, а й через докладне вивчення культури народу, його етнографії, фольклору, психології, менталітету, що й зумовлює актуальність її праці в контексті важливої проблеми сучасного мовознавства — дослідження ролі людського чинника в мові та ролі самої мови в інтелектуальному формуванні її носіїв.

Праця має інтегральний характер, оскільки в ній поєдналися етнолінгвістика, лінгвокультурологія, лінгвоконцептологія, наявні елементи соціолінгвістики та психолінгвістики. В останні десятиліття простежуємо посилений

© Г. І. МАРТИНОВА, 2014

інтерес до проблем виявлення й вивчення різноманітних зв'язків мови, мислення та духовної культури, що зумовлює потребу пошуків нових підходів і методів у вивченні етнофразеологізмів через коди й етнокоди культури. У рецензованій монографії здійснено спробу досягнути самоусвідомлення культури через мовні засоби шляхом лінгвістичного, етнолінгвокультурологічного та етимологічного аналізів фразеологізмів, що стало підґрунтям поглиблення теоретичних положень щодо фразеотворення й характеристики фразеологізмів у генетичному аспекті.

Структура монографії чітка й продумана, зумовлена потребою реалізувати мету й завдання дослідження. Вона складається з передмови, шести розділів, висновків, списків використаної літератури (646 позицій), словників, етнографічних, фольклорних та рідкісних текстових матеріалів.

У першому розділі «Етимологія як об'єкт етимологічного та етнолінгвістичного дослідження» представлено історіографію вивчення етимології фразеологічних одиниць (ФО) в етнолінгвістичному аспекті, проаналізовано термінологію на позначення фразеологізмів, які відображають етнічну специфіку світосприйняття народів: «сакральна народна фразеологія» (М.І. Толстой), «ідіоматика, яка законсервувала культурологічні релікти» (В.М. Мокієнко), «фразеологізми-міфологеми» (В.А. Маслова), «етнофраземіка» (Є.В. Брисіна), «етнофразеологія» (В.І. Коваль) тощо, представлено й обґрунтовано авторський вибір використаних у праці термінів. Важливими й необхідними складниками теоретичного розділу стали підрозділи, де проаналізовані перші українські фразеографічні праці з фрагментами етимології та етнокультури (XVIII — поч. XX ст.) і здобутки східно-, західно- та південнослов'янської фразеології і фразеографії в етимологічному й етнолінгвістичному аспектах (II пол. XX — поч. XXI ст.). Здійснений аналіз став підґрунтям розроблення теоретичних положень етнофразеології як самостійного напрямку досліджень, вироблення ієрархічної системи кодів та етнокодів і виокремлення етномакрокоду духовної культури, що відкрило нові можливості для вивчення етнофразеологізмів у лінгвістичному, етимологічному та етнолінгвокультурологічному аспектах, розпрацювання категорійно-поняттєвого інструментарію й метамови запропонованого опису.

Логічним є виділення другого розділу «Парадигма сучасних досліджень кодів культури у векторі інтерпретації фразеологізмів», де подано поняття про коди культури та їхню класифікацію, про етнічно марковані елементи мовної картини світу (константа культури, культурний концепт, концепт культури, лінгвокультурема, логоепістема) та місце в ній етнофразеологізму, представлено структурну модель етномакрокоду духовної культури та способи його вираження через ментальний, акціо-нальний і вербальний зрізи колективної свідомості народу. Вдало ілюструють авторську концепцію таблиці, які наочно представляють систему етнокодів на кожному зрізі та загальну систему етномакрокоду духовної культури (табл. 6–9). Для забезпечення поглибленого й усебічного аналізу ФО дослідниця вивчає етнокодування у зв'язку з субстан-

ціональними й концептуальними та вербальними групами кодів культури (табл.10). Кожну з названих груп структуровано на підставі семіотики матеріальної природи на коди й субкоди культури (табл. 11–24), підкріплено прикладами етнофразеологізмів.

У наступних трьох розділах праці представлено наукове пояснення образів фразеологізмів в етнокодах культури на ментальному, акціональному та вербально-акціональному зрізах, здійснено комплексний етнолінгвістичний аналіз кодів та етнокодів у фразеосистемі на семантичному, компонентному й образному рівнях, систематизовано етнокоди культури для цілісного дослідження фразеологічного корпусу української мови, уперше встановлено реальний зв'язок багатьох етнофразеологізмів зі сферою народної духовної культури та виявлено їхні фразеотворчі моделі, що сприяють об'єктивній історико-етимологічній інтерпретації.

У шостому розділі «Етнолінгвістична генеза фразеологізмів субстанціональної групи культурних кодів» подано авторську етимологію ФО й запропоновано нову методику опису їхньої етногенези шляхом з'ясування динаміки семантичного простору етнофразеологізмів (від осмислення їхніх етимонів до семантики сьогодення) через взаємодію компонентів формальної та змістової структур етнофразеологізмів, через типологію структурно-семантичних трансформацій і реконструкцію їхньої етногенези в нерозривній єдності вербального, акціонального та ментального зрізів.

Кожний розділ завершують чіткі й логічні висновки, що узагальнено відображають результати здійсненого аналізу та є надійним підґрунтям загальних підсумків монографії, обґрунтованість, достовірність і переконливість яких зумовлена різноманітністю та великим обсягом джерел дослідження, належними теоретико-методологічними засадами праці; аналізом великої кількості фактичного матеріалу.

Монографія Л.В. Савченко — це ґрунтовна наукова розвідка, що є цінним внеском не тільки в україністику, але й у загальну славистику, етнолінгвістику та лінгвокультурологію. Дослідниця розробила нову концепцію дослідження етнофразеологічних одиниць й обґрунтувала її доцільність та перспективність, виявивши механізми етнокодування фрагментів духовної культури та з'ясувавши етнолінгвістичне підґрунтя генези фразеологізмів через концептуалізацію в ієрархічній системі кодів та етнокодів культури, реалізованих у площині акціонального, вербального та ментального зрізів. Праця має велику перспективу практичного використання для розроблення словникових статей у фразеологічних та етимологічних словниках східнослов'янських мов, для створення історико-етимологічного словника української фразеології, а також етнолінгвістичних і культурологічних довідників; для практичного оволодіння матеріалом у майбутніх етнолінгвістичних студіях у галузі фразеології та в університетських курсах і спецкурсах.

Ганна МАРТИНОВА (Черкаси)

Hanna Martynova
Cherkasy

"TO FORESEE THE SPIRITUAL THOUGH THE VISIBLE —
THAT TURNS OUT TO BE VISIBLE..."

Book review on: L.V. Savchenko The Phenomenon of ethnic codes of the spiritual culture in the Ukrainian phraseology: etymological and ethnolinguistic aspects: [monographic edition]. — Sympheropol : Dolya, 2013. — 599 p.

Мовна мозаїка

**ЗАКОН НАБИРАЄ (НАБЕРЕ, НАБРАВ)
ЧИ НАБУВАЄ (НАБУДЕ, НАБУВ) ЧИННОСТІ**

У мові українського законодавства досі паралельно вживають двоє словосполучень зі значенням 'ставати / стати законним, чинним': **набирати / набрати чинності і набувати / набути чинності**, що віддзеркалює, зокрема, мова українських газет, пор.: *6 вересня набирає чинності надважливий для держави закон* (Урядовий кур'єр, 14.08.2014); *Закон про невинуватість учасників Євромайдану набрав чинності* (Високий Замок, 26.12.2013); *Закон про екстрену медичну допомогу набрав чинності* (День, 17.08.2012); *29.08.2014 року набрав чинності наказ Міністерства юстиції України № 1321/5* (Урядовий кур'єр, 1.09.2014); і *Набув чинності новий Кримінально-процесуальний кодекс* (День, 20.11.2012); *Сьогодні набув чинності закон "про біометричні паспорти"* (Високий Замок, 6.12.2012). Таке вживання зумовлене, мабуть, тим, що обоє дієслів пропонують і давніші, і новітні тлумачні словники української мови (див.: Словник української мови. — К.: Наук. думка, 1980. — Т. XI. — С. 326; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. — С. 1601). А яке із двох названих словосполучень точніше, доречніше в офіційно-діловому вжитку? Таким є словосполучення **набувати / набути чинності**, бо для дієслова **набувати / набути** це значення єдине, тоді як для дієслова **набирати / набрати** — не основне, периферійне, бо воно поєднується переважно з іменниками на означення конкретних предметів, виражаючи значення 'брати / взяти яку-небудь кількість чого-небудь' (пор.: *набрати хліба, води, меду; набрати балів; набрати тканини*), 'складати що-небудь із букв (пор.: *набирати газету, книжку*), цифр' (пор.: *набирати номер телефону*). У мові української газетної періодики нині також помітне активніше використання словосполучення **набувати / набути чинності**, пор.: *Набув чинності закон про люстрацію суддів* (Дзеркало тижня, 11.04.2014); *Набув чинності указ про розпуск Верховної Ради* (Волинські новини, 27.08.2014); *Набув чинності закон, що захищає студентів, які воюють, від втрати місця навчання* (Українська правда, 6.09.2014).

Отже, зі значенням 'ставати / стати законним, чинним', якщо йдеться про закон, кодекс, постанову, указ, наказ тощо, в українській мові потрібно вживати такі конструкції: *Закон набуває чинності; Закон набуде чинності; Закон набув чинності; Постанова набуває чинності; Постанова набуде чинності; Постанова набула чинності; Указ набуває чинності; Указ набуде чинності; Указ набув чинності; Наказ набуває чинності; Наказ набуде чинності; Наказ набув чинності.*

Катерина Городенська

УДК 049.32 +81'37

**НОВИЙ АКАДЕМІЧНИЙ
ІНТЕГРАЛЬНИЙ СЛОВНИК У СИСТЕМІ
ЗНАНЬ ПРО УКРАЇНСЬКЕ МОВОМИСЛЕННЯ**

**Активні ресурси сучасної української номінації:
Ідеографічний словник нової лексики /**

**Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко,
В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; Відп.
ред. Є.А. Карпіловська. — К.: ТОВ «КММ», 2013. — 416 с.**

Інтегральний словник «Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики», укладений колективом науковців Інституту української мови НАН України 2013 р., засвідчує високий рівень розвитку сучасної української мови, потужну пізнавально-комунікативну діяльність народу-творця, а також ефективність та результативність інтегральних лінгвістичних досліджень в умовах глобалізації та інтернаціоналізації знань.

Лексикографічна праця ідеографічного типу належить до словників нового покоління. У ньому систематизовано різноаспектну інформацію про нову та оновлену лексику, яка активно функціонує в сучасній українській мові протягом останніх двох десятиліть і відбиває досягнення української спільноти у справі розбудови Української держави та утвердження її незалежності. Лексику згруповано навколо тих ключових понять українського мовотворення, які є актуальними й відображають процеси державотворення, розвиток різних галузей науки, культури, мистецтва та утвердження нашої країни у світовому глобалізаційному просторі: *держави, світ, простір, майдан, європейський, помаранчевий, екологія, бізнес, ринок, інтернет, мережа, фешн* та ін. У словнику наведено нові

© Н.В. СНИЖКО, 2014

запозичення (*медіа, СМС, мобільний, месидж, артхауз*), нові значення вже відомих слів (*поле, сірий, зелений, вертикаль, структура*) та ті словотворчі форманти й основи слів (*анти-, біля-, не-, навколо-, -ець, євро-, біо-, еко-*), які є продуктивними в сучасному дериваційному процесі. Словник дозволяє визначати співвідношення нових і старих ресурсів номінації та простежувати особливості функціонування нової та актуалізованої лексики в різних сферах мовної комунікації.

Укладачі Словника (Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, В.І. Критська, Л.П. Кислюк, Ю.В. Романюк, Т.К. Пуздирева) ретельно опрацювали велику кількість сучасних літературних джерел різних жанрів, а також лексикографічні праці, традиційні і сучасні. Граничною межею системного дослідження нової лексики у складі сучасної української мови автори Словника обрали «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського та С. Недільського, виданий 1886 р. Загалом у Словнику опрацьовано близько 4 тисяч слів та словосполучень, укладено відповідні індекси.

Основним завданням Словника авторський колектив вважає: «описати спектр дії активних ресурсів сучасної української номінації, показати нові найменування, створені за допомогою цих ресурсів, в їх відношеннях з іншими словами, новими і вже відомими, у тексті і в системі мови, встановити здатність таких ресурсів — нових або оновлених чи активізованих слів і словотворчих формантів (основ та афіксів) — формувати нові словосполуки, утворювати нові чи поповнювати вже наявні синонімічні ряди, антонімічні, гіперо-гіпонімічні об'єднання, словотвірні гнізда або ряди» [1: 16].

Для здійснення цього завдання науковці обрали методологію інтегрального моделювання та ідеографічного упорядкування лексичного матеріалу, основи якої викладено в працях Ю.Д. Апресяна, Ю.М. Караулова, Н.Ю. Шведової, Л.В. Щерби та ін. учених. Над системним вивченням лексичного багатства мови колектив українських мовознавців, до складу якого входила також М.М. Пешак, почав працювати одразу після виходу у світ 11-томного СУМ. Здійснено ретельне дослідження структури словникових статей академічного тлумачного словника та формування методики систематизування лексичного матеріалу за лексикографічними параметрами (парадигматичними, синтагматичними, словотвірними). Колективом авторів було написано ряд монографій («Формалізовані основи семантичної класифікації лексики», «Лексична семантика в системі «людина-машина» та ін.), а також укладено проспект Семантичного словника української мови.

У межах створення машинних фондів мов співробітниками відділу структурно-математичної лінгвістики під керівництвом Н.Ф. Клименко був сформований Морфемно-словотвірний фонд української мови (далі — МСФ), реєстрова частина якого інтегрувала вокабулярії 5 словників різних типів: тлумачного, орфографічного, морфемного, частотного та словника іншомовних слів. Реєстрові одиниці розбито на мор-

феми, що забезпечило вихід через морфемно-словотвірну структуру слова на інші рівні мовної системи та комплексне дослідження слова як центральної одиниці комунікативно-пізнавальної діяльності соціуму. Тож, колективом науковців, який очолювала Н.Ф. Клименко, була закладена основа інтегральних лінгвістичних та соціологічних досліджень і створені передумови глибокого вивчення динаміки мовних змін. На основі МСФ авторський колектив уклав серію словотвірних словників, Н.Ф. Клименко та Є.А. Карпіловська сформувавши наукові засади інтегрального вивчення українського інноватикону та його ідеографічного упорядкування. Результати багаторічних системних досліджень розвитку української лексики викладені в колективній монографії «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» та інтегральному словникові «Актуальні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики».

Творча, різноаспектна й наполеглива праця науковців відділу структурно-математичної лінгвістики сприяла активному розгортанню наукових досліджень системи та структури мови в усіх наукових закладах України і знайшла відображення в дисертаціях та інтегральних словниках, зокрема й електронних ідеографічних (Є.А. Карпіловська, А.Я. Середницька О.І. Сірук, М.В. Скаб, Н.В. Сніжко, Л.В. Струганець та ін.). Ці наукові розвідки унаслідок природної системності мови і підкреслюють важливість дослідження слова як центральної одиниці пізнавально-комунікативного процесу в усій складності його структурно-функціональних виявів.

Загалом, у контексті інтегральних досліджень, варто зазначити, що кінець ХХ — поч. ХХІ ст. знаменує в українському мовознавстві період активного пошуку засобів системного вивчення лексичного складу мови та способів оптимального лексикографічного відображення його розвитку. У цей час з'являються ґрунтовні теоретичні праці, що стосуються об'єктивування природної структури мови в електронних інтегральних лексикографічних системах (В.В. Дубічинський, Є.А. Карпіловська, Н.Ф. Клименко, М.М. Пешак, В.М. Русанівський, В.А. Широков та ін.), формуються наукові засади кодифікування реєстрів академічних словників (С.І. Головащук, М.М. Пешак, О.О. Тараненко та ін.), за ред. В.М. Русанівського та В.Г. Складенка укладено нові орфографічні словники з оновленим реєстром і систематизованими варіантами слів, за ред. В.Т. Бусла — Великий зведений орфографічний словник, упорядковано термінологічну лексику різних галузей знання (біологічну, медичну, мовознавчу, екологічну) тощо. З елементами системного відтворення динаміки мовних змін укладено словникові матеріали «Нові й актуалізовані слова та значення» за ред. О.М. Тищенко. Отже, українське мовознавство і його лексикографічна галузь на межі тисячоліть активно розбудовуються в напрямі інтегрування знань про мовознавчі та культурно-соціологічні досягнення української спільноти.

Сьогодні відбувається активний пошук форм та методів укладання нових тлумачних словників. Однотомні тлумачні словники (за ред. В.Т. Бусла та за ред. В.В. Жайворонка) виявляють актуальну проблему формування реєстру. У першому словнику задля всеохопного відтворення нових сегментів термінологічної лексики укладачам довелося опустити ілюстративну частину, у другому — сучасної спеціальної термінологічної лексики не подано, проте широко застосовано методику гніздування похідних слів навколо ключових, введено переліки варіантів слів та етимологічні довідки, тобто кожна нова лексикографічна праця підтверджує необхідність системного упорядкування матеріалу в нових словниках. Одним із можливих способів інформаційного забезпечення сучасної лексикографії, на нашу думку, є формування потужних інтегральних лексикографічних середовищ, які б могли поєднувати і корпус нашої мови (текстово-ілюстративні матеріали), і повний вокабулярій давньої та нової лексики, сприяли одержанню інформації про об'єктивне структурування змістового плану мови та мовне вираження провідних ідей національного мовотворення тощо [5]. І саме в цьому напрямі особливо цінною є нова лексикографічна праця «Актуальні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики». У ній представлено методологію системного опису слова через комплекси його структурно-функціональних характеристик, окреслено тенденції сучасних мовних змін і показано важливість текстових ілюстрацій для розуміння об'єктивного стану сучасної мовної системи. У цьому Словнику знаходимо інформацію про час першої фіксації нового слова чи нового значення, а також хронологію входження запозичених слів чи словотвірних елементів, тут подано нові та старі дефініції слів, кожне слово представлене в усіх можливих системно-структурних зв'язках та особливостях функціонування.

Словник є багатим джерелом знань про нові поняття українського мовомислення, містить докладні дані про конкурування мовних засобів їх вираження та продуктивні способи словотворення, тобто є всебічним описом динаміки сучасної мовної системи та довідником для кодифікування правопису значної кількості новотворів та неозапозичень. Отже, теоретична та практична значимість цієї праці, насамперед, полягає у ствердженні методології системного вивчення розвитку мови, що вкрай необхідне для вивчення закономірностей мовних змін та укладання словників різних типів.

Проблеми укладання словника активних ресурсів номінації сучасної мови суголосні проблемам, пов'язаним із формуванням зведеного словника лексики української мови кінця XVIII — поч. XXI ст., над яким працюють науковці відділу лексикології та лексикографії. У процесі інтегрування вокабуляріїв 20 різних за типами та часом укладання словників (тлумачних, орфографічних, енциклопедичних, перекладних та ін.) ми постійно відчуваємо необхідність побудови єдиної інформаційно-довідкової системи, яка містила б різноаспектну інфор-

мацію про історію (хронологію) розвитку лексичного складу мови, його парадигматику, синтагматику та деривацію. Особливого упорядкування потребують похідні слова та варіанти слів, значної уваги вимагає з'ясування історії семантичного розвитку слів. Постає необхідність формування електронного загальномовного тезаурусу, в якому кожен квант інформації має бути зарахованим до певної рубрики чи класифікаційного розряду, адже тільки за такої умови можна постійно аналізувати і синтезувати необхідні дані. Сподіваємося, що внаслідок створення семантичного кортежу до кожного значення аналізованих слів можливим буде моделювання динаміки українського мовомислення на значному хронологічному відтинку (майже три століття мовного розвитку) [4; 5].

У зв'язку із цим хочемо висловити вдячність науковцям відділу структурно-математичної лінгвістики, і передусім Н.Ф. Клименко, за ті знання та навички системного вивчення лексики, які нам пощастило почерпнути під час нашої співпраці. Пригадуємо своє захоплення структурою інформаційних зон МСФ та тими високими завданнями, які завжди ставив перед собою цей науковий колектив. Із надзвичайним інтересом сприймали ми наукові семінари з проблем синергетичної будови мови, які проводила Н.Ф. Клименко на початку 90-х років ХХ ст. Захоплені ідеями глибинного пізнання мови, що починається з системного дослідження її морфемних та словотвірних компонентів, спробували й ми на основі 54 тисяч іменників створити електронну версію ідеографічного словника. Це дослідження дозволило по-новому осягнути закономірності структурно-функціонального ладу української мови ХХ ст., змоделювати поняттєві групи іменників та визначити співвідношення між ними [4; 6; 7]. Навички системного опрацювання метамови словників різних типів використовуємо нині для упорядкування слів, їхніх варіантів та похідних у зведеному словнику лексики української мови кінця XVIII – поч. ХХІ ст. [5].

Варто зазначити, що нова лексикографічна праця науковців відділу структурно-математичної лінгвістики є важливою ланкою сучасних інтегральних досліджень динаміки мови. Вона дає багатий матеріал для розуміння мовних змін, виявляє нові тенденції в сучасній літературній мові, окреслює розбудову її стилевих різновидів, підкреслює важливість і результативність системної лексикології, лексикографії та ідеографії.

Результати інтегральних лінгвістичних досліджень подано у Словнику панорамою лексикографічних портретів слів у класичному розумінні цього поняття, введеного в обіг Ю.Д. Апресяном [2], тобто зібрано всю важливу інформацію про семантичні, граматичні, хронологічні та функціонально-стилістичні властивості слів, що входять до певного поняттєвого поля. У центрі кожного поняттєвого поля визначено слово-поняття, а сама словникова стаття складається із семи основних рубрик: 1) реєстрова одиниця та відомості про тип ресурсу номінації та

її хронологічні характеристики; 2) граматична інформація; 3) дефініція нова; 4) дефініція стара; 5) синтагматичні відношення реєстрової одиниці; 6) парадигматика реєстрової одиниці; 7) епідигматичні (дериваційні) відношення.

Форма словникової статті інтегрального словника нагадує структуру словникової статті академічного 11-томного тлумачного словника. І ті найвищі слова оцінки якості лексикографічної праці, які висловила М.М. Пешак щодо одинадцятитомника [3: 54], можна нині застосувати і до інтегрального словника сучасних структуралістів. І в 11-томному тлумачному, і в новому інтегральному словнику система і структура мови відтворені найповніше і найдокладніше. Внаслідок органічного поєднання різноаспектних даних про парадигматику, синтагматику та епідигматику реєстрових одиниць, підтверджених ретельно дібраним ілюстративним матеріалом, новий академічний словник постає джерелом дальших досліджень динаміки мовної системи і забезпечує основу укладання нового тлумачного словника української мови. Принагідно хотілося б висловити побажання авторам: у наступних виданнях словника назви рубрик словникових статей подавати повністю, тобто замінити спеціальні елементи метамови (напр., *дефн*, *дефс*, *синтагм* та под.) на повні формулювання (*дефініція нова*, *дефініція стара*, *синтагматика* та ін.), адже Словником користуватимуться не тільки мовознавці, а й звичайні шанувальники українського слова. Успіх Словника безперечний, бо він систематизує цікаву і важливу інформацію про нову українську лексику, а отже, й нові досягнення соціуму. Кожна людина знайде для себе корисну інформацію про науково-пізнавальні, культурні, освітні, мистецькі звершення нашого суспільства. Ця лексикографічна праця для нас і про нас.

Словник докладно відтворює системні зв'язки слів-понять, відображає ієрархічне упорядкування гіпонімів та гіперонімів, представляє синонімічні ряди та антонімічні відношення слів, подає переліки варіативних назв, описує особливості розгортання словотвірних гнізд і, що найважливіше, всі ці відношення презентує різножанровим текстовим матеріалом. Нова лексикографічна праця структуралістів дає поживу для глибокого осмислення закономірностей мовного розвитку, увиразнює, зокрема, такі основні тенденції: 1) домінування абстрактної лексики в українській мові ХХ — поч. ХХІ ст.; 2) активний розвиток поняттєвих полів «людина», «суспільство», «державна», «наука», «простір», «екологія»; 3) переважання композитів в іменниковому словотворі; 4) продуктивність суфікса *-ець* в деривації назв людини-діяча; 5) збільшення кількості стійких сполучень слів тощо.

В аналізованому інтегральному словникові зібрано й систематизовано багатий матеріал про різні типи стійких сполучень слів. Він цінний як для поглибленого вивчення їхніх структурно-функціональних властивостей, так і для формування лексикографічних прийомів подання стійких сполучень слів у збірслівах різних типів, насамперед у

нових тлумачних словниках. Значущість зібраного матеріалу про стійкі сполучення слів сучасної української мови, на нашу думку, була б ще вагомішою, якби автори запропонували спеціальні маркери для різних типів сполучень слів.

Застосування системного підходу до аналізу та подання результатів дослідження у Словнику дозволяє простежити еволюцію українського світосприймання та світорозуміння. Словник, зокрема, засвідчує, що в українській мові поч. ХХІ ст. помітно розширюються межі поняттєвого поля **світ**. До уже відомих гіперонімів (*світобудова, всесвіт*), зафіксованих в 11-томнику, додано нині слова *світоустрій, світолад* та ін. Збільшується і кількість словосполучень зі словом **світ**. Якщо в 11-томному СУМі з ним подано декілька словосполучень (*Божий світ, білий світ* та ін.), то нині, як засвідчує новий Словник, їх уже десятки. Нові словосполучення відбивають широту та конструктивність українського мовомислення, увиразнюють позитивне ставлення мовців до кожного елемента досконалої і гармонійної Божої світобудови. У сучасних засобах масової комунікації **світ** постає як *глобалізований, електронний, віртуальний, прозорий, політичний, людський, модний, глянсовий, паралельний, приватний, фентезійний* тощо. Синонімами до слова *фентезійний* є такі: *псевдосвіт, позасвіт, позамежжя, позасвіття*. Гіперонімами виявляються нині *світ моди, світ розваг, телесвіт, медіасвіт* та ін. Семантичний простір поняття **простір** окреслюється антонімами: 1) *реальний світ (реал), людський світ — віртуальний світ (віртуал), позасвіт, позасвіття, позамежжя, псевдосвіт, фентезійний світ, прозовий світ*; 2) *український світ — інокультурний світ, російськокультурний світ* [1: 320]. Значну кількість складають композити та стійки сполуки слів: *медіасвіт, фешн-світ, медіапростір, інформпростір, кінопростір, арт-простір, фешн-простір, світ розваг, світ моделінгу і шоу-бізнесу, світовий інтелектуальний простір* та ін., які підкреслюють активність цього ресурсу сучасної номінації.

Для аналізу структури поняттєвого поля **простір** Є.А. Карпіловська використовує матеріали ВТССУМ (за ред. В.Т. Бусла) та «Нового словника епітетів української мови», укладеного С.Я. Єрмоленко, В.І. Єрмоленком та С.П. Бибик (2012 р.). Розширення спектру сучасного світосприймання авторка систематизує за такими ознаками: 1) географічними координатами (*євразійський простір, світовий простір, український простір, євроатлантичний простір*), 2) межами сфери спільної діяльності (*економічний простір, культурний простір, політичний простір*), 3) межами розміщення, поширення певного об'єкта (*інтелектуальний простір, інформаційний простір, мобільний простір, телевізійний простір, медіапростір, піар-простір*), 4) межами здійснення комунікації (*дискурсивний простір, інтернет-простір, віртуальний простір, електронний простір, кіберпростір*), 5) сферою виявлення певного стану об'єкта за його суспільно значущими функціями (*громадянський простір*) [1: 294]. У зоні конкурування перебувають нині синонімічні назви *медіапростір/ медіа-простір*:

медійний простір. У ролі гіперонімів (узагальнюючих слів) функціонують: *світовий простір*, *європейський простір*, *телепростір* та ін. [1: 299].

Із новою семантикою, як слово-символ подає Є.А. Карпіловська слово *майдан*. Для нього авторка формує таку нову дефініцію: «акція протесту, виступ проти влади, режиму (від назви *Майдан Незалежності* в Києві як символу подій Помаранчевої революції в листопаді 2004 р., пов'язаних із нею ідеалів демократії, громадянських свобод, прогресивних суспільних перетворень)» [1: 172]. Варто зазначити, що серед значної кількості ілюстрацій щодо вживання слів *простір* і *майдан* привертає увагу філософське осмислення Л.В. Костенко сучасних подій в Україні: «Україна скутила за собою. Майдан — це простір, де вона зустріла себе» [1: 298].

Для опису нових реалій нашого життя, пов'язаних із необхідністю збереження довкілля, В.П. Критська розробляє цілий комплекс словникових статей: *еко*, *екологія*, *екологічний*, *екологізація* [1: 88–105]. У них зібрано докладну інформацію про введення у мовну практику поняття *екологія* (з 1932 р.), *екологічний* (з 1971 р.), *екологізація* (з 1997 р.), про існування нового способу мислення і світосприймання (*екомислення*, *екофілософія*, *еко-ідея*, *еко-концепт*, *екосвідомість*, *екокультура*, *екомайбутнє* тощо), правопис слів, утворених за допомогою перелічених мовних ресурсів. Зокрема, щодо написання *еко*, яке функціонує нині і як частина складних слів, і як самостійне слово, авторка зазначає: «Варіанти написання: окремо, разом і через дефіс, в лапках і без лапок (*екохата*, *еко-мислення*, *екоархітектура*: *еко-архітектура*, *екосвідомий*, *екочисто*, *екостандарт*: «*екоресторан*», «*еко*»-прибирання) (у знач. 2.1); Варіанти написання: з малої і великої літери, в лапках і без лапок (*вода «Еко»*, *квартира еко*, *конструкції ЕКО*, *називають ЕКО*)» [1: 88]. Ця частина словникової статті виразно відбиває одне з найважливіших досягнень авторського колективу Словника, що полягає у систематизуванні складних випадків правопису нових слів. Таке подання матеріалу дозволяє простежити глибину семантичного та фонетико-граматичного варіювання слів, а з часом — визначити, які з них домінуватимуть.

До аналізу семантики слів та осмислення понять з екології В.П. Критська залучає дані енциклопедичних екологічних словників та словників іншомовних слів (за ред. О.С. Мельничука, 1974 р. і сучасного словника іншомовних слів О.І. Скопненка та Т.В. Цимбалюк, 2006 р.), наводить слова-конкуренти, визначає нові гіпероніми (*екотранспорт*, *екопродукти*, *екоодяг* та ін.). Гіпонімами щодо родової назви (гіпероніма) *екобудівля* у Словнику визначено *екоресторан*, *еко-магазин*, *екодім*, *екохата*. Щоб показати міжпольові семантичні зв'язки, автор відсилає до словникових статей: *біо*, *екологія*, *екологічний*, *зелений*, *органічний*, *чистий*.

Аналізовані словникові статті містять велику кількість похідних (*екологізм*, *екологізація*, *екологістичний*, *екологічно*, *екочистота*, *екочисто*, *екоавтомобіль*, *екоінновації* тощо). Важливість осмислення проблем

екології у сучасному житті українців, їхні високі прагнення щодо збереження довкілля та морально-етичних основ співжиття відбивають у Словнику такі словосполучення: *екологія мови, екологія слова, екологія душі, екологія музики, екологія Дніпра*.

Щодо опису гіперо-гіпонімічних залежностей хотілося б висловити побажання про обов'язкове позначення кореляції видових і родових назв, а також залучення матеріалів 11-томного СУМ для визначення ієрархії слів і значень. Достовірний аналіз ієрархічної структури лексики, на нашу думку, можна здійснити лише в загальномовному контексті. Коли ми знайомимося, наприклад, із новими гіперонімами *екодім* та *екохата* [1: 90], то відразу постає питання, а яким буде наповнення підгрупи *хата* в загальномовному тезаурусі, до складу якого входитиме і лексика попередніх епох. За матеріалами 11-томного СУМ нам вдалося з'ясувати, що поняттєва група *хата* складається лише з кількох слів і більшість із них є назвами екологічно чистих споруд: *глинянка, мазанка, саманка, хворостянка*. Тож питання про співвідношення нових та традиційних гіперонімів в ідеографічному словнику ще чекає свого осмислення.

Для молодшого покоління українців особливо цікавими є ті розділи словника «Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики», які містять інформацію про розвиток мистецтва та моди. Наприклад, словникова стаття *фешн* знайомить читача з активним розвитком індустрії моди в сучасних умовах і підкреслює активніше використання цього слова порівняно зі словом *мода*. Засвідчена значна кількість похідних з основою *фешн*: *фешн-бізнес, фешн-ринок, фешн-простір, фешн-показ, фешн-глянець, фешн-світ, фешн-акція, фешн-дизайнер, фешн-клуб, фешн-олімп, фешн-колекція* та ін. Цілий ряд слів, як зазначає Ю.В. Романюк, виконує нині роль гіперонімів, як-от: *фешн-подія* щодо гіпонімів *фешн-вечірка, фешн-пікнік, фешн-шоу* та ін.

Отже, з матеріалів інтегрального словника можемо дізнатися і про важливість певного явища в сучасному житті, і про особливості його мовного відображення. «Інтегральний підхід до моделювання нової лексики в Словнику, — зазначає Є.А. Карпіловська, — унааявнює в когнітивному просторі сучасної української мови стан вербалізації нових понять та дальшої вербалізації понять, уже відомих, створює основу для визначення ступеня й характеру усталення нових номінацій у мовній практиці і в системі мови, а внаслідок цього — дає можливість з'ясувати активність і продуктивність ресурсів, за допомогою яких такі нові номінації створено» [1: 16].

Високий рівень інформативності — вирізняльна ознака нового інтегрального словника ідеографічного типу. Це наслідок застосування ідеографічного моделювання лексики, тобто перетворення алфавітного переліку слів у системно упорядковані групи слів, які інформують про сучасний стан мовно-інформаційного простору, уподобання та помисли мовців, рівень їхньої духовності та культури тощо. Отже, із основним

завданням, яке ставив перед собою авторський колектив Словника, він упорався. Докладно й об'єктивно представлені активні ресурси сучасної української номінації, а кожна словникова стаття є адекватним описом системно організованої лексики, яка, за вдалим висловом Н.Ю. Шведової, відображає найяскравіші картини життя [9].

Нова академічна праця «Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики» утверджує методологію системного опису лексичного складу мови і сприяє глибокому та об'єктивному відтворенню мовно-пізнавальних досягнень нашого народу на межі ХХ — ХХІ століть.

1. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. — К.: ТОВ «КММ», 2013. — 416 с.
2. Апресян Ю.Д. Основания системной лексикографии // Языковая картина мира и системная лексикография / Отв. ред. Ю.Д. Апресян. — М.: Языки славянских культур, 2006. — С. 31–60.
3. Пещак М.М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики: Монографія. — Ужгород: Закарпаття, 1999. — 200 с.
4. Сніжко Н.В. Категоризація знань про мову, світ та духовність в інтегральних лексикографічних системах // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. — Вип. 36–37. — Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету, 2012. — С. 28–32.
5. Сніжко Н.В. Системний підхід до вивчення динаміки лексичного складу української мови кінця ХVІІІ — поч. ХХІ ст. // Українська мова. — 2013. — № 3. — С. 110–127.
6. Сніжко Н.В., Сніжко М.Д. «Ідеографічний тезаурус» як інформаційно-довідкова система при вивченні закономірностей структурно-функціональної організації лексики // Мовознавство. — 1996. — № 4–5. — С. 23–28.
7. Сніжко Н.В. Способи відображення системності лексики та мовної картини світу в ідеографічному тезаурусі // Наук. зап. — Вип. 95. — Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. — С. 551–556.
8. Шведова Н.Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над «Русским семантическим словарем» // Вопросы языкознания. — 1999. — № 1. — С. 3–16.

Наталія СНІЖКО (м. Київ)

Статтю отримано 27.05.2014.

Natalia Snizhko

Kyiv

ACTIVE RESOURCES OF MODERN UKRAINIAN NOMINATION: IDEOGRAPHIC DICTIONARY OF NEW VOCABULARY

Book review on: Ye.A. Karpilovska, L.P. Kysliuk, N.F. Klymenko, V.I. Krytska, T.K. Puzdyrieva, Y.V. Romaniuk; Editor Ye.A. Karpilovska. — K.: LLC “KMM”, 2013. — 416 p.

УДК 049.32 +81'37

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО МОВОРозВИТОК У ГАЛИЧИНІ

Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині : монографія / Микола Лесюк. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. — 732 с.

Ще до недавнього часу не заведено було говорити про літературну мову Галичини чи про два варіанти української літературної мови, однак нині ніхто не може заперечити твердження про існування двох її варіантів. У мовознавчій літературі вже були спроби висвітлити питання становлення й формування української літературної мови в Галичині, зокрема публікації В. Лева, В. Грещука, Г. Мацюк, Г. Бідера, М. Мозера, М. Барчук, а також низка статей автора рецензованого видання М. Лесюка. Проте системного монографічного опису досі не було. Тим часом, як слушно зауважує дослідник, ця проблема викликає значний інтерес. Тому пропонується книжка завідувача кафедри слов'янських мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, професора М. Лесюка є на часі, характеризується актуальністю й новизною.

Монографічне дослідження має добре продуману чітку структуру, що дало змогу різносторонньо охопити проблему становлення української літературної мови в Галичині протягом ста років (початок ХІХ — початок ХХ ст.). Вдало підібрані епіграфи (висловлювання М. Шашкевича, Й. Лозинського, І. Верхратського, І. Франка про мову як найважливішу прикмету та найвеличніший скарб народу) гармоніюють з науковим описом.

У *Передмові* автор коротко окреслює коло питань, які розглянуто у книжці.

© Л.І. ПЕНА, 2014

У розділі *«Національно-культурне життя Галичини у кінці XVIII — на початку XX століття»* висвітлено історичні події, соціальні умови, національно-культурні особливості життя галичан, на тлі яких відбувалися становлення й розвиток української літературної мови, що «впродовж цілого XIX ст. ...була як на роздоріжжі, поривалася, хиталася то в один бік, то в другий, а власне, це її саму шарпали й хитали ті, хто хотів бути законодавцем у мовних питаннях, та особливо чужі сили, які хотіли її підім'яти під себе, сформувати її на свій копил, щоб потім заявити, що це не самостійна й не самодостатня мова, а «наречіє», відгалуження тієї чи іншої мови» (с. 4). Автор наголошує на тому, що саме в Галичині східноукраїнські письменники мали можливість друкувати свої твори в умовах чинності Емського указу, саме завдяки Галичині сучасна українська літературна мова увійшла в життя українців як єдина національна державна мова. У цій частині охарактеризована роль (як позитивна, так і негативна) у справі моворозвитку багатьох відомих особистостей — вихідців із різних регіонів (і не тільки мовознавців), серед яких Є. Желехівський, П. Куліш, Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, М. Грушевський та багато ін. В окремі параграфи — *«Предтеча українського мовознавства в Галичині»* та *«Культурно-просвітницька і наукова діяльність Івана Могильницького»* — зібрано відомості про місце одного з представників галицького прогресивного духовенства в процесі становлення українськомовності Галичини у згаданий період.

Наступний розділ *«Руська трійця» і її мовотворча діяльність»* присвячено аналізу ролі М. Шашкевича, І. Вагилевича й Я. Головацького в історії становлення та розвитку української літературної мови в Західній Україні. Її літературний альманах *«Русалка Дністрова»*, на думку мовознавця, став світлим променем у царстві пітьми, в яку були огорнені тоді Галичина та культурно-освітнє життя її жителів. Читач матиме змогу ознайомитися як із потужною подвижницькою діяльністю представників *«Руської трійці»*, так і зі шкідливим впливом деяких поглядів Я. Головацького на українську мову.

Розділ *«Основні граматичні праці, видані в Галичині»* репрезентує аналіз граматик І. Могильницького, М. Лучкая, Й. Левицького, Й. Лозинського, Я. Головацького, М. Осадци, О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького, В. Сімовича, Я. Лазарука, М. Утрина-Безгрішного й А. Лотоцького та ін. Деякі з названих авторів жили, творили й видавали свої праці не в Галичині (скажімо, діяльність греко-католицького священника, історика М. Лучкая пов'язана не з Галичиною, а із Закарпаттям; свою граматику він видав 1830 року також не в Галичині, а в Будапешті), однак, як справедливо зауважує М. Лесюк, вони підтримували окремі ідеї та погляди галицьких просвітителів, а їхні роботи залишили сліди в інших граматиках, написаних у пізніші роки в Галичині. На жаль, не всі зазначені праці перевидані в наш час, а отже, є малодоступними для широкої наукової громадськості та студентства, тому важливість цього розділу монографії важко переоцінити.

У розділі *«Мовні дискусії в Галичині»*, що складається з трьох параграфів (*«Дискусії про мову в кінці 1840-х років»*, *«Мовні дискусії в 50-х роках ХІХ століття»*, *«Мовні дискусії кінця ХІХ — початку ХХ століть»*), на основі багатого фактичного матеріалу, вибраного з галицької періодики вказаного періоду, автор висвітлює різні погляди тогочасних культурних діячів на мову, її становлення, розвиток, кодифікацію, нормування правопису. Ці дебати, що тривали майже до кінця ХІХ ст., ґрунтувалися на відмінності поглядів щодо основи літературної мови. Дехто з прогресивних діячів того часу (напр., Й. Лозинський, М. Устиянович, Т. Глинський, Т. Лисяк, пізніше І. Верхратський та ін.) переконливо пропонував розбудовувати літературну мову на народній основі, українському фольклорі. Інші ж (прихильники москвофільства), базуючись на висловлюваннях А. Петрушевича про те, що це нібито Москва забрала «нашу» літературну мову і нам треба повернути й використовувати її, намагалися впровадити в практику російську мову. Ще інші наполягали на вживанні церковнослов'янської мови як мови вже відшліфованої та опрацьованої.

Розділ *«Азбучна війна в Галичині»* містить відомості про назване явище. Автор, виділяючи два етапи так званої «азбучної війни» (відповідно розділ складається з двох параграфів — *«Азбучні дискусії в 30–40-х роках ХІХ століття»* і *«Спроба азбучного перевороту в 1859 році»*), зазначає, що перший етап її розгорівся після публікації Й. Лозинського, у якій він намагався довести нездатність кириличної азбуки обслуговувати українську мову та стверджував, що краще було б використовувати латинські літери, за допомогою яких можна точніше й повніше відтворити і відобразити характер української мови. Друга хвиля азбучних суперечок сколихнула Галичину 1859 року, коли висловлювалися пропозиції щодо запровадження для української мови чеської абетки. Обидва рази українська галицька інтелігенція відстояла кириличну азбуку.

Розділ *«Становлення лінгвістичної термінології в Галичині»* знайомить читача з системою мовознавчих термінів, використаних у різних граматиках та інших публікаціях, що стосувалися проблем розвитку, функціонування й дослідження української мови. Зокрема йдеться про термінологію праць І. Могильницького, М. Шашкевича, Й. Левицького, Й. Лозинського, Я. Головацького, О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера та ін. М. Лесюк резюмує, що «шлях становлення мовознавчої термінології в Галичині не був простий, як не був простим шлях формування самої української літературної мови. Майже ціле ХІХ ст. відбувалася запекла боротьба з москвофільськими настроями і намаганнями москвофілів нав'язати Галичині великоросійську мову, а разом з нею, звичайно, й наукову термінологію. Галицька преса, окремі художні твори та наукові публікації були в полоні українсько-російсько-церковнослов'янсько-польського суржику, який влучно назвали «язычієм», і це «язычіє» гальмувало і розвиток української літературної мови, і української наукової термінології» (с. 512). Імпонує думка автора

про те, що деякі тогочасні власне українські терміни з прозорою внутрішньою формою варто було б відновити, запровадивши їх у науковий обіг замість існуючих запозичених. Зауважимо, що в таких прагненнях М. Лесюк не єдиний; такі міркування (на наш погляд, досить слушні) дедалі частіше висловлюють у своїх публікаціях і інші сучасні українські мовознавці, напр., О. Пономарів, П. Селігей.

Питанням утвердження і стабілізації українського правопису, що хвилювали вчених як Західної, так і Східної України в усі часи, присвячений розділ **«Становлення українських правописних норм»**.

Органічний у структуру монографії розділ **«Мова творів галицьких письменників та галицької преси»**. У ньому проаналізовано лексичний склад та художні особливості деяких літературних творів галицьких письменників, які орієнтувалися на народну українську мову та наполегливо намагалися утвердити її як мову літератури. Як зазначає дослідник, першими, хто наважився відійти від суворих канонів церковнослов'янської мови в літературі, були члени «Руської трійці». Огляд їхніх творів з цього погляду подано в параграфі **«Мова літературних творів галицьких письменників 30-40-х років XIX століття»**. Тут же охарактеризовано мову поетичної збірки Рудольфа Моха «Мотыль», «Приповідок» Г. Ількевича, двох частин «Вінка русинам на обжинки» та ін. Джерелами опису в параграфі **«Лексика перших українських часописів Галичини»** стали українські галицькі газети «Зоря Галицька», «Пчола», «Галичорускій Вісник». Про роль «Малоруско-німецького словаря» Євгена Желехівського йдеться в однойменному параграфі. До цього ж розділу належать параграфи **«Іван Франко і розвиток літературної мови в Галичині»**, **«Василь Стефаник і українська літературна мова»**, **«Внесок Марка Черемшини в українську літературну мову»**, **«Деякі спостереження над мовою Богдана Лепкого»**.

Цілком доречним і обґрунтованим є введення до монографії розділу **«Роль греко-католицького духовенства в розвитку української літературної мови в Галичині»**, у якому охарактеризовано діяльність церковних ієрархів, зокрема П. Паславського, М. Лучкая, Й. Левицького, Й. Лозинського, М. Устияновича, О. Огоновського, І. Снігурського, Г. Яхимовича С. Литвиновича та ін. Значаючи, що «всі церковні ієрархи Галичини більшою чи меншою мірою сприяли розвитку української мови, упровадженню її в школах, у проповідях, інколи використовували її у посланнях до мирян» (с. 689), М. Лесюк «справжнім революціонером у використанні народної мови» вважає митрополита Андрея Шептицького. «Він був не тільки великим душпастирем, духовним наставником українського народу, видатним ученим-теологом, філософом, громадським і культурологічним діячем України кінця XIX — початку XX століття. Він був глибоким ерудитом у різних галузях знань, у тому числі відзначався феноменальними лінгвістичними здібностями» (с. 689). Говорячи про мову і стиль проповідей, послань та листів А. Шептицького, дослідник доходить висновку, що вони мають особливу витонченість та диферен-

ційованість, адже завжди залежать від адресатів, для яких їх виголошено чи написано. Автор рецензованої монографії небезпідставно вважає, що саме завдяки греко-католицькому духовенству Галичина пронесла та зберегла і українську мову, й український дух через десятиліття польського та російсько-більшовицького засилля, оберігає їх і тепер, берегтиме їх з допомогою церкви та духовенства й надалі (с. 695).

Завершує монографічне дослідження *Післяслово*, у якому М. Лесюк підсумовує причини, які гальмували розвиток літературної мови в Галичині на народній основі. Лінгвіст свідомий того, що деякі з аналізованих у книжці питань могли б бути висвітлені глибше, повніше; вони ще чекають своїх дослідників. Однак досягнута головна мета монографії — читачеві в основних рисах показано загальну картину формування й розвитку української літературної мови в Галичині.

Під час роботи над книжкою опрацьовано величезний обсяг матеріалу, про що засвідчує розлогий *Список використаних наукових праць та джерел*, який охоплює 359 найменувань, зокрема іноземними мовами. Вміщено у виданні і *Показчик прізвищ, згаданих у книзі*.

Кілька штрихів про стиль наукового викладу в монографії. Для її автора характерні доступність, аргументованість та переконливість, вичерпний аналіз, розгляд певних мовних явищ на широкому історичному, соціальному та культурному тлі, залучення до опису різних, іноді суперечливих чи навіть протилежних поглядів та фактів, історичні екскурси, що уможливають глибше розуміння репрезентованих відомостей. Його манера наукового опису повною мірою спрямована на реципієнта. Схвалюємо вибір мовознавцем використаних у виданні посторінкових покликань, що не відвертає уваги на шукання цитованого джерела у списку літератури. Це все зумовлює легке сприймання й засвоєння написаного читачем. Відзначимо також, що нерідко дослідник, аналізуючи мовну ситуацію в Галичині минулих століть, вдається до наведення паралелей з непростю сучасністю, виявляючи свою активну життєву позицію щодо місця й ролі рідної мови в національному розвої.

Вважаємо, що праця М. Лесюка, безсумнівно, буде знахідкою для широкого кола поціновувачів та дослідників української мови, усіх, хто цікавиться історією її становлення й розвитку.

Любов ПЕНА (м. Івано-Франківськ)

Статтю отримано 15.05.2014.

Liubov Pena

Ivano-Frankivsk

THE INVESTIGATION ABOUT THE DEVELOPMENT OF LANGUAGE IN GALICIA

Book review on: *Mykola Lesiuk. Stanovlennia i rozvytok ukrajinskoji literaturnoji movy v Halychyni.* — Ivano-Frankivsk : Misto NV, 2014. — 732 p. (Formation and Development of Ukrainian Literary Language in Galicia).

УДК 092+811.161 Труб

**ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ,
НАПОВНЕНІ ЗМІСТОМ
(до 70-річчя від дня народження
Володимира Михайловича Труба)**

Життєвий шлях доктора філологічних наук Володимира Михайловича Труба розпочався 9 липня 1944 року в Новосибірську (Росія). Проте найкращі спогади дитинства пов'язані в мовознавця з курортним українським містечком Моршином, де він мешкав до шкільного віку з бабусею, і повоєнним Києвом. Тут у 1966 році Володимир Михайлович закінчив відділення структурної

та прикладної лінгвістики Київського державного університету (тепер — Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Знаменно, що мовознавчому орієнтуванню майбутнього вченого посприяв доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України Анатолій Павлович Непокупний, тоді ще 29-річний аспірант Київського університету, який розповів про перспективний напрям і рекомендував вступати на це новостворене відділення. Саме тоді на теренах СРСР розпочиналася «ера ЕОМ», яка й зумовила інтерес усіх наукових галузей до дослідження можливостей автоматичної обробки інформації. Не залишилися осторонь і лінгвісти,

© О.Г. РУДА, 2014

які пов'язували перспективи вивчення параметрів зв'язного мовлення зі структурно-математичними методами моделювання мовної поведінки людини за допомогою машини.

Дебютував Володимир Михайлович у науці в той час, коли надзвичайно актуальними й затребуваними стали дослідження про систему й несистему в природній мові, знаки-інтеграли та диференціали в системі, про природну мову й знакові системи, відношення між компонентами мови, семантичні кореляції в лексиці тощо. «За багато століть свого розвитку лінгвістика вивчала походження мов, їхні зв'язки, закономірності побудови мовних систем тощо, проте так і не дала відповіді на головні питання: для чого мова існує? як ми нею користуємось? як я розумію Вас? Як Ви розумієте мене?» — розмірковує Володимир Михайлович про головні завдання мовознавства. На його глибоке переконання, сучасна лінгвістика прагне до пояснення того, що досі залишалося не поясненим. Без достатнього розуміння семантичної сторони мови неможливе також розв'язання проблеми машинного перекладу: машина здатна передати більшість синтаксичних і граматичних особливостей вхідного тексту і оперувати значним словником, але якщо вона при цьому не аналізує зміст, переклад може або виявитися нісенітницею, або бути із серйозними викривленнями. Відтак розв'язання проблеми зв'язків і семантичної побудови тексту для експлікації змісту є вкрай значущим для розвитку лінгвістичної думки.

Загальний науковий стаж В.М. Труба становить 39 років. Він з тих науковців, які не сходили з раз і назавжди обраного шляху. Ставши на нього ще в студентські роки, Володимир Михайлович одну за одною вияскравлює грані філологічного таланту, заявивши про себе як висококваліфікований дослідник семантичної інтерпретації лексики і висловлень, вдумливий і уважний до мовного матеріалу соціолінгвіст, талановитий лексикограф, відповідальний викладач. В.М. Труб належить до когорти вчених із широким дослідницьким діапазоном, що засвідчують понад 90 його наукових праць: окремі монографії, розділи в колективних монографіях, численні статті в різних виданнях, укладений у співавторстві словник-довідник.

Перші кроки на ниві науки в 1966 році В.М. Труб зробив під керівництвом й опікою доктора філологічних наук, професора Е.Ф. Скороходька у лабораторії (потім відділі) документальних інформаційних систем в Інституті кібернетики АН УРСР спочатку на посаді інженера, старшого інженера, а згодом молодшого наукового співробітника. Його незмінний вчитель ще зі студентської лави, за словами Володимира Михайловича, «дав перший імпульс», познайомивши з мовою RX-кодів, які полонили уяву майбутнього дослідника на десятиріччя. За спогадами самого вченого, навіть перебуваючи на строковій військовій службі в лавах Радянської Армії, він поміж виснажливих обов'язків солдата писав наукові статті, які згодом були надруковані. Зокрема одна з них присвячена вивченню використання семантичної валентності слів під

час автоматичного перекладу [5], окреслює коло наукових зацікавлень молодого вченого, які відобразилися в подальших солідних наукових працях. Перші статті В.М. Труба свідчать про скрупульозне обстеження семантико-синтаксичної організації тексту, репрезентують цікаві спостереження над інтерпретацією в термінах семантичної мови цілої низки засобів природної мови.

В 1994 році, вже працюючи на посаді старшого інженера-технолога в УкрНДІССІ, Володимир Михайлович захистив під керівництвом Е.Ф. Скороходька дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності «теорія мовознавства» на тему *«Особливості мікро- та макрорівнів семантичної інтерпретації висловлювання (комунікативні, презумптивні, референційні та істиннісні аспекти)»*. Варто сказати, що до дати захисту кандидатської роботи В.М. Труба опублікував близько 40 наукових статей, більше половини з яких висвітлювали основні положення дисертації.

Пріоритетним завданням для дослідника стало вивчення семантичної функції таких універсальних мовних категорій, як юнкція, нексус, актуальне членування, референція, заперечення, що окреслює, як «влаштована» семантична структура будь-якої природної мови. Ну а розуміння змістової мовної структури дає змогу побудувати моделі, які імітують мовну поведінку людей у частині їхньої здатності вилучати зміст із заданого тексту. Принагідно автор розв'язує важливе питання, чому речення з однотипною синтаксичною структурою перефразуються в істотно відмінні поверхневі аналоги семантичного подання (засоби «зображення» змісту).

1995 року дирекція Інституту української мови НАН України запросила Володимира Михайловича у відділ теорії мовної комунікації, мови діаспори та соціолінгвістики, яким тоді керував д. філол. н. В.М. Брицин, опрацьовувати надзвичайно актуальне і до сьогодні питання міжнародного досвіду мовного планування й української перспективи в мовному законодавстві й функціонуванні мов у державі. Логічним продовженням наукової діяльності стала тема «Українська мовна особистість: комунікативні, етноментальні, соціопсихологічні аспекти мовного існування» утвореного 1999 року в Інституті відділу соціолінгвістики, основними завданнями якого було вивчення соціальної диференціації української мови в аспекті взаємодії «мова — соціальна стратифікація суспільства», «мова — політика», «мова — соціальний статус». Обрана стратегія наукового пошуку передбачала поглиблення досліджень у мікросоціолінгвістичній парадигмі, відтак у поле наукового інтересу Володимира Михайловича Труба, старшого наукового співробітника відділу, потрапляють типи мовних компетенцій та їх роль у формуванні ідіолектних особливостей носіїв української мови, проблеми взаємодії мов у білінгвальному суспільстві, явище суржику.

В умовах майже повної відсутності будь-яких серйозних досліджень типів інтерферентного впливу за українсько-російського білінгвізму в

2000 році в журналі «Мовознавство» виходить стаття В.М. Труба «*Явище суржикі як форма просторіччя в ситуації двомовності*» [8], яка стала на довгі роки чи не єдиним зразком теоретичного осмислення проблеми змішування елементів споріднених української та російської мов у мовленні особистості. Володимир Михайлович взяв участь в укладанні колективної праці «Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти», яку співробітники відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАН України підготували внаслідок виконання планової наукової теми «Соціолінгвістичні аспекти вивчення української мови» (1999–2003 рр.). У співавторстві з завідувачем відділу, знаною соціолінгвісткою Л.О. Ставицькою, дослідник написав розділ монографії «*Суржик: міф, мова, комунікація*» [3], у якому досліджено соціально різнотипний суржик як наслідок інтерферентного впливу російської мови на українську.

Чутливий до долі рідної мови, Володимир Михайлович порушив і важливі соціолінгвістичні питання, пов'язані зі зміною мовної ситуації в незалежній Україні. Зокрема увагу дослідника привернули актуальні проблеми статусу української мови в двомовному соціумі. Учений зосередив свої дослідницькі зусилля навколо таких наболілих проблем, як мовна ситуація, міжмовна інтерференція. «Зараз багато уваги приділяється культурі мови, тому, як правильно говорити українською, — пише він у статті «*До проблеми мовного планування у поточній мовній ситуації в Україні*». — Але проблема полягає не лише в цьому. Проблема полягає ще й в тому, про що треба правильно говорити українською. А говорити нею треба про все. Необхідною ознакою мови, яка є справді державною (тобто державною не лише de jure, але й de facto) є її самодостатність. Будь-яка мова є самодостатньою тоді, коли вона здатна задовольняти всі комунікативні потреби всіх членів відповідного мовного колективу — від сільського пастуха до академіка» [4: 37]. В.М. Труба творчо синтезував інтралінгвальні й екстралінгвальні чинники впливу на процес нормалізації стану української мови як державної в Україні. На глибоке переконання дослідника, одним із важливих кроків, необхідних для утвердження української мови у статусі повноцінної державної, має стати поширення її застосування саме у сфері природничих наукових дисциплін, так само як і в економічній, фінансово-банківській, медичній, спортивній сферах. У цій та інших студіях Володимир Михайлович накреслює непростий, але реальний шлях, що його треба подолати, щоб принаймні наблизитися до омріяного українцями статусу української державної мови. «Національній мові, яка має повноцінний державний статус, притаманні, зокрема, такі властивості: 1) її “знижені”, розмовно-побутові та просторічні форми (тут не йдеться про різноманітні жаргони) утворюються переважно з елементів, які належать цій самій мові; 2) національна мова є головним повноцінним засобом сприймання всіх здобутків світової культури, а також вивчення іноземних мов; 3) національна мова беззастережно панує в усіх життєво важливих сферах, забезпечуючи їхнє повноцінне функціонування» [Там само: 38].

Запропоновані широкому загалу шанувальників мови статті з актуальних проблем соціолінгвістики вирізняються з-поміж інших детальним аналізом зібраного мовного матеріалу, чіткістю і простотою викладення теоретичних підвалин, напрацьованих світовою соціолінгвістичною спільнотою, наданням цілком конкретних рекомендацій щодо шляхів розв'язання тієї чи тієї проблеми.

Володимир Михайлович торкався й окремих аспектів гендерної лінгвістики. Науковця цікавлять передусім проблеми виявлення гендеру в мові. «Можна сказати, що Вежицька — велика жінка? Так, можна. А чи можна сказати, що Апресян — великий чоловік? З обережністю... Чому так?..» — розпочинає Володимир Михайлович пояснення суті проблеми. Ці питання та інші, дотичні до них, порушені в статті *«Про гендерні особливості деяких частин мови»*, розміщеній 2006 року в чеській UCRAINIKA II. SOUČASNÁ UCRAJINISTIKA Problémy jazyka, literatury a kultury [7].

З 2010 року і до сьогодні В.М. Труб працює на посаді провідного наукового співробітника відділу соціолінгвістики й поза виконанням індивідуальних планових тем бере активну участь у різноманітних проєктах, результатами яких є опубліковані матеріали найсучасніших досліджень з психолінгвістики. Зокрема, упродовж 2003–2007 рр. на базі відділу соціолінгвістики діяв семінар з лінгвогендерології, а в 2008–2010 рр. співробітники відділу брали участь у конкурсному проєкті «Образи країн у мовній свідомості носіїв: українсько-російські паралелі». Дослідження було зорієнтоване на вивчення еволюції образів Росії та України в буденній мовній свідомості росіян та українців.

Упродовж багатьох років, паралельно з проведенням соціолінгвістичних досліджень, В.М. Труб невтомно (як він любить жартувати, «підпільно») працює над проблемами «центральної» в колі мовознавчих дисциплін лінгвістичної семантики (логічний аналіз мови, референція, заперечення, лексичне значення). 1991 року виходить з друку препринт його авторства *«Про один підхід до обчислення типів об'єктних означуваних»*. Предметом вивчення у своїй докторській роботі *«Особливості семантичної інтерпретації лексики і висловлювання (цільові, модальні, темпорально-просторові та оцінні аспекти)»* він також обирає семантичні аспекти. Докторську дисертацію зі спеціальності 10.02.15 — «загальне мовознавство» В.М. Труб захистив 2008 року в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

У наукових колах не залишилася непоміченою його науково виважена, інформативно розлога монографія на тему докторської дисертації [6], у якій з опертям на фундаментальні мовні категорії і поняття по-новаторському розглянуто низку мовних одиниць, що виражають темпоральні та просторові значення, проаналізовано значення і властивості ментальних предикатів знання, думки та віри, а також особливості їхньої взаємодії із запереченням, досліджено семантику цілеспрямованої поведінки, функціонування адвербіального предикатива

не можна, ґрунтовно схарактеризовано функціонування категорії оцінки у значеннях слів, співвіднесених з різними мовними реєстрами, тощо. Теоретичні положення автор употужнив частиною монографії, яка ілюструє розмаїтість поглядів відомих вчених на проблеми, які закономірно постають з переходом «як-лінгвістики» у «чому-лінгвістику», яка не обмежуватиметься лише описом мовних явищ, а даватиме їм чітке, зрозуміле пояснення. Зі сторінок монографії, сповнених переконливими лінгвістичними фактами й їхнім глибоким лінгвістичним аналізом, дізнаємося, що автор є палким прихильником теорії «Зміст <=> Текст» (ТЗТ), запропонованої І.О. Мельчуком та О.К. Жолковським близько 40 років тому, інтегрального лінгвістичного опису та системної лексикографії, сучасних LFG, HPSG, Tree-Ajoining Grammar, Functional Grammar, Word Grammar, когнітивного напрямку в західній лінгвістиці.

Запропонувавши аналіз семантичних явищ на глибинному рівні з урахуванням логічних, когнітивних, семантико-синтаксичних, конотативних аспектів мовної одиниці, дослідник переконливо доводить, що, незважаючи на вдавану простоту і прозорість поверхневої структури синтаксичних одиниць, їхня інтерпретація, прийнята у світовій практиці семантичного аналізу, має складний і нетривіальний характер. За глибину аналізу досліджуваного мовного матеріалу, власні способи й методики розв'язання проблеми, уміння систематизувати й упорядкувати досить неоднорідні одиниці автор здобув схвальні оцінки рецензентів своєї праці — докторів філологічних наук Т.В. Радзівєвської та С.О. Соколової.

Аналітичний огляд праць В.М. Труба засвідчує те, що шанований мовознавець заявив про себе і в словникарстві. Щедро збагачує українську лексикографію *Російсько-український словник-довідник «Порадник ділової людини»* [2], з-поміж укладачів якого Володимир Михайлович узяв найактивнішу участь у його створенні. Цей двомовний словник, що виявляє водночас можливості перекладного, орфографічного довідників та словника сполучуваності, поєднує наукову точність з ясною, зрозумілою для користувача формою викладення. Словник містить понад 7 тисяч статей, що об'єднують більш ніж 35 тисяч усталених та широкочисливаних словосполучень. Майже 20 років укладач збирає матеріал для нового видання суттєво розширеного словника, і довести цю справу до кінця є мрією Володимира Михайловича.

Погляди вченого знайшли широкий вияв і у викладацькій практиці. З 1994-го по 1999 рік він читає факультатив з семантики для студентів філологічного факультету КНУ ім. Т. Шевченка, а в 1997–2003 рр. викладає на факультеті лінгвістики в НТТУ «КПІ» лексикологію, граматику та інші предмети. З 2011 р. В.М. Труба — член спеціалізованої ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій з прикладної лінгвістики під головуванням О.С. Онищенко, єдиної в Україні ради такого профілю.

Володимир Михайлович відомий у вітчизняних філологічних колах і як незмінний представник українського мовознавства за кордоном, на різноманітних наукових форумах. У 1995–1999 рр. вчений брав участь у міжнародному науковому проекті з порівняльної семантики різних мов, який здійснювався у Варшавському університеті (Польща) під керівництвом професора Ренати Гжегорчикової. Серед російських колег, з якими його пов'язує багаторічна дружба й коло наукових інтересів, — корифеї, «стовпи» Московської семантичної школи, з чийми іменами, за словами О.Є. Кибрик [1], пов'язаний період ламання традиційних поглядів на мову і завдання лінгвістики, інтеграції вітчизняної лінгвістики із світовою, — Ю.Д. Апресян, І.О. Мельчук, О.К. Жолковський, Н.Д. Аругюнова, О.В. Падучева, Г.Ю. Крейдлін, П. Князев, І.М. Богуславський, Н.М. Леонтьєва, Ю.С. Мартем'янов, С.О. Крилов, М.О. Перцов, О.Д. Шмельов, австрійський лінгвіст Тільман Ройтер. «Це наші «маяки», вчені, на яких ми рівняємося», — говорить Володимир Михайлович про своїх закордонних колег.

В.М. Труб — дослідник, який відчуває всі тонкощі слова, вміє різноаспектно аналізувати його на текстовому тлі, є прихильником точних, науково вивірених фактів, ніколи не користується лінгвістичним матеріалом з чужих рук, а віддає перевагу самостійному збиранню мовного матеріалу. М.П. Кочерган після одного з виступів Володимира Михайловича висловив захоплення спостережливістю науковця і увагою до найдрібніших значущих елементів і фактів мови й мовлення, назвавши його «крихтобором у лінгвістиці». Вченого вирізняє феноменальна пам'ять, різнобічність наукових зацікавлень, глибокі знання в різних лінгвістичних дисциплінах. До особливих чеснот Володимира Михайловича як науковця варто зарахувати те, що найскладніше він доносить просто, зрозумілою мовою, без модного й претензійного словесного нагромодження, інтерпретує мовний матеріал, використовуючи тонке почуття гумору.

Без перебільшення можна сказати, що лінгвістика є не лише професійною цариною, а й захопленням Володимира Михайловича. Він нею не займається, а справді живе. Так само як живе спортом, подорожами, малюванням, музикою, яку добре знає і безмежно любить. Загалом Володимир Михайлович щедро обдарований мистецькими талантами: поза вправлянням у живописі (юнацькою мрією вченого була кар'єра професійного художника) він закінчив Народну консерваторію, оволодів грою на гобої та диригував симфонічним оркестром. Володимир Михайлович — надзвичайно інтелігентна, скромна, добра людина, вмілий і дотепний оповідач. З величезною любов'ю і вдячністю він згадує свою матір, Вероніку Павлівну, якої, на жаль, вже немає серед живих.

Сердечно вітаємо Володимира Михайловича з ювілеєм! Дякуємо за титанічну працьовитість, відданість науці, добре мудре слово. Бажаємо йому натхнення, нових філологічних задумів і звершень, незабутніх подорожей, многих радісних, сповнених творчістю літ.

1. *Кибрик А.Е.* Константы и переменные языка. — СПб.: АЛТЕЙЯ, 2003. — 720 с.
2. Російсько-український словник-довідник «Порадник ділової людини» / Укл. Коренга О.М., Котиков Ю.С., Куземська Н.О. та ін. — К.: «Основи», 1995. — 320 с.
3. *Ставицька Л., Труб В.* Суржик: міф, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти: Зб. наук. пр. / Ін-т укр. мови НАН України. Відділ соціолінгвістики; за заг. ред. Л. Ставицької. — К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. — С. 31–120.
4. *Труб В.М.* До проблеми мовного планування у поточній мовній ситуації в Україні // Соціолінгвістичні студії; за заг. ред. Л.О. Ставицької. — К.: Вид. дім Д. Бурого. — С. 36–44.
5. *Труб В.М.* Об использовании семантической валентности слов при автоматическом переводе // Автоматизация информационных работ и вопросы математической лингвистики. — К., 1968. — С. 42–50.
6. *Труб В.М.* Особливості семантичної інтерпретації лексики і висловлювання (цільові, модальні, темпорально-просторові та оцінні аспекти): Монографія. — К.: Вид. дім Д. Бурого, 2007. — 324 с.
7. *Труб В.М.* Про гендерні особливості деяких частин мови // UCRAINIKA II. SOUČASNÁ UCRAJINISTIKA Problémy jazyka, literatury a kultury 1. část. Sborník článků 3. Olomoucké symposium ukrajinistů 24.-26. srpna 2006 UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI. — Olomouc, 2006. — P. 281–291.
8. *Труб В.М.* Явище суржику як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство. — 2000. — №1. — С. 46–58.

Олена РУДА (м. Київ)

Статтю отримано 17.06.2014.

Olena Ruda

Kyiv

LIFE AND ACTIVITY, FULL OF MEANING

(to the Volodymyr Myhailovych Trub's 70th birthday anniversary)

УДК 811.161.2'373

Юрій Шевельов

**МІРКУВАННЯ ПРО ІСТОРІЮ ЛІТЕРАТУРНОЇ
МОВИ, ІСТОРИЧНУ ДІАЛЕКТОЛОГІЮ ТА
ІСТОРИЧНУ ГРАМАТИКУ¹****І**

Історія літературних мов² не належала від початку до царини славістики, яка в діяхронічних студіях обмежувалася історичною граматиною та історією слов'язнознавства. Перша досліджувала явища певної мови в її історичному (чи радше хронологічному) розвитку, друга брала до уваги погляди сучасників на цю мову (роботи В. Ягича [25], С. Булича [4] та ін.). Нечисленні спроби подати історію тієї чи тієї літературної мови (П. Житецького — української [10], Є. Будде — російської [2], А. Брюкнера — польської [26], В. Вондрака — чеської [37]) хіба лише механічно сполучали ці два підходи в обраних кожним автором хронологічних рамах.

Деякою мірою це стосується і пізніших, передвоєнних, праць з історії слов'янських літературних мов (сербської — Б. Унбегауна [35], української на Закарпатті — Ф. Тішого [34; 20], словацької — В. Важного [36], чеської —

¹ Переклад за виданням *Shevelov G.Y. On the History of Literary Language, Historical Dialectology and Historical Grammar // Shevelov G.Y. Teasers and Appeasers: Essays and Studies on Themes of Slavic Philology. — München: Fink, 1971. — P. 221—234* здійснила Юлія Волошина; редагування Катерини Карунік і Сергія Вакуленка.

² Терміном *літературна мова* я (*Ю.Ш.*) позначаю писемну й усну внормовану мову певного суспільства на якомусь часовому проміжку. Стосунки між писемною та усною формами внормованої мови в різні періоди й у різних культурних сферах бувають неоднакові.

Б. Гавранека [28]; причому остання була, мабуть, найкращою з них усіх). Інтерес до історії літературної мови першими пробудили російські формалісти; згодом глибшим проникненням в природу літературної мови зацікавилися Є. Поліванов, Р. Якобсон та ін. Однак методології історії літературної мови ніхто ніколи спеціально не розробляв. Марно було б шукати обговорення цих питань чи вже в «Travaux du Cercle Linguistique de Prague», чи й у журналі «Slovo a Slovesnost».

У повоєнні роки з'явилися чотири нові студії з історії слов'янських літературних мов: польської Т. Лер-Сплавінського³ [30], словацької Е. Пауліні [32], української митрополита Іларіона [13] та російської В. Виноградова [6]. Наведеними фактичними даними вони приносять хай неоднакову, але користь; що ж до методології, то в них більше проблем, ніж розв'язань. Адже найперше питання в цьому зв'язку — чи мають вони взагалі спільну методологію? Чи однаково в них визначено сам предмет дослідження? Чи усвідомлюють автори, які проблеми входять тут у гру? І чи однакові в них критерії добору й оцінки джерельної бази? Слід одразу ж визнати: ствердної відповіді на всі ці запитання очікувати годі. Загальне уявлення про предмет, межі й завдання котроїсь дисципліни ґрунтується або на тривалій науковій традиції, або на попередньому методологічному визначенні основ цієї дисципліни. У нашому ж випадку немає ні першого, ні другого.

Праці перших трьох: Т. Лер-Сплавінського, Е. Пауліні та митрополита Іларіона, — різного стибу. Е. Пауліні має певну причетність до структуралізму, хоча в його книзі це не надто вочевиднюється. Т. Лер-Сплавінський тримається історико-культурного методу, застосовуючи його розважливо й ретельно. Його ж сповідує митрополит Іларіон, нехай у значно спрощеному й скромнішому варіанті. А втім, ці три праці об'єднує одна дуже істотна спільна риса: в них усіх історія літературної мови, не маючи свого самостійного внутрішнього розвитку, постає плетивом зовнішніх впливів. За такого підходу історія літературної мови сходить на опис наслідків тих розмаїтих впливів на мову й розпадається на безліч загальноісторичних фактів, перемережуваних уривками з різних текстових зразків.

Оскільки до XVIII ст. майже зовсім немає пам'яток, писаних словацькою мовою, Е. Пауліні постановив з'ясувати, які чужі мови вживали в Словаччині в минулому та які суспільні потреби вони обслуговували. Першою — гадаю — була мова церковнослов'янська; й Е. Пауліні намагається реконструювати крихти словацької мови, вилуцшивши їх із церковнослов'янських текстів, що дійшли до нас. Відтак він розглядає

³ Праця Т. Лер-Сплавінського, ширша змістом, подає в загальних рисах розвиток польської мови, однак — поза питаннями походження польської мови, наświetленими в початкових розділах, — є насправді історією польської літературної мови. Книжка В. Виноградова належить до повоєнного періоду хіба тому, що її після Другої світової війни перевидано за кордоном. У Росії вона з'явилася ще до війни.

вживання в Словаччині латини, потім — чеської, далі — проникнення поодиноких словацьких запозичень до цієї останньої. Після цього подано огляд спроб виробити літературну словацьку мову — від А. Бернолака до С. Цамбела. Автор по черзі розбирає мовно-правописні пропозиції та ініціативи, прагнучи з'ясувати, які словацькі діалекти правили їм за основу. Книжка завершується заведенням сучасної літературної норми в словацькій мові. Беручи загалом, ця праця не виходить за рами дослідження зовнішньої історії словацької мови й лишає осторонь те, що можна було б назвати її внутрішньою історією.

Ще неоднорідніша своїм характером книжка митрополита Іларіона; й авторова байдужість до внутрішньої історії — ще виразніша. Із цієї книжки легко можна усунути загальні відомості з історії України, з історії української літератури, з т. зв. історії мовознавства та, нарешті, з історії правопису — але тоді від історії української літературної мови може не залишитися геть нічого. З лектури складається враження, що, здана сама на себе, українська літературна мова взагалі не мала б історії як такої, бо визначали її історію не українці, а греки, болгари, поляки та росіяни.

Той-таки метод “ножиць і клею”, хай інакшим робом випродукований, простежується й у книжці Т. Лер-Сплавінського, що є по суті збіркою коментованих текстів від Гнезненської булли 1136 р. до сучасних творів З. Налковської та Ю. Тувіма. Кожен уривок супроводжує детальний розбір його мови; всю внутрішню історію літературної мови заступлено цим коментарем, до якого додано ще факти зовнішньої історії, як-от впливи інших мов і діалектів чи згадки про загальнокультурні та політичні віяння.

Із таких позицій зручно подавати історію літературної мови тоді, коли ця мова не мала в собі зародків для самостійного розвитку, проте на них дарма будувати розгляд літературної мови вже сформованої, чий подальший шлях у пізніші періоди зумовлюють насамперед чинники внутрішні. Якщо наука не створює методології, достосованої до власного предмета, їй годі спромогтися на належний опис своєї царини. У лексикології методична невідповідність породжує словникові реєстри, де через брак наукової методи справа сходить на абеткування; історія через той-таки брак підміняється хронологією. Історія літературної мови обертається тим, що Е. Пауліні назвав “зовнішньою” історією, і жодної змоги виявити природу й закони розвитку самої літературної мови не залишається.

У будь-якій галузі людської діяльності про історію можна говорити лише тоді, коли ця діяльність розвивається з себе самої, а мета відповідної науки — пізнати закономірності цього внутрішнього розвитку. Зовнішні чинники можуть пришвидшувати чи вповільнювати перебіг цього розвитку, модифікувати його напрямок, але й тут остаточний вислід випливає з взаємодії двох сил: інерції попереднього внутрішнього розвитку та впливу зовнішніх чинників. Приміром, у російській п'єсі

сімнадцятого сторіччя «Юдифь» ужито кальок з німецької *живи благо* = *lebe wohl*; *беспохвальний народ* = *unlobliches Volk* [6: 291] та ін.; і вони, поза всяким сумнівом, з'явилися внаслідок культурних зв'язків із Заходом. Та з огляду на систему засобів тогочасної російської мови їх побудовано з використанням церковнослов'янських складників, через що вони набули типової для церковнослов'янських функції, якої, звісно ж, не мали в мові німецькій. Із другого боку, деякі новотвори 1840—60-х рр. навіть попри наявність у своєму складі церковнослов'янських елементів належали до широкого струму неологізмів, характерних для тодішнього російського газетно-публіцистичного стилю (як-от, *деятель, творчество, представитель*), і зробилися словами типowo “різночинськими” [6: 394], без жодних асоціацій із церквою. У поетичній мові П. Куліша новотвори виконували роль архаїзмів, тоді як Ю. Тувім чи В. Хлебников часом відводили архаїзмам функції неологізмів.

II

Отже, щоб претендувати на статус науки, історія літературної мови передусім мусить бути історією внутрімовного розвитку та його взаємодії з зовнішніми чинниками. В. Виноградову слід віддати належне за визнання цього, хоча на практиці він не завжди дотримується в своїй книжці цієї засади, натрапляючи на окремі проблеми в розбудові стрункої історії літературної мови.

Перше й стрижневе питання стосується до підставової одиниці дослідження. Зрозуміло, що всяка літературна мова є сутністю, яку неможливо дослідити, не розщепивши її на дрібніші одиниці, та не менш важливо, щоб ці одиниці, по-перше, адекватно відбивали дійсність і, по-друге, — були внутрішньо самодостатніми, не гублячи розвиткових рис, притаманних цілості. Жодна з чотирьох обговорюваних тут історій літературної мови не зачіпає проблеми цілісної одиниці дослідження. Коли Т. Лер-Сплавінський, приміром, розгортає свою історію польської літературної мови, розбираючи один по одному окремі тексти, то за одиницю дослідження він бере або якийсь один літературний твір, або — екстраполюючи — всю творчість певного автора. З того неминуче випливає — в найліпшому разі — що за одиницю історії літературної мови править одиниця історії літератури. Із другого боку, коли він говорить про розвиток актової чи поетичної мови, він працює вже з іншою одиницею дослідження, що її я пропоную називати *жанром* або *пластом* (див. нижче). Нарешті, коли Т. Лер-Сплавінський розтлумачує появу в польській мові германізмів, латинізмів, новотворів чи особливого порядку слів, одиницею його аналізу стають лексикографічні, стилістичні та граматичні категорії.

Історію літературної мови можна брати або як історію мовних жанрів, або як історію певних складників цієї літературної мови. Другий підхід передбачає, що історія літературної мови мала б подавати для кожного періоду розвитку перелік успадкованих елементів плюс перелік

новонабутих елементів, наслідуючи загальні функції перших і других, а також їхні особливі функції в різних жанрах. Можна було б, наприклад, написати історію італізмів у польській мові, куди належатиме їхня поява в XVI ст. за часів правління королеви Бони Сфорци; їхня семантична функція позначення реалій “вишуканого” життя; їхня соціальна функція “ошляхетнення” (*wydwazanie*, як назвав це Л. Гурніцький [27: 48]), а відтак і їх використання в особливих жанрах усного мовлення, притаманних “вершкам суспільства”, й у відповідних різновидах поезії, пародії, сатири та ін.; нарешті, вихід з ужитку частини з них та поступове зблякнення іншої частини, чия функція зійшла на суто номінативну.

Та на ділі за такого підходу історія літературної мови швидко розмивається, бо він оминає питання про те, як саме мовні елементи сполучаються між собою. Адже історія літературної мови має своїм завданням не лише виявлення елементів і характеристику їхніх функцій (і те, й друге — в розвитку), а й з'ясування засад їх використання та взаємозв'язку в різних жанрах. Вертаючися до нашого прикладу, ті ж таки італізми виконували в різних жанрах доволі неоднакові ролі, про що свідчить незмінно властива їм тенденція сполучатися лише з елементами певних типів (пор. уживання італізмів в українській літературі XVII ст., приміром, у панегірику «Геликон, то ест Сад умѣтности» та в сатиричних уступах із памфлетів Івана Вишенського). Тож радше годилося б трактувати історію літературної мови як історію мовних жанрів у їх виробленні та розвитку з урахуванням взаємодії їхніх елементів.

У цій перспективі я визначив би мовний жанр як сукупність елементів певної мови, що в тому чи тому поєднанні виконують певну функцію. Можна говорити про такі жанри, як конфесійний, поетичний, діловий, розмовний і науковий. Кожен із них надається до поділу на піджанри. Класифікація їх може мати загальний характер [31: 123—126 і далі], хоча набагато доречніше відштовхуватися від реальних історичних обставин. Приміром, для сучасної радянської Росії досить буде виокремити один-єдиний конфесійний жанр, оскільки роль його зовсім скромна, тоді як у літературній мові доби Київської Русі цей жанр конче потребує поділу на низку піджанрів. Під терміном *жанр* мається на увазі використання мовних засобів у повідомленні (в широкому сенсі слова), де вони є взаємопов'язані й утворюють єдність; беручи ж мову як код, у якому мовні засоби є лише потенційними елементами повідомлення певного типу чи типів, жанри можна влучніше назвати *пластами*.

Хоча поняття, що я його називаю мовним жанром, не є новим (та я й не претендую тут на першопрохідництво), про нього переважно говорять, застосовуючи термін *стиль*, поширений і в наукових студіях [32: 6; 6: 7], і в популярній літературі, де часто трапляються такі окреслення, як “діловий стиль”, “публіцистичний стиль” чи “поетичний стиль”. Я волію термін *жанр* із декількох причин: по-перше, термін *стиль* натикається на значення того самого слова в галузях літератури

та мистецтва, де вирази *класичний*, *романтичний* чи *бароковий стиль* дають зрозуміти, що йдеться — в поезії, прозі, усному мовленні, красних мистецтвах та ін. — про сукупність ознак, властивих певному світоглядові та зумовлених певною епохою. Деякі жанри бувають більше або менше властиві тому чи тому стилеві, але в принципі жанри не прив'язуються до якогось одного стилю й один і той самий жанр може пронизувати різні стилі, дещо по-різному трактований і цінований.

Друга, і значно важливіша причина: поняття стилю вже існує в історії літературних мов, хоча розуміють його як історично мінливу систему жанрів та впорядкування в них мовного матеріалу [6: 45]. Окреслювати тим самим словом двоє відмінних, але притому й взаємозалежних понять — практика, звичайно ж, ризикована; до неї дійшло головно тому, що в історії літературної мови не було ще методології, годної цьому запобігти.

Двоїсте розуміння слова *стиль*, поза всяким сумнівом, стояло на заваді чіткому усвідомленню тієї ролі, яку стилі відіграють в історії літературних мов. Утім, сам матеріал наводить на таке потрактування мовного стилю, яке викладено вище. Це вочевиднюють, наприклад, ті проблеми, що на них наразився Е. Пауліні, накресливши в своїй студії періодизацію історії словацької мови. Він говорить про романський період, готичну епоху та добу Просвітництва. Його назви періодів не випадково збігаються з уживаними в мистецтвознавстві та в історії ідей, хоча цього принципу, звісно, не дотримано до кінця: далі зринають доба Реформації та доба Контрреформації, тобто терміни, запозичені з церковної історії; потім настає черга епохи Л. Штура (названої на честь видатного кодифікатора словацької літературної мови) і насамкінець — епохи Турського Святого Мартіна (за назвою міста-осередка реформаторської діяльності в ділянці словацької літературної мови). Але навіть у цих останніх окресленнях легко віднаходиться зв'язок між термінами та певними стилями, і Пауліні принагідно сам це визнає. Доба Реформації — не що інше, як північноєвропейський різновид Відродження, а доба Контрреформації тотожна з бароко. Говорячи про Штурову епоху, Е. Пауліні не дарма згадує романтизм [32: 68], а його епоха Турського Святого Мартіна, уgruntована в подіях словацької історії, збігається з тією, що її можна умовно назвати добою реалізму. Тож історія літературних мов намагає власний шлях до поняття стилю крізь лабіринт говірних семантичних нашаровань у самому цьому слові. Жоден із четвірки обговорюваних тут авторів не здавав собі з цього справи; поштовх до його використання дав сам матеріал, над яким вони працювали.

Та якщо розуміти історію літературної мови як історію мовних жанрів у їхніх трансформаціях і внутрішніх змінах, спричинених змінами стилів, це приводить до чергового питання, а саме: чи такий погляд не накидає історії літературної мови понять, запозичених з історії мистецтв і літератури? Чи не звужує це історію літературної мови до іс-

торії мови красного письменства — що далеко не одне й те саме, оскільки перша мала б іще брати до уваги усне мовлення, ділову мову, церковний мововжиток та ін.? Боятися цієї небезпеки не варт. Коли історія літератури переймала поняття готики й бароко з історії красних мистецтв, теж лунали деякі застереження, однак справжні наслідки виявилися напрочуд плідними⁴. Вироблене в цих дисциплінах поняття стилю успішно поширюється поза межі літератури, стаючи спільним знаменником для таких царин, як красне мистецтво, музика, філософія, наука, довілля, ба навіть — до певної міри — людська розумова діяльність.

Можна наважитися на твердження, що стиль епохи виявляється не лише в мові літературних текстів (чого ніхто не заперечуватиме), а й в усіх жанрах літературної мови відповідного періоду, — принаймні почасти. Стиль казань доби Відродження, Реформації та бароко різниться помітно. Однак і розмовна мова зазнає впливу з боку стилю свого часу. Російське слово *мерси* замість *спасибо* (обидва зі значенням “дякую”) та недавня віднова останнього в говірній мові, безперечно, пов’язані зі стилями епох: перше віддзеркалює рококо й ампір, друге — реалізм. Ділова мова під цим кутом зору не була предметом студій ніколи. Її формули та звороти дотепер досліджувано безсистемно, та й то лише з погляду їхньої генези та переймання [33: 132—141; 1]. Але навіть у цьому мовному пласті деякі зміни, спричинені стилем доби, нехай повільно, та відбуваються, попри традиційність і стійкість канцелярщини. Якщо історія говірної мови віднедавна почала привертати до себе увагу, то історія ділових жанрів є цариною майже геть незайманою, а тому потенційно плідною для дослідника.

До виявів узаємовідносин між стилями та мовними жанрами належать не лише зміни в структурі того чи того жанру, а й ізсуви в ієрархії жанрів та в міжжанрових зв’язках. Приміром, добі романтизму властиві зв’язки між мовою літератури та мовою філософії чи народнопісенної творчості, та аж ніяк не з мовою говірною чи діловою. Дві останні належали до низьких жанрів, допоки в добу реалізму не сягнули верхів’їв, — і мова літератури значною мірою ввібрала їх у себе, взоруючися на них. За романтизму мова літератури відкладає в говірній мові цілі пласти висловів та образів, а в період реалізму вона, крім того, виконує ще й посередницьку роль у ширенні нововведень, започаткованих у говірній мові. Прикладів такого стибу можна наводити безліч.

В історії літературної мови, як і в ході життя взагалі, поняття стилю є панівним. Воно стоїть над конкретним функціонуванням мови в межах жанрів і над мовою національною, бо стилями охоплюються ширші культурні спільноти, ніж окремі нації. Притому стиль не накидає правил і прийомів іззовні, а виростає на ґрунті ситуаційного розмаїття відповідно до особливостей і закономірностей розвитку певного

⁴ У галузі славістики можна навести приклад студій Д. Чижевського над літературою бароко.

жанру та до традицій самої мови. У такий спосіб стиль, мовно виформовуючися в жанрах, зі свого боку повсякчас формує їхню мову. У цій взаємодії й полягає насамперед розвиток літературної мови, й саме в ній історія літературної мови знаходить свій справжній предмет як самостійна наукова дисципліна.

Запропонована мною концепція історії літературної мови має обмаль спільного з тією, яку сформулював був К. Фосслер, мій попередник у цій справі, — хоча він так само запозичив поняття стилю з галузі мистецтва. Та він засадничо заперечував здатність літературної мови до внутрішнього розвитку, нехтував усі мовні жанри поза художньо зорієнтованими й убачав мету цієї дисципліни в тому, щоб “крізь повний практичний причиново-наслідковий зв’язок дійти до естетичного” [38: 19; пор. також 38: 25, 27]. Застосуванням поняття стилю до літературної мови він прагнув ототожнити мову та мистецтво, натомість я вважаю їх двома незалежними ділянками, що кожна з них розвивається зсередини, нехай у взаємодії з загальнішими тенденціями, зумовленими панівним стилем доби.

Моя теоретична позиція співвідноситься з деякими заввагами А. Тойнбі про загальні риси в історичному розвитку людських суспільств: “Тут [в історії — *Ю. III.*] справді діють сили, які не є національними, а виникають унаслідок більш загальних причин. Вони визначають розвиток подій у кожній окремо взятій країні, але їх годі правильно зрозуміти, вивчаючи їх в окремих проявах і не беручи до уваги, як вони взаємодіють у межах усього суспільства. Водночас різні частини по-різному реагують на дію однієї і тієї самої загальної сили, бо кожна з них по-своєму реагує на зовнішній вплив і по-своєму впливає на зовнішні чинники. Слід сказати, що в своєму житті суспільство стикається з цілою низкою проблем, і кожна його складова частина розв’язує їх найзручнішим для себе способом” [21: 16]. Однак усі інші поняття А. Тойнбі, так само засадничі в його системі (на кшталт “виклику”), ледве чи надаються до використання в історії літературної мови.

У зв’язку з цим постає ще одне питання: чи стиль приходить іззовні, чи виростає з еволюції літературної мови як її продовження або як реакція на попередній розвиток? Та на цій проблемі я не спинятимуся, бо вона стосується радше до загальної типології й теорії стилю, аніж до методології історії літературної мови. Зазначу лише, що за умов безперешкодного розвитку нації нові стилі впливають зі старих логічно й послідовно, у вигляді реакції на старі стилі, й тимчасовим співіснуванням обох уможливується кшталтування перших у протистоянні з другими.

III

Викладений задум побудови історії літературної мови та визначення її основної одиниці містить також критерій для поділу на періоди й формулює методологічні засади для опису окремих періодів і переходів між періодами. Підставою періодизації слугує поняття стилю, звичайно, з

урахуванням особливостей його відображення в конкретній історії певної мови та народу або народів, які нею послуговувалися. Наступним завданням є опис ієрархії жанрів та структури кожного жанру в рамках стилю. Тут двоїсто виявляється системність: по-перше, літературна мова в цілому становить систему, бо вона заґрунтована на певному стилі (що не виключає існування та функціонування численних залишків від попередніх етапів мовного розвитку літературної мови та численних пагонів, що ведуть до майбутнього етапу); по-друге, кожен жанр у рамках певного стилю являє собою систему взаємозалежних компонентів. Завданням науковця є з'ясування принципу побудови системи та виявлення чинників, що порушують рівновагу системи і тим самим торують шлях до змін у ній⁵.

Для успішної побудови історії літературної мови на окреслених вище засадах залишається ще розв'язати питання меж цієї дисципліни. Ключовий момент тут — відмежування цієї нової дисципліни від т. зв. історичної граматики. Зазвичай усяка історія мови поділяється на історичну граматику та історію літературної мови. Це почасти виправдано, коли йдеться про історію літературної мови, звану “зовнішньою”, яка оперує позамовними історичними фактами, що співвизначають долю мови, — як-от завоювання, культурні впливи, освітні тенденції, — при тому, що історична граматика має справу з внутрімовними процесами звукових і морфологічних змін. Зрештою, й не обходиться без сумнівів щодо того, чи можна такий поділ здійснити на практиці, адже дуже часто котрусь фонетичну чи морфологічну зміну частково зумовлюють саме оті позамовні чинники, й одне несила буває пояснити без другого. Та однак питання меж важливо розв'язати для “внутрішньої”, тобто стрижневої історії мови.

Безперечно, історія літературної мови мусить заходжуватися коло лексики, семантики та синтакси. Не можна не наголосити, що ідеальна — нехай ніколи вповні не досяжна — історія, крім укладення реєстру лексичних і синтаксичних засобів, типових для певного стилю, взятого цілком, і для його жанрів, мала б іще зосереджуватися на їхніх взаємозв'язках і взаємодії й вести в підсумку до визначення головного принципу їх організації та добору. Таке нечасто трапляється, але в плані теорії навряд чи хтось виступатиме проти. Наприклад, до барокової синтакси з її інверсіями та нанизуванням речень допасовується добір рідкісних, чудернацьких, екзотичних слів, каламбури, морфологічний розклад і под. у лексиці; прозорість класичної фрази, риторично вивіреної та

⁵ Ця постава, зазначмо, принципово несумісна з оцінкою та співвіднесенням фактів історії літературних мов із теперішнім літературним ужитком, хоча до таких порівнянь удаються раз у раз і Т. Лер-Сплавінський, і митрополит Іларіон. Своєю практикою вони неначе натякають, що сучасність дорівнює вивершеності, тож далі ніяких змін уже не буде. Та наші часи напевно нічим не вирізняються з-поміж інших, і в оцінці явищ літературної мови доби бароко чи класицизму застосування мірки сьогодення має під собою не більше підстав, ніж, скажімо, застосування мірки готичної епохи.

симетричної гармонією зі словником, ретельно просіяним на засадах раціоналістичної логіки. Ніхто не заперечуватиме цих відповідностей, що вказують на загальні критерії добору мовних засобів. Та чи мають розглядатися в історії літературної мови також і фонетичні та морфологічні зміни певного періоду, чи все-таки їх слід зарахувати до компетенції самої лише історичної граматики?

Відповідь на це запитання може підказати тільки практика. З-поміж чотирьох розбраних книжок жодна не обійшла увагою звукових і морфологічних змін — ці питання, вочевидь, виявилися необхідними. Та розглянуто їх не в процесі розвитку, а лише в їхньому співіснуванні та конкуренції з давнішими звуковими та морфологічними зразками. Наприклад, Е. Пауліні показує, як Л. Штур усунув з літературної словацької мови *ř, ä, iu*, а М. Гаттала їх поновив; митрополит Іларіон указує на конкуренцію між деякими морфологічними рисами галицького та центральноукраїнського походження в сучасній українській літературній мові; зі свого боку, В. Виноградов розглядає боротьбу московської та петербурзької вимов у російській мові ХІХ ст. Зазвичай такі явища не зводяться до самої лише літературної мови, а відбивають різні діалектні (в широкому розумінні) особливості. Та завдяки самому вже фактові співіснування вони набувають стилістичної вартості, знаходять собі місце в певних жанрах, можуть накреслювати напрямок дальшого розвитку системи, заповідати норми завтрашнього дня. Вилучати їх з історії літературної мови було б безглуздо.

Але куди ж зарахувати питання їхнього походження? За небагатьма винятками звукові та морфологічні зміни започатковуються не в літературній мові, а в говірках. Із цього погляду літературна мова є в істоті речі не чим іншим, ніж наддіалектною системою, яка використовує явища, взяті з говірок, хоча, раз ставши системою, вона вже має власні закономірності розвитку. Так воно є навіть у наш час, коли в багатьох країнах літературна мова стала говіркою т. зв. інтелігенції. Значно більшою мірою це стосується до епох, що передували реалізму, коли літературну мову справді вживали лише на письмі й у багатьох випадках йшлося про накинення котрогось діалекту (чи діалектів тієї самої — або й чужої — мови) для виконання ним(и) особливих функцій.

Оскільки причини звукових і морфологічних змін слід шукати насамперед у системі діалекту, звідки вони походять, то питання їхнього походження не може бути предметом історії літературної мови — воно належить до тієї дисципліни (досі, на жаль, радше уявної), яку я назвав би історичною діалектологією. Тож історія мови мала б складатися з історії літературної мови та історичної діалектології. Такий поділ тягне за собою відступ історичної граматики у звичному розумінні цього терміна. Поза літературною мовою та говірками немає ніякої загальнонародної мови. З другого боку, якщо причини звукових і морфологічних змін слід шукати в розвитку діалектів, то їх поширення чи непоширення на цілу національну спільноту зумовлюється насамперед закономірностями-

ми розвитку літературної мови, а також співвідношенням стилів і традицій у літературній мові. Тож історичній граматиці, як її традиційно трактують, бракує і власного предмета дослідження, і власних закономірностей у мовному розвитку, що їх вона мала б пояснювати. Цей типологічно молодогораматичний теоретичний конструкт зводить розвиток мови до суми різних мовних змін, пов'язаних між собою лише хронологічною послідовністю у межах мовної єдності, яка є такою просто завдяки своєму відокремленню від мови-матері; до уваги не брано постійних процесів дивергенції, конвергенції та перегрупування таких одиниць і їхніх складників.

Здатність історичної граматики збивати на манівці можна показати на прикладі історичних студій над російською мовою. Самої історії російської мови в більшості досліджень бракує; вона сходить на скупчення відомостей, між собою не пов'язаних або пов'язаних дуже слабо. Кількох прикладів вистачить, щоб засвідчити стан справ. В. Єгоров у розвідці про російські числівники відзначає, що в пам'ятках XV ст. зринають деякі форми числівників (як-от *пятьдесят*, *шестьдесят* тощо) з новопосталим пом'якшенням прикінцевого *-t* [8: IV–V, 190]. Ці нові форми для нього легко пояснюються аналогією з числівниками такого типу, як *двенадцать* або *двадцать*. Та в сучасній російській мові форм на кшталт *пятьдесят* більше немає. Як же пояснити їх зникнення? Тут В. Єгорову нічого на думку не спадає — і не випадково. Річ у тім, що зазначені форми нового типу зринають в Іпатіївському літописі, тобто пам'ятці галицького походження. І виявляється, що в тамтешніх українських говірках ще й сьогодні числівники закінчуються лише на *-t'*. Пояснення — очевидне. Таких форм у російській мові ніколи не було, тож вони й не зникали з неї; це форми суто українські. Та на сторінках російських історичних граматик вони є показовим прикладом неслухно внесених даних, що їхню появу зумовлено хибною методологією.

Л. Булаховський у публікації 1953 р. говорить про нечасте вживання в давньоросійській мові присвійних прикметників з повним закінченням, як-от *Романовая* [3: 134]. Відповідні приклади він теж наводить тільки з Іпатіївського літопису, і при цій нагоді знову залишається хіба лише зазначити, що такі форми (тепер, зі зрозумілих причин, наявні тільки в чоловічому роді) існують у галицьких говірках [24: 228]. Можна гадати, що в пам'ятці XIII–XV ст. вони аж ніяк не засвідчують хитань на сукупності теренів поширення російської мови (а в цьому разі, властиво, — на східнослов'янських теренах), відображаючи натомість стійку рису української діалектної морфології.

Використання методів історичної діалектології мало б допомогти науковцям урешті витлумачити загадкову появу в російській мові майбутнього часу типу *буду* + інфінітив — явища, засвідченого в ній із XVII ст., але значно раніше поширеного в мові білоруській, де воно, ймовірно, й зародилося. Приклади подібного легковаження історичної

діалектології можна без кінця множити; й дотепер усі російські т. зв. історичні граматики — від Ф. Буслаєва [5] й особливо А. Соболевського [19] до П. Черних [22] та В. Іванова [12] — на велику міру являють собою механічне нагромадження не пов'язаних між собою фактів, чим унеможливується розуміння причин і наслідків мовних явищ, їх географічного та стилістичного розподілу.

Та вернімося до нашого початкового питання про визначення меж історії літературної мови — найлегше на нього відповісти в той спосіб, що історія літературної мови має заходжуватися коло всіх звукових і морфологічних змін, котрі створюють у літературній мові варіантність; вона має з'ясовувати, звідки й чому вони в неї проникли, як змінюється їх ужиток, коли й чому один із варіантів перемагає. Останнє можуть спричиняти позамовні фактори, але впливають вони найчастіше не прямо, а за посередництва певного стилю або системи стилів. Наприклад, витиснення називного відмінка множини середнього роду на *-ви, -и* (*вины, чудовищи*) з російської мови перших років ХІХ ст. пов'язане з застосуванням критеріїв доби класицизму, зреалізованих у т. зв. “сентименталізмі”, до літературної мови барокової доби (Державін), хоча на позір то була перемога північноросійських форм над південноросійськими. Зникнення звужених *á, é* в польській мові, що його зазвичай — і начебто слушно — пояснюють впливами “кресової” (з українських і білоруських земель) шляхти, вможливила, мабуть, “безстильність” польської літературної мови, яка ближче до кінця ХVІІ ст. перебувала впродовж кількох десятиріч у стані занепаду, застрявши між бароко та класицизмом. Усунення дієслівних форм 3-ої особи однини без кінцевого *-є* (як-от: *співа, вмира*) в українській літературній мові у 1920-х рр. пов'язане з реакцією на “народницький” реалізм попереднього періоду, хоча назовні воно могло виглядати як посилення впливу галицької норми на українську усну літературну мову. Та все це — тільки дрібка принагідних прикладів, а систематично за історію поширення та занепаду фонологічних і морфологічних явищ у літературних мовах ніхто ще не брався.

Підсумуймо: історія мови складається з історичної діалектології та історії літературної мови. Ця остання досліджує побудову, ієрархію та внутрішню організацію всіх мовних жанрів, які тільки існували в рамках історично мінливих стилів, і має виявляти динаміку переходу одного стилю в інший. Вплив зовнішніх, позамовних, чинників має бути показаний через їх заломлення в системі літературної мови. Отже, історія літературної мови має свій предмет із притаманними йому власними закономірностями розвитку, має вона й власний діапазон джерел та специфічні методи їх дослідження. Під впливом молодограматиків її досі нехтувано на користь історичної граматики, але всі потрібні філософські та методологічні засновки для її розвитку є. В усякому разі, вихід друком чотирьох обговорюваних тут книжок доводить назрілість заторкнутих у них проблем.

Із другого боку, предметом історичної діалектології є звукові, морфологічні, синтаксичні, лексичні та семантичні зміни в межах одиниці, названої діалектом, чия будова та зона безупинно змінюються. Ця дисципліна може розкривати підґрунтя, на якому постає літературна мова, і джерела, що її живлять. На жаль, у славістиці її ще тільки належить створити. Деякі цікаві прояви такого спрямування спостерігаються в Польщі, тоді як у Росії ця наука ще в пелюшках. Показовою в цьому сенсі є присвячена давньоросійській мові книжка С. Обнорського [16]: з погляду методології вона становить спробу зберегти традиційне поняття історичної граматики й задля цього раз у раз оминає всі місцеві мовні особливості на давніх східнослов'янських теренах. У висліді — спотворення фактів, і часто буває важко оцінити, наскільки це спричинено хибністю методу, а наскільки політичною упередженістю. Обидві ці прикмети йдуть руч-об-руч, та з їхньої взаємопідтримки нема користі ні для мовознавства, ні для належного розуміння історичних фактів. Допоки мовознавці волітимуть держатися “асистемного” молодогограматичного поняття історичної граматики, нібито сполучаючи хіба “зовнішню” історію літературної мови з історією народу, вони ніяк не спроможуться виробити прийнятну історію літературної мови. Що ж до історичної граматики, то вона за самою своєю природою не може задовільно відображати історію мови як таку. Вона має бути тим, на що вказує її назва: граматиною певної мови з історичним коментарем до її явищ.

Післяслово 1969 р.

За п'ятнадцять років, що спливли з часу оприлюднення цієї статті, дослідження історії літературних мов вибувало в Радянському Союзі. Обмежуючися тільки всеохопними викладами, назвімо бодай дві нові книжки про російську мову: від А. Єфимова⁶ [9] та від В. Левіна⁷ [15], — дві про білоруську: від Л. Шакуна [23] та від А. Журавського [11], — й дві про українську: від П. Плюща [17] та колективний двотомовик за редакцією І. Білодіда [14]; що ж до провінційних університетських підручників (здебільша беззартісних), то їх можна поминути увагою. У Польщі двотомова «Історія польської мови» З. Клеменсевича [29] головно зосереджена на історії мови літературної. Решта слов'янських народів цією галуззю досліджень, як виглядає, цікавляться далеко менше.

Історична діалектологія подала перші ознаки життя в Росії, за приклад чого може правити книжка К. Горшкової [7], — але далі вперед справа наче не сунеться.

Доцільність існування такої дисципліни, як історична граматика, не стала предметом дискусії, і в слов'янському світі та поза ним на цю тему виходить сила книжок саме під такою назвою.

⁶ Праця А. Єфимова мала кілька перевидань.

⁷ Праця В. Левіна також була перевидана.

Методи, стосовані в історичних студіях над слов'янськими літературними мовами, не зазнали істотних змін. Хіба що усвідомлено недолатну двозначність терміна *стиль*. Натомість у Росії запроваджено новий термін “функціональний стиль” [18] — на позначення того, що в цій статті зветься *жанром*. Чи має цей громіздкий та однаково дещо двозначний термін якісь переваги над *жанром*, можна сумніватися.

У цілому ж за ці п'ятнадцять років багато чого надруковано, та мало що змінилося принципово. Стаття 1954 р. не застаріла. А шкода! Вона, за задумом, не мала б аж так довго зберігати свою актуальність.

1. Бернштейн С. К вопросу об источниках славянской письменности в Валахии. — Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. — 1947. — Т. 6. — Вып. 2. — С. 125—135.
2. Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка. — Казань, 1907. — 253 с.
3. Булаховский Л. А. [Рец.:] П. Я. Черных. Историческая грамматика русского языка. Краткий очерк. Пособие для педагогических и учительских ин-тов. — М.: Учпедгиз, 1952. — 312 с. // Вопросы языкознания. — 1953. — № 1. — С. 131—139.
4. Булич С. К. Опыт истории языкознания в России. — СПб., 1904. — Т. 1 (XIII в. — 1825 г.). — 1248 с.
5. Буслаев Ф. И. Опыт исторической грамматики русского языка. — М., 1858. — Ч. 1: Этимология. — 244 с.; Ч. 2: Синтаксис. — 428 с.
6. Виноградов В. Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX вв. — Leiden: Brill, 1949. — 443 с.
7. Горшкова К. В. Очерки исторической диалектологии Северной Руси (по данным исторической фонологии). — М.: Изд-во Московского ун-та, 1968. — 192 с.
8. Егоров В. Г. Согласование числительных с существительными в великорусских юридических памятниках XV—XVII вв. // Филологические записки. — 1916. — Вып. II—III. — С. 189—236; Вып. IV—V. — С. 174—213.
9. Ефимов А. И. История русского литературного языка. Курс лекций. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1954. — 432 с.
10. Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века. — Киев, 1889. — 162, 102 с.
11. Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. — Мн.: Навука і тэхніка, 1967. — Т. 1. — 369 с.
12. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. — М.: Просвещение, 1964. — 451 с.
13. Лларіон, митрополит. Історія української літературної мови. — Вінніпег: Наша культура, 1950. — 381 с.
14. Курс історії української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда. — К.: Вид-во АН УРСР. — 1958. — Т. 1: Дожовтневий період. — 595 с.; 1961. — Т. 2: Радянський період. — 416 с.
15. Левин В. Д. Краткий очерк истории русского литературного языка. — М.: Учпедгиз, 1958. — 169 с.
16. Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946. — 199 с.
17. Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови. — К.: Радянська школа, 1954. — 292 с.
18. Развитие функциональных стилей современного русского языка / Под ред. Т. Г. Винокур, Д. Н. Шмелева. — М.: Наука, 1968. — 232 с.
19. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. — К., 1888. — 216 с.
20. Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі / Пер. з чес. Л. Белея, М. Сюська. — Ужгород, 1996. — 226 с.

21. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії / Пер. з англ. В. Шовкуна. — К.: Основи, 1995. — Т. 1. — 614 с.
22. Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. Краткий очерк. — М.: Учпедгиз, 1952. — 312 с.
23. Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. — Мн.: Выдавецтва Міністэрства вышэйшай, сярэдняй спецыяльнай і прафесіянальнай адукацыі БССР, 1959. — 338 с.
24. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. — Мюнхен: Молоде життя, 1951. — 406 с.
25. Ягич И. В. История славянской филологии. — СПб., 1910. — 961 с.
26. Brückner A. Dzieje języka polskiego. — Lwów: Altenberg, 1906. — 186 s.
27. Górnicki Ł. Dworzanie polski. — Kraków: Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. — 303 s.
28. Havránek B. Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura // Spisovná čeština a jazyková kultura / Uspořádali B. Havránek, M. Weingart. — Praha: Melantrich, 1932. — S. 32–84.
29. Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961. — Cz. 1: Doba staropolska. — 229 s.; 1965. — Cz. 2: Doba średniopolska. — 322 s.
30. Lehr-Splawiński T. Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój. — Warszawa: Arct, 1947. — 487 s.
31. Morris Ch. W. Signs, Language and Behavior. — New York: Prentice-Hall, 1946. — 388 p.
32. Pauliny E. Dejiny spisovnej slovenčiny. — Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení, 1948. — 104 s.
33. Stang Chr. S. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. — Oslo: Dybwad, 1935. — 166 p.
34. Tichý F. Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi. — Praha: Nakladem Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi, 1938. — 233 s.
35. Unbegaun B. O. Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes. — Paris: Champion, 1935. — 83 p.
36. Važný V. Spisovný jazyk slovenský // Československá vlastivěda. Řada II. Spisovný jazyk český a slovenský / Za vrchní red. V. Dědiny. — Praha: Sfinx, 1936. — S. 145–215.
37. Vondrák V. Vývoj současného spisovného českého jazyka. — Brno: Filosofická fakulta, 1926. — 100 s.
38. Vossler K. Gesammelte Aufsätze zur Sprachphilosophie. — München: Hueber, 1923. — 272 S.

George Yurii Shevelov

ON THE HISTORY OF LITERARY LANGUAGE,
HISTORICAL DIALECTOLOGY AND HISTORICAL GRAMMAR

УДК 811.161.2'373

Василь Німчук

ДО ПРОБЛЕМИ ПРО ОБ'ЄКТ І ЗМІСТ КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ»

У повоєнний час у слов'янських країнах спостерігається жвавий інтерес до історії національних літературних мов. Досить активною була праця в цій галузі в 50-х — 70-х роках ХХ ст. І на неї відгукнувся вже тоді знаний український лінгвіст, що перебував на еміграції, Ю. Шевельов, який у 1954 р. (рівно 60 років тому!) надрукував поважну розвідку «*Toward a Historical Dialectology: Its Delimitation of the History of Literary Language*». Пізніше (1971 р.) він із доповненням передвидав її під назвою «*On the History of Literary Language, Historical Dialectologie and Historical Grammar*»¹, котра, нарешті, нині виходить у світ в українському перекладі і стає доступною ширшим колам вітчизняних філологів. Оригінальні міркування всесвітньовідомого лінгвіста не втратили актуальності і сьогодні. До міркувань Ю. Шевельова не могли прискіпатися навіть радянські офіційні «борці з українським буржуазним націоналізмом». Ю. Шевельов чітко і слушно розділив об'єкти вивчення загальної історії мовної системи («історичної діалектології») та історії літературної мови. У підсумку свого дослідження він пише: «Ця остання досліджує побудову, ієрархію та внутрішню організацію всіх мовних жанрів, які тільки існували в рамках історично мінливих стилів, і має виявити динаміку переходу

¹ Даниленко А., Чабан Л. Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех) / Матеріали до бібліографії. — Нью-Йорк, 1998. — С. 50, 66.

© В.В. НІМЧУК, 2014

одного стилю в інший. Вплив зовнішніх, позамовних, чинників має бути показаний через їх заломлення в системі літературної мови». Шкода, що автор не розглянув розгорнуто цих чинників.

Стилі («жанри») як об'єкт в історії літературної мови мають посідати належне місце, проте, вважаємо, не головне, а одне з головних місць.

У 1989–1990 рр. ми викладали курс історії української літературної мови на філологічному факультеті Київського державного педагогічного інституту ім. М. Горького (нині Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова). Гадаємо, що читачам ж. «Українська мова» цікавим буде зміст нашого курсу, який нижче викладемо, дещо неповно і спрощено, але з урахуванням нової наукової літератури.

Як відомо, національна мова, або, краще, — етнічна мова — це загальнонародна мова даного народу (племені, народності, нації), що склалася протягом його історичного розвитку й за сукупністю рис усіх рівнів своєї структури відрізняється від генетично споріднених і неспоріднених мов, усвідомлюється як окрема і її носіями, і їхніми сусідами або віддаленими народами. Вона є найхарактернішою ознакою даного народу (нації, народності). Мова нації та більшості народностей є сукупністю двох різновидів її існування — писемно-літературного (що реалізується в двох головних формах — усній і писемній) і діалектного (яке здійснюється головним чином усно в більших чи менших територіальних розгалуженнях — наріччях, діалектах, говорах, говірках та в соціальних діалектах (жаргонах) порівняно невеликих колективів).

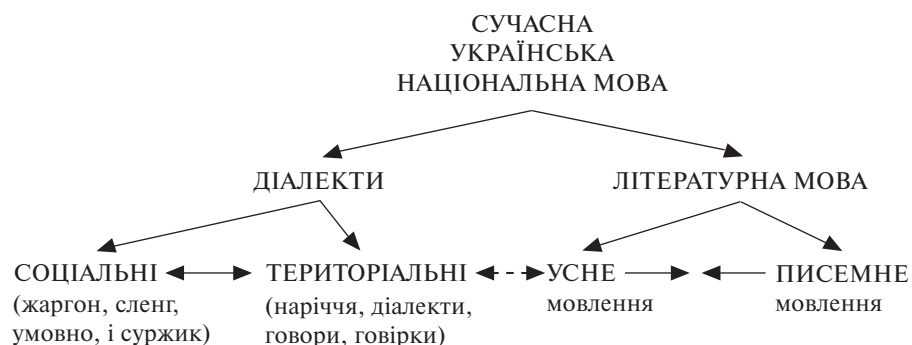
Різновиди національної мови об'єднуються в одне ціле найголовнішими, визначальними особливостями стосовно інших мов — рисами звукової, морфологічної, синтаксичної будов, словникового, фразеологічного складу, акцентологічними (іноді — й інтонаційними) особливостями. Наприклад, твердість приголосних перед *e*, *u*, звук середньо-переднього ряду *u*, чергування звуків *o*, *e* відкритих складів із іншими голосними (монофтонги *i*, *y*, *u* або дифтонги *ie*, *uo*, *ui* і т.д.) в закритих складах об'єднує українців найрізноманітніших територій, бо зазначених фонетичних явищ немає в жодній із сусідніх споріднених слов'янських мов.

Названі різновиди існування мови етносу (національної, народностевої) перебували й перебувають у постійних взаємозв'язках, взаємодії. Проте інтенсивність цих зв'язків і переважаючі напрями впливів літературно-писемної мови й діалектів в різні періоди історії конкретного народу — неоднакові.

Очевидно, аналогічно можна розглядати й мову *давньоруської української та української народностей*. Але співвідношення було між цими компонентами мови народності та нації зовсім інше.

Ці два головні різновиди мови етносу ніколи не були і не є однаковими (рівноцінними). З поширенням освіти й літературної мови сфери діалектного мовлення звужуються. Дехто навіть твердить, ніби діалекти відмирають², що є, гадаємо, перебільшенням.

² Пор. *Иванов В.В.* Русский язык. / Энциклопедия. — М., 1979. — С. 156.

Узаємозв'язки між різновидами української етнічної мови продемонстровано схемою.

Об'єктом відповідного курсу є історія становлення й розвитку української літературної, писемної мови від найдавніших часів до наших днів, вивчення історії узусів, норм і, нарешті, — кодифікації норми у зв'язку з історією національної культури.

Варто зазначити, що існують різні дефініції терміна літературна мова. Вони певним чином відбивають еволюцію поняття літературної мови і різні погляди на літературну мову в окремих лінгвістичних традиціях.

Наприклад, Ж. Марузо твердив, що в лінгвістичному описі літературним називають стан мови, представлений у літературі, наприклад, арабська літературна мова на протизагу щоденній або народній³.

У зарубіжній лінгвістиці під терміном літературна мова часом розуміють мову художньої літератури⁴.

У вітчизняній лінгвістичній традиції при дефініції літературної мови здавна акцентується на загальноприйнятості і різноманітності її функцій: «Л.м. — загальноприйнята форма загальнонаціональної мови, що задовольняє головним чином потреби державних установ, преси, літератури, театру, радіо, школи тощо»⁵.

Загальноприйнятість і поліфункціональність (полівалентність) літературної мови — дуже важливі її ознаки.

Однак при цьому треба мати на увазі, що загальноприйнятість розуміється не як абсолютність поширення. Літературна мова може бути загальноприйнятою лише в частині соціуму нації, не на всій етнічній території, але тільки на її частині (більшій чи меншій). Наприклад, нова українська літературна мова в Закарпатті набула поширення тільки після Першої світової війни.

³ Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. — М., 1960. — С. 148 (переклад із франц. вид. 1951 р.).

⁴ Encyklopedia wiedzy o języku polskim. — Warszawa etc., 1978. — С. 137–138.

⁵ Кротевиц Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. — К., 1957. — С. 89.

Абсолютно обов'язковою ознакою літературної мови є її наддіалектність (і стосовно територіальних говорів, і, звичайно, відносно жаргонів).

Поліфункціональність певною мірою властива й територіальним діалектам, але вона обмежена, зокрема, побутом, певними виробничими сферами, фольклором тощо. Проте сфери функціонування літературної мови незрівнянно ширші, розгалужені й обов'язково передбачають вживання її в галузях культурно-духовного й адміністративно-громадського життя.

Часом підкреслюється той факт, що літературна мова — оброблена, відшліфована форма загальнонародної мови.⁶

Проте нині фахівці здебільшого наголошують на тому, що мова літературна (стандартна) — це «взірцева, нормалізована мова, норми якої сприймаються як «правильні» й загальнообов'язкові і котра протиставляється діалектам та просторіччю»⁷, підкреслюють, що «літературна мова — унормована мова суспільного спілкування...»⁸, акцентують на тому, що вона є формою загальнонародної мови, котру люди, які говорять тією чи іншою мовою, вважають зразковою».⁹

Очевидно, поняття «правильності» і «неправильності» мови великою мірою поширювалось через старовинну школу. У давній Європі предметом уваги були, насамперед, класичні мови, а в нас — міжслов'янська церковнослов'янська мови.

Вони вважалися досконалішими, ніж будь-яка жива мова, і такими, що заслуговують уваги й спеціального вивчення. Існував погляд, що рідну мову можна знати без підручників. Головним завданням при вивченні мови в школах було засвоєння правил, через які описувалися системи міжнародних мов, тому типовими були такі дефініції:

«Гра(м)атіка *єсть пев(ъ)ное* вѣда(н)є жебы смы до(б)ре мовили и писали» (Л. Зизаній, 1596)¹⁰.

«Вѣдаѣте абовѣмъ / которыи сте са грецкои / любь Латінскои Гра(м)атіки худозтву оучили / што она єсть ку понат(ъ)ю як(ъ) языка чистости / такъ и правоꝝ а сочинноꝝ / ведлугъ власности діалектвѣв и мовен(ъ)а / и писан(ъ)а, и писмъ врозумена... [Грамматіка] научить Имень склоненіа, а Глаголѣвъ спраженіа / ведлугъ власности шко(н)ченій ... языка чисте Словенскоꝝ: Научи(т) порядку и спражен(ъ)а слѣвъ которыи за которыи /

⁶ Коваль А.П. Літературна мова // Українська радянська енциклопедія / Вид. 2-е. — Т. 6. К., 1981. — С. 115.

⁷ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966. — С. 532. Пор. також с. 220.

⁸ Єрмоленко С.Я. Літературна мова // Українська мова. Енциклопедія / Вид. 3-є, зі змінами і доп. — К., 2007. — С. 333.

⁹ Бельчиков Ю.А. Літературный язык // Русский язык. / Энциклопедия. — Изд. 2-е, переработанное и дополненное. — М., 1998. — С. 221.

¹⁰ Зизаній Л. Граматіка словенска. — Вільно, 1596. — С. 8 (Факсимільне перевидання. — К., 1980).

для лацнѣйшогоw / найдуючогоса в(ъ) них(ъ) розуму понат(ъ)а / ведлугъ Сочиненїа покладаны быти мають. Оукáže(т) зле положенеє слово: оукажет(ъ) збытнее, оукажетъ и чого бы недоставало. Научить / мовлю / и читати по Славенску / и писати ро(з)дѣлне / и чтóмоє вырозумѣвати лацнw...» (М. Смотрицький, передмова до «Граматики...» 1619 р.)¹¹.

Проте поняття правильності імпліцитно існує й у носіїв діалектів. Правильне все, що прийняте в даному мовному колективі, те, що не перешкоджає спілкуванню, взаєморозумінню членів його. Відхилення від нього впадає в око членам колективу, і індивід мусить пристосовувати своє мовлення до прийнятого тут. Отже, критерій правильності існує і в територіальному наріччі, діалекті, говорі, говірці та соціальному, професійному жаргоні. При цьому варто зауважити, що правильне в одному середовищі може вважатись некоректним в іншому й навпаки.

Стосовно літературної мови правильним визнається мовлення, яке узгоджується з її нормами¹².

Критерієм правильності всякої мови, мовлення є узус (лат. *usus* «користування, вживання, застосування, звичай, звичка, діяльність, практика, навичка»).

Нововиниклий елемент мовної структури — фонетичний (фонологічний), морфологічний, синтаксичний, фразеологічний, лексичний, семантичний, словотвірний, розширюючи межі свого вживання (соціальні і територіальні) і стаючи частовживаним у різних сферах функціонування, перетворюється в узуальний.

Як і правильність мови (мовлення), узус притаманний будь-якому вияву національної мови — як територіально-діалектному, так і літературно письмовому.

Узус — один із стабілізуючих чинників у мові та мовленні. З узусу складається традиція. Але діалектика розвитку мови така, що узус із часом може заперечувати старішу традицію.

На основі узусу формується норма, оскільки практика, звичай певного використання мовних засобів, є одним із головних, а здебільшого — вирішальним критерієм правильності в мові (мовленні)¹³.

У реєстрі енциклопедії «Українська мова» статті узус немає. У знаному термінологічному словнику О.С. Ахманової він визначається тільки як «прийняте вживання слова, фразеологеми, зворота і т.п. (на відміну від його оказіонального вживання)»¹⁴.

Щоправда, термін узус у лінгвістичній літературі вживається не часто. Однак тепер російські лінгвісти точніше відзначають, що узус — «масова і регулярна відтворюваність даної одиниці мови, відпрацьована

¹¹ Грамматіки Славенскіа правилное Свнтагма... Мелетїа Смотрискагw. — Єв'є, 1619. — С. 3—4 (Факсимільне перевидання 1979 р.).

¹² Пор. Энциклопедический словарь юного филолога. — М., 1984. — С. 139.

¹³ Пор.: Encyklopedia wiedzy o języku polskim. — С. 409.

¹⁴ Ахманова О.С. Знач. праця. — С. 484.

й закріплена в суспільному вжитку», що він складається в реальній мовленнєвій практиці носіїв мови, поступово міняючись зі зміною поколінь», що «це база для нормування»¹⁵.

Узус мови (мовлення) у всіх її виявах — територіальних, соціальних, літературно-писемному — складається стихійно. Але це не означає, що в поширенні його немає жодних елементів орієнтації на практику окремих індивідів чи дрібних суспільних груп, на престижність.

Літературно-писемний узус здебільшого опирається на тривалу традицію фіксації мовних елементів. Узус, що опирається на довгу (багатовікову) традицію, наближається до норми.

Норма мовна неможлива без узусу, бо на ньому кінець кінцем вона базується. Деякі визначення норми близькі до поняття узусу:

«Кожний індивід має свою власну норму та межі допустимих відхилень, у той час як суспільна норма є результатом складання індивідуальних норм», — писав Е. Хемп¹⁶.

Норма (лат. *norma* «керівна засада, правило, взірець») — центральне поняття, через яке визначаються поняття «літературна мова» і «культура (літературної) мови».

Ж. Марузо тлумачить термін *норма* як сукупність особливостей, що ними визначається мова даного лінгвістичного колективу, яка розглядається або як зразок, котрого треба дотримуватися, або як реальність, доволі однорідна для того, щоб мовці-суб'єкти відчували її єдність. Норму сплутують із правильністю, коли носії мови розглядають норму як обов'язкову¹⁷.

В українському мовознавстві питанню норми найбільше уваги приділяв М.М. Пилинський. У кінці розгляду проблеми він писав:

«Підсумовуючи всі наведені міркування, пропонуємо таке визначення норми літературної мови для культури мови і стилістики (на основі формулювань С. Ожегова, Ж. Марузо та Ю.Бельчикова): норма літературної мови — це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі і нормі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних актів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування. Сукупність літературних норм із цього погляду — «літературна норма» як збірне поняття — дорівнює поняттю літературна мова»¹⁸. Автор визначав поняття літературної норми взагалі через норму. А це трапилось через те, що в час праці над проблемою дуже популярною було визначення норми Ж. Марузо і близьке до нього розуміння норми в

¹⁵ Лантева О.А. Узус // Русский язык / Энциклопедия. — Изд. 2-е, переработ. и доп. — М., 1998. — С. 575.

¹⁶ Хэмт Э. Словарь американской лингвистической терминологии. — М., 1964. — С. 132–133.

¹⁷ Марузо Ж. Знач. праця. — М., 1960. — С. 179.

¹⁸ Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. — К., 1976. — С. 94.

Е. Косеріу (Косерю, Кошерю). Е. Косеріу писав: «У структурах, які складають мову, важливо розрізняти те, що є нормальним, або загальним (*норма*), і те, що є функціональним і дається в протиставленні (*система*)... *Нормою* певної мови є її «зовнішня» (соціальна, територіальна) рівновага — між різними реалізаціями, які допускаються системою (так, наприклад, у французькій мові — рівновага між альвеолярними і увулярними реалізаціями фонем /г/ і в той же час її «внутрішня» рівновага — між комбінаторними і дистрибутивними варіантами («нормальні інваріанти») і між різними системними ізофункціональними засобами...»¹⁹ Отже, поняття норми в Е. Косеріу стосується «нормального» в мові взагалі, а не літературної норми.

Адже пор. дефініції: «Норма. І. Прийняте мовленнєве вживання мовних засобів, сукупність правил (регламентацій), що впорядковують вживання мовних засобів в мові індивіда. *Норма орфоепічна* (норма вимови). *Норма мовленнєва*. *Норма стилістична*... *Норма літературна*... Норма, що визначає зразкове застосування (вживання) мовних засобів.

2. Мова, що протиставляється мовленню як система (інваріант і т.п.), що визначає всю різноманітність мовленнєвих реалізацій»²⁰; «Норма. Найбільш поширені з числа існуючих мовні (мовленнєві) варіанти, які закріпилися в практиці зразкового використання і які найкращим чином виконують свою функцію. *Норма вимови (орфоепічна норма)*...»²¹; «Норма (мовна), норма літературна, — прийняті в суспільно-мовленнєвій практиці освічених людей правила вимови, граматичні та інші мовні засоби, правила слововжитку. Літ. Н. складається як результат соціально-історичного відбору мовних елементів із числа існуючих, утворюваних знову або видобуваних із пасивного запасу минулого й підношуваних в ранг правильних, придатних та загальноновживаних... Для писемної мови існують також орфографічні норми...»²².

”Норма мовна — сукупність мов[них] засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок сусп[ільного] спілкування у певний період розвитку *мови і суспільства*”²³.

Ці дефініції підкреслюють різні важливі сторони норми.

На наш погляд, слід завжди підкреслювати, про яку норму йдеться. Коли говорять про мовну норму, то мають на увазі виключно норму літературну. Але норма існує і в територіальних діалектах, особливо в «чистих», незмішаних. Вона, щоправда, виявляється слабше, ніж літе-

¹⁹ Косеріу Е. Синхрония, диахрония, история. // Новое в лингвистике. — Вып. 3. — М., 1963 (іспан. вид. — Montevideo, 1958). — С. 173–174.

²⁰ Ахманова О.С. Знач. праця. — С. 270–271.

²¹ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. — М., 1976. — С. 210.

²² Скворцов Л.И. Норма // Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ф.П. Филин. — М., 1979. — С. 164.

²³ Єрмоленко С.Я. Норма мовна // Українська мова. Енциклопедія / Вид. 3-є, зі змінами і доп. — К., 2007. — С. 438.

ратурна і рідко застосовується свідомо, менш категорична²⁴. Наприклад, коли представник говірок укаючих потрапляє в середовище ї-каючих, носії останніх сприймають його фонетику як специфічну, суб'єктивно «неправильну».

Норма літературна суттєво відрізняється від норми діалектної тим, що вона культивується, свідомо опирається на писемну традицію, орієнтована на практику видатних майстрів слова, і, головне, — вона кодифікована чіткими писаними правилами, сформульованими фахівцями! Пор.:

«Кодифікація норми англ.. codification of the norm. Виклад (формулювання) сукупності правил, що забезпечують регулярне відтворення у мовленні зразкового варіанту мови»²⁵.

Краще говорити про кодифікацію як систематизацію, зведення до купи писемних правил літературної мови (пор. «Кодифікація... — одна з форм систематизації законів та ін. нормативних актів, що регулюють певну галузь суспільних відносин»²⁶).

Як правило, кодифікацію літературної мови здійснюють дуже авторитетні особистості, науково-освітні або наукові (зокрема академічні) заклади, установи, затверджують відповідні міністерства.

Про кодифікацію літературної мови вчені Празького лінгвістичного гуртка казали:

«При кодифікації тієї чи іншої граматичної норми (літературної мови) необхідно брати до уваги ту обставину, що навіть для літературної мови еволюція — явище неминуче. Через це кодифікація не повинна насильно затримувати цю еволюцію, штучно і без потреби зберігаючи наявні архаїзми (особливо архаїчні форми) або вводячи в літературну мову нові архаїзми...»²⁷.

Усна норма (узус) може виробитися на певній території і в умовах відсутності писемності. Вона може охоплювати навіть усю територію, де проживає народ (очевидно, така усна норма існувала в дохристиянські часи в Києві). Але кодифікація обов'язково передбачає наявність у народу писемності, писемної форми мови. При цьому необхідно зауважити, що чим на більшій території функціонує літературна мова, тим більше вона потребує кодифікації.

Як відомо, літературну мову характеризує поєднання таких ознак, як: 1. загальнонародність, 2. наддіалектність, 3. писемна й усна форми функціонування, 4. писемний узус або норма.

Кодифікація норми — обов'язковий атрибут сучасної літературної мови. Кодифікація писемної мови в старовину можлива, але не обов'язкова.

²⁴ *Kucala M.* Norma językowa w dialektach // Encyklopedia wiedzy o języku polskim. — Wrocław etc., 1978. — S. 219.

²⁵ *Ахманова О.С.* Знач. праця. — С. 198.

²⁶ Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. — К., 1974. — С. 336.

²⁷ *Вахек И.* Лингвистический словарь Пражской лингвистической школы. — М., 1964. — С. 88.

Для літературної мови характерна й поліфункціональність та стильова розгалуженість (незважаючи на те, що елементарна стильова диференціація притаманна й народним говорам).

Добір мовних засобів і поєднання їх залежно від сфери вживання, змістом і метою спілкування зумовлює особливості різних функціональних стилів мови. У сучасній мові виділяють кілька стилів: I) художній (художньо-белетристичний); II) публіцистичний, а в його складі: 1. газетно-журнальний, 2. літературно-критичний, 3. памфлетний; III) науковий, IV) конфесійний, V) професійно-технічний, VI) офіційно-діловий, VII) епістолярний.

Основними є: художній, науковий, конфесійний, офіційно-діловий, публіцистичний.

В усному літературному мовленні виділяють ще: розмовно-побутовий, ораторський, дидактичний.

Крім функціональних, виділяють ще експресивні стилеві різновиди: 1) офіційний, 2) урочистий, 3) інтимний, 4) фамільярний, 5) гумористичний, 6) сатиричний, 7) вульгарний. На різних етапах розвитку літературної мови функціонують різні стилі, а самі стилі — на різних щаблях розвитку. Наприклад, у мові України XIV–XV ст.ст. добре представлений діловий, менше — художній стилі. У XVII–XVIII ст. був на дуже високому рівні проповідницько-ораторський стиль і т.д.

До важливих понять, пов'язаних із функціонуванням літературної мови належить поняття *мовна ситуація*, тобто умови (соціальні, соціально-політичні, культурні), в яких функціонує національна (народностева) мова взагалі й особливо — літературна мова, які впливають на взаємини між літературною мовою та територіальними діалектами й іншими мовами, особливо літературними (мова визнана — мова не визнана, мова державна — мова не державна і т.д.).

Мовна ситуація спричиняється не тільки суспільно-історичними й культурними умовами, в яких живе певний етнос, але а *мовною політикою влади*, під якою звичайно лінгвісти розуміють сукупність заходів, що їх вживають держава, суспільний клас, партія, етнос із метою збереження або зміни наявного функціонального розподілу мовних утворень, введення нових чи консервації існуючих мовних норм²⁸. Прогресивним в цьому відношенні є *мовне будівництво*.

Із трохи відмінним значенням на Заході вживається термін *мовне планування* — *створення нормативних граматик і словників* насамперед для вживання в країнах із розмаїттям мов (наприклад в Африці)²⁹.

Сфери вживання літературної мови зумовлюються мовною ситуацією і мовною політикою, тобто суспільно-історичними умовами. Функціональні стилі залежать від сфери вживання літературної мови, інакше

²⁸ Никольский Л.Б. Языковая политика как форма сознательного воздействия общества на язык. // Язык и общество. — М., 1968. — С. 111–124.

²⁹ Encyklopedia wiedzy o języku polskim. — S. 251.

кажучи: суспільно-історичні умови зумовлюють сфери вживання літературної мови, а сфери вживання впливають на розвиток її стилів.

У силу різних культурно-історичних причин у конкретного народу в ужитку буває одна, дві і навіть більше літературних мов, тобто в історії етносу може спостерігатися: *монолінгвізм* — одна літературна мова, *білінгвізм* — дві літературні мови, літературна двомовність, *мультилінгвізм* (полілінгвізм) — три і навіть більше мов, літературна багатомовність. Поняття літературного моно-, бі-, мультилінгвізму співвідносне зі звичайним моно-, бі- та мультилінгвізмом — вільним володінням відповідною кількістю мов, із легким переходом із розмови однією мовою на іншу (інші).

Прикладом літературно-мовного білінгвізму є функціонування в Київській Русі старослов'янської мови в конфесійних і частково в літературних сферах і давньоруської — у світських сферах та художній літературі.

Прикладом літературного мультилінгвізму є вживання в Україні XVI–XVII ст.ст. церковнослов'янської мови для релігійних потреб, української мови — для світських, наукових, художніх і релігійних, польської для світських потреб, а латинської — для наукових і літературних потреб у XVII ст. і грецької — для конфесійних.

Білінгвізм і мультилінгвізм може виступати і в індивідуальній художній творчості. Наприклад, закарпатський поет першої половини XIX ст. В. Довгович писав вірші українською, церковнослов'янською, латинською та угорською мовами.

Окремим різновидом білінгвізму є диглосія. Поняття й термін увів американський соціолінгвіст К. Фергюсон, що зазначав:

«Диглосія — це відносно стійка мовна ситуація, за якої, крім діалектів тієї чи іншої мови... існує також сильно відмінна суворо кодифікована (часто складніша в граматичному відношенні) форма, що посідає вище становище. Вона є носієм великого і авторитетного корпусу писемних текстів, які склалися або в більш ранній період або в межах іншого мовного колективу. Вивчається ця форма звичайно в ході формального навчання й використовується в більшості писемних та офіційних усних комунікативних ситуацій, але не використовується жодною частиною цього суспільства для побутових цілей»³⁰.

Часом диглосію розуміють як білінгвізм, при якому одна мова займає вищий суспільний щабель.

Концепцію диглосії деякі вчені пробували і прагнуть застосувати стосовно мовної ситуації Київської Русі³¹.

³⁰ Ferguson C.A. Diglossia. // Word. — 1959. — vol. 15. — P. 336. Цит. За А.А. Алексеев. Почему в Древней Руси не было диглосии. // Литературный язык Древней Руси. — Л., 1986. — С. 3.

³¹ Успенский Б.А. Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского языка. — М., 1983. Успенский Б.А. История русского литературного языка XI–XVII вв.. — На правах рукописи. — Вудапест, 1988. — 451 с. Хютль-Фольтер Г. Диглоссия в древ-

Мовну ситуацію зумовлюють суспільно-історичні (в тому числі мовна політика) і культурні обставини, в яких живе народ і в яких функціонує його мова взагалі і її літературна мова зокрема.

З огляду на це історію літературної мови необхідно вивчати в щільному зв'язку з загальною історією народу, який є творцем і носієм цієї мови або який користується мовою, створеною в інших мовно-культурних середовищах (напр., польська та латинська мова в Україні в XVI–XVIII ст.ст.).

Якнайтісніше літературна мова пов'язана з культурними обставинами, які складаються на території функціонування літературної мови, особливо зі станом мистецької творчості — зі станом художньої літератури. Адже видатні, талановиті письменники вдосконалюють виражальні засоби мови, сприяють розповсюдженню норми. Окремі письменники відіграють кардинальну роль у зміні орієнтації норм своєю творчістю та авторитетом. Таку роль в новий час історії України відіграли, зокрема, І. Котляревський і Т. Шевченко.

У поширенні й закріпленні норми (узусу) писемної літературної мови принципове значення мають освітні заклади — школи й університети (інститути). Тому історія літературної мови не може бути глибоко вивчена без врахування історії освіти в певного народу. В рамках шкільних підручників і відбувався спочатку розвиток мовознавчої науки з її нормалізаційними прагненнями. В Україні це були братські школи, Києво-Могилянський колегіум (академія), університети.

Величезна роль у виробленні норм літературної мови належить науковим установам, закладам, лінгвістиці взагалі й окремим науковим колективам або мовознавцям. З огляду на це історія літературної мови має вивчатися в нерозривному зв'язку з історією національної лінгвістики від найдавніших часів до нашої доби, насамперед науково-практичної (ужиткової) її галузі — шкільних граматик і лексикографії, у першу чергу тих, яким належала нормативна роль. В історії української літературної мови видатну роль відіграли Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка та створена 1918 р. Академія наук України (нині — НАН України), Інститут мовознавства та Інститут української мови, що входять у її систему.

У вдосконаленні існуючої мови або в орієнтації при виборі норм літературної мови неабияку роль відіграють міжнародні мовні контакти. В історії української літературної мови спостерігаються різного ступеня глибини зв'язки з іншими літературними мовами, особливо із слов'янськими. До національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького й приєднання України до Росії велике значення мали контакти української літературної мови із польською та латинською. Зв'язки української літературної мови із російською інтенсивними стали після другої

ней Руси // Wiener slavistisches Jahrbuch. — 1978. — Bd. 24. — S. 108–123.; Зеєман К.Д. Двyezичие («диглосия») и система на езикова комуникация в Древна Русия //Език и литература. — 1984. — № 5. — С. 1–6.

половини XVII ст. Особливо жвавіми ці контакти були в XVIII–XX ст. У Російській імперії та СРСР провадилася насильницька русифікація (росіянізація) українців. Тривалими є контакти української та білоруської літературних мов. У другій половині XVII — початку XVIII ст.ст. українська книжна мова справила помітний вплив на лексику і синтаксис російської мови (діяльність Є. Славинецького, Ф. Прокоповича та ін.).

У формуванні норм давніх східнослов'янських мов важливу роль відіграла старослов'янська мова. Не варто забувати й про використання у Київській Русі і старій Україні грецької мови. Треба згадати, що в певні періоди в Галичині й Буковині державною мовою була німецька, на Буковині — румунська, в Закарпатті — угорська, німецька та чеська мови. Необхідно сказати про використання староукраїнської літературної мови в державних органах Молдавського князівства.

Отже, вивчення історії літературної мови має бути комплексним.

Українська літературна мова — одне з найголовніших надбань української культури. Як давня і стара українська літературна мова, так і нова та новітня створені духовними зусиллями цілих поколінь письменників, науковців, освітян.

Разом із цим літературна мова сама є могутнім знаряддям культури. Без неї не можна уявити індивідуальної художньої творчості, розрахованої на ширшого читача (правда, колективна, народна творчість існує і без літературної мови, але має в собі наддіалектні характеристики), науки, мистецтва, освіти, техніки тощо. Вона є акумулятором духовних надбань етносу (нації), створених усіма поколіннями його діячів. Разом із цим вона є охоронцем національної мови, через писемну мову, писемність фіксується і зберігається сама мова народу, створюється одна безперервна культурна традиція.

Українська літературна мова була і є знаряддям та засобом поширення культури, науки, освіти в межах усього народу, адже вона завжди була наддіалектною й меншою (в давнину) чи більшою (нові часи) мірою базувалася на народній основі.

Знаючи історію літературної мови, шлях, що його пройшла наша писемна мова впродовж багатьох віків, усвідомлюючи значення літературної мови, знаючи історію її норм і стилів, глибше розуміємо сучасну її структуру та можемо дещо прогнозувати в її розвитку.

Як і при дослідженні різних рівнів мовної структури, при вивченні історії літературної мови використовуються різні методи: 1. описовий, 2. історичний, власне порівняльно-історичний, 3. зіставний, 4. статистичний.

Як завершальний етап лінгвістичної підготовки словесника-україніста курс історії української літературної мови передбачає ґрунтовні знання з інших галузей науки про українську мову.

Насамперед треба назвати *курс історії системи української мови* (часом називають це неточно історичною граматиною, більш удаło — історичною *діалектологією*). Адже через писемні пам'ятки літературної мови

фіксується загальний стан системи української мови (фонетика, наголос, морфологія, синтаксис, лексика, фразеологія, словотвір). Проте об'єкти історії системи української мови (історичної діалектології) та історії літературної мови — різні.

Протягом усієї своєї історії українська літературна мова мала зв'язок з народною, говіркою мовою. Тому курс історії літературної мови нерозривний із *курсом української діалектології*. Тільки враховуючи факти з діалектології можна по-справжньому зрозуміти багато явищ як староукраїнської, так і новоукраїнської мови, особливо регіональних її різновидів. Нерідко трапляється, що ті або інші явища в мові письменників дехто пояснює як іншомовні впливи або неологізми, а насправді перед нами відбиття говіркової стихії. Щоб адекватно пояснити багато явищ літературної мови на різних етапах розвитку, необхідно залучати факти діалектології, в тому числі й історичної, бо діалекти, як і вся мова, перебувають у постійному розвитковому русі.

Натуральним видається зв'язок курсу історії літературної мови з *курсом сучасної літературної мови*, що й сама є результатом розвитку писемної норми від кінця XVIII ст. до нашого часу. Без сучасної мови не зрозуміти її історії і навпаки.

Українська літературна мова творилася представниками українського художнього слова, тому її історію не можна глибоко висвітлити відомостей з *історії української художньої літератури*.

Функціонування української літературної мови в різні епохи не можна збагнути, не враховуючи *історії лінгвоукраїністики*.

Про умови, в яких функціонувала українська літературна мова протягом віків, знайомить читача *загальна історія народу*.

Отже, *історія української літературної мови* — це комплексна дисципліна, основним об'єктом якої є *тріада: узус—норма—кодифікована норма*, що її треба вивчати на широкому культурно-історичному тлі.

Напевне, названа тріада є універсалією, що визначає зміст історії більшості літературних мов світу.

Vasyl' Nimchuk

Kyiv

TO A PROBLEM ABOUT THE OBJECT AND MEANING
OF THE COURSE "HISTORY OF LITERARY UKRAINIAN"

ПРОКОНСУЛЬТУВАТИСЯ З... І ПРОКОНСУЛЬТУВАТИСЯ В...

Перед тим як почати лікувати якусь недугу чи вживати певні ліки радять *проконсультуватися (консультуватися) з лікарем* або *проконсультуватися (консультуватися) в лікаря*, пор.: *Проте рекомендую все-таки проконсультуватися з лікарем — спеціаліст підбере той засіб і ту дозу, які на 100 % будуть підходити саме вам* (Високий Замок, 15.03.2014); *Перед поїздкою бажано проконсультуватися з лікарем, який призначить хіміопрофілактику у вигляді спеціальних препаратів* (Високий Замок, 02.08.2013); *Щоби дізнатися, чи достатньо вгодована дитина й чи нормально вона розвивається, Сід [журнал “Сім’я і дім”] консультувався з педіатром Галиною Киресвою (Сім’я і дім, 22.11.2007); У рамках Всеукраїнського місяця боротьби з раком шкіри українцям запропонували безкоштовно проконсультуватися в дерматолога* (День, 14.05.2012); *За його словами, слід відмовитися від солярію й у разі недавнього лікування від якогось захворювання, оскільки є медичні препарати, котрі збільшують чутливість до УФ-променів. Найчастіше це антибіотики. Тоді обов’язково треба проконсультуватися в лікаря-дерматолога* (Ужгород, 04.02.2014); *Київ запрошують проконсультуватися в лікаря-маммолога* (Хрещатик, 20.10.2011).

А чи взаємозамінні ці форми? Чи можна вживати одну замість другої, як нерідко спостерігаємо нині? Ні, не можна. Вони мають свої значеннєві відтінки, які спричинюють використання їх у різних ситуаціях.

Форма *проконсультуватися (консультуватися) з...* означає ‘порадитися (радитися) з ким-небудь з приводу чогось’. Вона характерна насамперед для професійного спілкування, оскільки тут радяться, обмінюються думками люди, компетентні в певній галузі знань, переважно фахівці з фахівцями, пор.: *...Я консультувався і з ученими-юристами, і з ученими-книжниками, з каліграфами, з фахівцями, які вивчають староруську літературу* (День, 27.01.2012); *США обіцяють консультуватися з союзниками і партнерами, з урядом України і МВФ щодо надання Києву фінансової допомоги* (Високий Замок, 02.03.2014); *Після цієї експедиції я планую консультуватися з екологами про наслідки побаченого* (День, 12.11.2012).

У медичній практиці словосполучення *проконсультуватися (консультуватися) з лікарем* доречно в ситуаціях “молодший медичний персонал — лікар” (пор.: *Медсестра проконсультувалася з лікарем з приводу...*) та “лікар — лікар” (пор.: *Лікар-терапевт проконсультувався з лікарем-невропатологом з приводу...*). У ситуації “пацієнт — лікар” воно можливе за умови, що той, хто звертається до лікаря, має певні знання, уявлення про щось, тому він лише шукає разом із лікарем відповідь на те, чого він не знає. Проте ця ситуація трапляється зрідка.

Форма *проконсультуватися (консультуватися) в...* виражає значення ‘дізнатися (дізнаватися) про що-небудь в когось; отримати (отримувати) відповідь на питання, яке цікавить того, хто звертається’, тому вона типова для ситуації “нефахівець — фахівець”. Зокрема, у медичній практиці лікар як компетентна особа дає відповіді некомпетентній особі (переважно пацієнтові) на її питання. Зважаючи на це в ситуації “пацієнт — лікар” правильно вживати *проконсультуватися (консультуватися) в лікаря*.

У такій самій ситуації перебуває юрист (адвокат, нотаріус та ін.) і громадянин, який звертається до нього з приводу якогось правового питання. Відповідно й тут потрібно вживати *проконсультуватися (консультуватися) в адвоката, проконсультуватися (консультуватися) в нотаріуса*.

Отже, форму *проконсультуватися (консультуватися) з...* треба вживати тоді, коли йдеться про обмін думками між компетентними або більш і менш компетентними людьми, а форму *проконсультуватися (консультуватися) в...* — коли некомпетентна в якомусь питанні людина хоче отримати відповідь на нього в компетентної людини.

Катерина Городенська

Національна академія наук України
Інститут української мови
Відділ наукової термінології
Комітет наукової термінології

Шановні колеги!

Запрошуємо Вас узяти участь у Міжнародній науковій конференції “Українська термінологія і сучасність”, яка відбудеться 22–24 квітня 2015 року в Інституті української мови НАН України (м. Київ).

У програмі конференції:

1. Пленарні засідання та робота секцій за такими тематичними блоками:

I. *Теоретичне термінознавство* — загальні питання термінології; термін у системно-структурній, функціональній та когнітивно-дискурсивній дослідницьких парадигмах; персоналії відомих термінологів; слов’янське термінознавство; історія українського термінознавства; українське термінознавство в діаспорі; галузеве термінознавство; термінологія природничих наук та медицини; науково-технічна термінологія; термінологія суспільних наук; крос-галузеві та крос-культурні виміри термінознавства;

II. *Прикладне термінознавство* — теорія термінографії і практика укладання галузевих словників; термінологічні бази (банки) даних; термін і проблеми стандартизації; термін і міжмовні аспекти комунікації; термінологічні проблеми перекладу; термін у системі освіти; фахова мова як мова спеціальності в умовах професійної освіти; культура фахової мови; методологія сучасного термінознавства.

2. Семінари, круглі столи.

3. Презентації наукових праць, довідникових і лексикографічних видань, навчальної та навчально-методичної літератури.

4. Культурна програма.

Усім, хто хоче взяти участь у роботі конференції, організатори пропонують зареєструватися до 1 лютого 2015 р.

Робочі мови конференції: українська, англійська, російська. Доповіді у форматі статей будуть опубліковані в збірниках наукових праць “*Термінологічний вісник*”, який виборює статус фахового видання ДАК МОН України (двома мовами — українською / англійською, російською / англійською), та “*Українська термінологія і сучасність*” (лише українською або російською мовами). Статті, які відповідатимуть усім вимогам (вимоги до оформлення див. відповідну рубрику), за рішенням редколегії будуть рекомендовані до друку. Після повідомлення про прийняття статті до публікації автори мають надіслати англійський варіант статті та сплатити організаційний внесок у розмірі 650 ГРН = 53 USD = 40 EUR = 1900 RUB, про що буде додатково повідомлено. Проїзд, проживання та харчування — за кошти учасників.

Адреса Оргкомітету: Інститут української мови НАН України, вул. Грушевського, 4, кімн. 626, м. Київ-1, Україна, 01001.

Інформацію про конференцію можна отримати: у секретаря Оргкомітету конференції — Людмили Анатоліївни Халіновської за телефонами (+38044) 278–43–90 (служб.), +380674264385 (моб.); за адресою електронної пошти term_visnyk@ukr.net; на сайті відділу наукової термінології Інституту української мови НАНУ: www.term-in.org.

Ми чекаємо на Вас із надією на плідну наукову дискусію та подальшу творчу співпрацю!

ЗМІСТ

До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка

Павло Гриценко

Призабута сторінка лексикографічної Шевченкіани 3

Лариса Масенко

Явище семантичного розширення лексики в поезії
Тараса Шевченка (на матеріалі назв одягу жупан і свита) 12

Галина Сюта

Функції цитати в поетичному тексті: теоретичні та практичні
аспекти (I) 21

Дослідження

Раїса Христіанінова

Відображення та вербалізація об'єктивних змістів
у складнопідрядних реченнях 31

Тетяна. Коць

Відмінкова парадигма іменників у мові преси початку ХХ ст.
і становлення літературної норми 44

Андрій Колесников

Дієслівні форми доконаного виду теперішнього — майбутнього
часу в українських говірках 52

Світлана Соколова

Мова засобів масової комунікації очима майбутніх
журналістів 71

Олена Руда

Двомовність засобів масової комунікації в оцінках майбутніх
журналістів 84

Людмила Халіновська

Українська авіаційна термінологія у термінографічному
опрацюванні 93

Наукова хроніка

Галина Кобиринка

Міжнародна наукова конференція “Діалекти в синхронії
та діахронії: загальнослов'янський контекст” 105

Ангеліна Пономаренко

Тарас Шевченко у просторі Санкт-Петербурга 111

Рецензії та огляди

Ганна Мартинова

«Крізь видиме прозрівати духовне, те, що виявляється видимим...»
(Л. В. Савченко Феномен етнокодів духовної культури у фразеології
української мови : етимологічний та етнолінгвістичний аспекти :
[монографія]. — Сімферополь : Вид-во „Доля”, 2013. — 599 с.) 119

	<i>Наталія Сніжко</i> «Новий академічний інтегральний словник в системі знань про українське мовомислення» (Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. — К.: ТОВ «КММ», 2013. — 416 с.) 123
	<i>Любов Пена</i> Дослідження про мово розвиток у Галичині (Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині : монографія / Микола Лесюк. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. — 732 с.) 133
Ювілеї	<i>Олена Руда</i> Життя й діяльність, наповнені змістом (до 70-річчя від дня народження Володимира Михайловича Труба) 138
Із мовознавчої спадщини	<i>Юрій Шевельов</i> Міркування про історію літературної мови, історичну діалектологію та історичну граматику 146
	<i>Василь Німчук</i> До проблеми про об'єкт і зміст курсу «Історія української літературної мови» 161
Мовна мозаїка	<i>Катерина Городенська</i> <i>Старше</i> в причислівниковій позиції... 11 <i>Чому батальйон добровольчий?</i> 43 <i>Зошит Гули і Гулого, Гулої</i> 51 <i>Соловей — солов'я, але Гелетей — Гелетя</i> 70 <i>2,5 кілограма, але два з половиною кілограми</i> 110 <i>Кременчучани — Кременчучці — Кременчуківці</i> 118 <i>Закон набирає (набере, набрав)</i> <i>чи набуває (набуде, набув) чинності</i> 122 <i>Проконсультуватися з... і проконсультуватися в...</i> 174
Відомості про авторів	180

CONTENTS

To the 200th anniversary of Taras Shevchenko's birthday

Pavlo Hrytsenko
A forgotten page in lexicographic shevchenkiana **3**

Larysa Masenko
“Phenomenon of lexical semantic widening in Taras Shevchenko's
poetry (on the Material of Zhupan and Svyta Clothing Names)” **12**

Halyna Siuta
Features quotes in the poetic text: theoretical and practical
aspects (i) **21**

Researches

Raisa Khristianinova
Reflection and verbalization of objective meanings in complex
sentences **31**

Tetyana Kots
The cases paradigm of noun in the early 20 century and the formation
of literary norm **44**

Andrij Kolesnykov
The verb present-future (perfect) tense forms of the Ukrainian dialects
spread in the area between the Danube and the Dniester rivers **52**

Svitlana Sokolova
Language of facilities of mass communication by the eyes of future
journalists **71**

Olena Ruda
Bilingualism of mass-media in the estimations of future
journalists **84**

Lyudmila Khalinowska
Ukrainian aviation terminology in terminographic working **93**

Science chronicle

Halyna Kobryynka
The International scientific conference "The dialects in synchrony
and diachrony: allslavish context" **105**

Angelina Ponomarenko
Taras Shevchenko in St Petersburg space **111**

Book review

Hanna Martynova
To foresee the spiritual though the visible – that turns out
to be visible... **119**

Natalia Snizhko
Active resources of modern Ukrainian nomination: ideographic
dictionary of new vocabulary **123**

	<i>Liubov Pena</i>	
	The investigation about the development of language in Galicia	133
Anniversaries	<i>Olena Ruda</i>	
	Life and activity, full of meaning (to the 70 th birthday anniversary of Volodymyr Myhailovych Trub)	138
From linguistic heritage	<i>Yuryi Shevelov</i>	
	On the History of Literary Language, Historical Dialectology and Historical Grammar	146
	<i>Vasyi' Nimchuk</i>	
	To a problem about the object and meaning of the course "History of literary Ukrainian"	161
Linguistic miscellania		11, 43, 51, 70, 110, 118, 122, 174
Contributors		180

Відомості про авторів

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор професор, завідувач відділу граматики української мови, Інститут української мови НАН України

КОБИРИНКА Галина Степанівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

КОЛЕСНИКОВ Андрій Олександрович, аспірант відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

КОЦЬ Тетяна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

МАРТИНОВА Ганна Іванівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

МАСЕНКО Лариса Терентіївна, доктор філологічних наук, професор, Інститут української мови НАН України

НІМЧУК Василь Васильович, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу історії української мови, Інститут української мови НАН України

ПЕНА Любов Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника"

ПОНОМАРЕНКО Ангеліна Юріївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

РУДА Олена Григорівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

СНІЖКО Наталія Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії, Інститут української мови НАН України

СОКОЛОВА Світлана Олегівна, доктор філологічних наук, завідувач відділу соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

СЮТА Галина Мирославівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

ХАЛІНОВСЬКА Людмила Анатоліївна, лаборант I категорії відділу наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ХРИСТІАНІНОВА Раїса Олександрівна, доктор філологічних наук, доцент, завідувач-професор кафедри української мови та методики викладання фахових дисциплін, Бердянський державний педагогічний університет

ШЕВЕЛЬОВ Юрій Володимирович (17.12.1908, Харків – 12.04.2002, Нью-Йорк) — відомий славіст-мовознавець, історик української літератури, літературний і театральний критик, активний учасник наукового та культурного життя української еміграції. Іноземний член НАН України (1991). Президент (1959–1961 та 1981–1986 рр.) Української вільної академії наук. Почесний доктор багатьох університетів. Головний редактор журналу «Сучасність»